

ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ ԻՐԱՏՆՆԱԳԱՐԱՆ

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵԻՆԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐՇԱԽԻՐԻԸ

ՊԱՏԿԱՎԱԶԱՐԳ

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԳՐԱՏՈՒՆ

ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1910

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐՅԱԻԻՐՔԸ

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

9(47,925)19

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐՀԱԻԻՐՔԸ

A I
6470

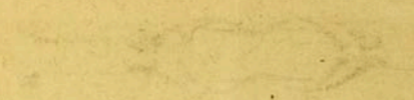
ԳՐԱՏՈՒՆ

ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1909

[The text in this section is extremely faint and illegible, appearing as a series of light grey lines across the page.]

ՉԱՐԻՔԻՆ ՀԱՆԴԷՊ(*)

— 14 —

(ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ.)

— 11 —

Կիլիկեան աղէտները մեր ազգային գոյութեան ամենէն սրբատրիսուր ճգնածամբ կ'երկնեն այս պահուս, անոր համար մատուանդ որ Հայութիւնը հազիւ թէ ազատ ու ապահով կեանքի մը բարելութեան հաւատալ սկսած, երբ իր նորածին յոյսին սրտաշարժ համառութեանը մէջ բրտորէն յանկարծակիի կուգայ եւ ինքզինքը նորէն դէմ յանդիման կը գտնայ նահատակութեան իր վաղնջական ճակատագրին հետ, ի զուր կը փնտռէ այս անգամ յոյսի պատառ մը որ սնունդն ըլլար իր մահամերձ գոյութեան, եւ ուրկէ կտրենար, քազին ահուաներովը, քաշել փրցնել պէտք եղած ուժը՝ կտրենարու համար տանիլ իր անհնարին խաչը, ընդունիլ իրեն եղած այս արուար ու ա'լ տելորդ զրկանքը :

Կը զգան արդեօք մահացու անձկութիւնը, շուարումը, հոգիի խուճապական փախուստը սա դատապարտուած ժողովուրդին, որ փրկութեան բոլոր անաղք գուռներուն զարնելէ զարնուելէ պարտասած ու ջախջախուած, բոլոր ելքերուն հետապնդելէ խոնարած, պատրանքի բոլոր հորիզոններէն հիասթափած, յուսալէ յու-

(*) Կիլիկեան Արճաւիրքին իսկական պատճառներուն այս վերաբերմամբ նախապէս Ֆրանսերէն հրատարակելու առաջադրուած Գրուած է Սուրէն Գարթեւեանի եւ Միքայէլ Կիւրճեանի աշխատակցութեամբ :
Ծանօթ. Հրատարակչին

աստատած, Սահմանադրութեան նորածագ արեւին տակ իր վէրքերը չարցնելու եւ դարմանելու տեղ մը, Նանդրուսն մը դառած ըլլալ կը կարծէր, եւ որուն բազմախոց կուշտին յանկարծ նոր վէրքեր փորելով, զայն կը բռնադատեն ուրիշ տպաւէն մը փնտռելու, ուրիշ տեղ փոխադրելու իր յոյսը, երբ ան ոչ ալ ինչ կրնար տեսնել իր Նրմշտիւսած, խոշտանդուած գոյութեան առջեւ, եթէ ոչ անդուշտ, եթէ ոչ գերեզման :

95-96ի աղէտները Հայ ազգին կողմէ կրուեցան այն մարտիրոսական արիւթեամբը, տոկունութեամբը զորս իրեն կուտար իր « մտաւուստ » փրկութեան կեցուցիչ Տաւատքը : Այսօր, փրկութեան յոյսը չէ, ալ 10 ամիսներէ ի վեր դաւանած, երկրպագած կարծեցեալ փրկութիւնն իսկ է որ զինքն ի կորուստ կը մտանէ ա՜հ, զինքը անակնկալ կերպով կը նետէ վերջնական ողջակիզումներու խորոյ կին վրայ, անյուսութեան գիշերի մը մէջ :

Ազգարեւ, ո՞ւր, որո՞ւ գիւմել, ո՞ր կողմը դաւանալ . . . : Հին Թուրքիան, իր Տոգեվարքի գալարումներուն մէջ, ուժասպառ Հայուն արիւնովը կը գինովնայ տակաւին եւ կ'ուզէ կարծես վերկենցադիւ նոր Թուրքիան, անկարող Տինին եղեռնախանձ մուլեցքը գաղելու, անկարող իր ամանէն անկեղծ ու Տարազատ եղբայրը պաշտօնանելու Հայուն մէջ, տակաւին կապածե ի տեսակէտներէ կը Թուի տաջնորդուիլ եւ թոյլ կուտայ որ զոհերու, նահատակներու կոշկոճման այս եղերական վայրկենին իսկ՝ դահիճները փաստաբաններ գանան իր շարքերուն մէջ, եւ մեռածներն ու վերապրողները գաժանօրէն զրպարտուին զանազան առասպելներով եւ վարկածներով, որոնց արեան գինը Հայ ազգը պէտք եղած էն աւելի վճարած էր, բարէ՛ :

Ի՞նչ կը մնայ ուրեմն. Տօրիզմներէն անգի՞ն նայիլ եւ արտաքին միջամտութիւն պաշտել . . . : Բայց Թուրքիոյ Հայերը շատոնց այդ կողմը տեսած էին շիջելափառ մարիլը քաղաքակիրթ արդարութեան, քրիստոնէական մարդասիրութեան շողջողուն ի տէալներուն, եւ ա՛լ ոչ մէկ դնու յանձն պիտի առնէին կաթիլ մ'արիւն իսկ թափել այդ խաւարած երկինքէն վերաքմարծ մ'եւ նշոյլի մը սիրոյն :

Հայ ազգը, ապշեցուցիչ անյիշաչարութեամբ մը, մտնու ազած ու մուցած էր իր անցեալ գոփոքը, ներած էր, նոր Թուրքիոյ արտոյններուն Տետ խանդաղատագին եղբայրակցութեա վնեմ փարումի մը մէջ, բուրբ գրկանքն ու դուլուսմը զոր տեսած է Էրէկուան Թուրքիայէն : Ան իր փլփլած աունը վերաշինելու, |

քայքայուած առողջութիւնը կազդուրելու միայն կը խորհէր, ապոնիւ, պարզ, չոր ու ցամաք ապրիլ մը միայն կ'երազէր Ու այս ժողովր՞ւրդն է, իր կենսական ուժերուն մէջ աղետալիօրէն նուազած, իր արժանապատուութեանը մէջ նահանջած, իր բաղձանքներուն մէջ իսկ պզտիկացած, չքացած այս ժողովր՞ւրդն է զոր կ'ուզեն, անգամ մըն ալ ոչխարի պէս — աւա՛ղ, ամօթո՛ւ կ'ըսենք — Գործած տոննին, ապստամբի ամեհի ու դաժան կեցուածքով մը ցցել ներկայացնել, կտրենալու համար չքմեղել անգամ մըն ալ անոր ցամքած արիւնաքամ կողերուն վրայ կտտարած անլուշտ ջարդողի իրենց գազանային գործը :

Ու կը սոսկանք հաստատելով թէ զրպարտողներն ամենքն ալ հին թուրքիոյ արարածները չեն :

Եւ ի՞նչ կ'ըսեն անոնք :

Ճի՛շդ այն վաղեմի բլիւզն որով Համետեան կառավարութիւնը Հայերու սիսթեմաթիկ բնաջնջումը կ'արդարացնէր, ընդունելով դայն իբր անհրաժեշտ միջոց մը ու պայման մը Տէրութեան անվթար պահպանումին : Հայկական անջատողականութեան, հայկական անկախութեան ծթում ու սնանկ վարկածն է որ կրկին երեսն կ'ելլէ իր աղիտարար ուժովը եւ այս անգամ կը զինէ իսլամութիւնը հայաբնակ այն գաւառներուն որոնք զերծ մնացած էին 95-96 ի արեան ընդհանրական տուրքէն եւ յարաբերաբար անգորր ու բարեբաստ ապրած մինչեւ հին բէժմի՛ն յետին վայրկեանները, — եւ ասիկա անո՛ր համար որ Հայերը, Հայաստանի վերին խահանգներուն մէջ իրենց երազները իրականացնելէ յուսահատած, կ'ուզեն եզեր Կիլիկիոյ ափերուն վրայ ձեռնարկել անոնց իրադործումին, ինչպէս որ Ատանայի նոր-թուրք թերթը, Իրիւսայ, — ահաւոր ինքնամատնութեամբ մը որ ահաւոր ամբաստանութիւն մը ըլլալ պիտի ուզէր, — խոստովանեցու ճի՛շդ այն ատեն երբ թ կատար կը հանուէր Ատանայի հաւաքական եղեւնը :

Ի՞նչ քրած էին Հայերը այսպիսի աղետաբեր կասկած մը հըրաւերելու համար իրենց վրայ :

Հայերը իսլամներուն աչքին մեծ յանցանքը, ոճի՛րը գործած էին հաւատալու Սահմանադրութեան, լրջօրէն առնելու անոր հաւատարութեան ու արդարութեան մեծաբարբառ խոստումներն զւ հոչակումները : Այդ հաւատքը բնականաբար իրենց վարմունքին, կեցուածքին, ժէսթերուն եւ նայուածքներուն մէջ ի յայտ պիտի գար հանդէպ դրացի Իսլամներուն եւ զիրենք անհանդուրժելի պիտի ընէր ասոնց, անոր համար մանաւանդ որ երէկուան գեանամած ու դողահար սորուկին այսօրուան ազատ քաղաքացիի

փոխարկումը յեղակարծօրէն կատարուեր էր, եւ իսլամ մտայնութեան, իսլամ խղճմտանքին համար անընդունելի, անըմբռնելի եւ ընդվզեցնող էր այս հրաշալի վիճակախոխութիւնը: Իր դարաւոր տիրապետի, բռնակորի ժառանգական, եւ Համիտեան ըէժիմէն անհեղօրէն քաջալերուած բնազդներուն բոլոր ուժով՝ դրացի իսլամը կը մերժէր կեանքերին հետ Հաւասարութեան Սահմանադրածին իրականութիւնը: Իսլամութեան սրբապիղծ նուազութիւնը, նուաստացումը կը հաստատէր քրիստոնէին, բայց այն մինչեւ իրեն այդ քաղաքական ու ընկերական բարձրացումին մէջ: Կիրքով եւ տետելութեամբ կուրցած, իսլամը տեսաւ թէ Սահմանադրութիւնը որ իր ուրիշները գերելու կեղեքելու տարապայման ազատութիւնը կը սանձէր, որ իրմէ ոչ ակնկալուած ոչ ալ բաղձացուած էր, որ իրեն ոչինչ կը բերէր շօշափելիօրէն շահաւոր, իրապէս Հայուն համար եղած էր, Հայուն միայն ուղածն էր: Արեմն, մտածեց ան պարզօրէն, այն նպատակը որուն համար Հայը տարիներով աշխատեր, տառապեր ու հալածուեր էր, որուն անունն է, որուն պատուակաւ իսլամը անոր գահիճն էր եղեր, այդ նպատակը իրագործուե՞ր էր ուրեմն: Հայը իր « մուրառ » ին հասե՞ր էր, քանի որ ան այնքան ուրախ էր, քանի որ ա՛լ չէր վախնար իրեն հետ հաւասարէ հաւասար վարուելէ:

Ասիկա է Անատուլի իսլամին հոգեբանութիւնը Հայերուն հանդէպ. ասիկա է Կիլիկեան Արհաւերքին պարզ, հասարակ, վրասնբաց գաղտնիքը: Ասիկա կ'ամբողջանայ կողոպուտի, աւարտութեան ու լլկումի առհասուական մարդախամնձ տխորժակներուն գոյութեամբը իսլամ հոգիին մէջ որ չի կրնար հանդուրժել, սեւէ տեղ, իր քրիստոնեայ դրացիներուն, մասնաւորապէս Հայուն, անտեսական բարգաւաճումը, անոր խաղաղ տիրացումը բարօրութեան, անոր աղուոր աղջիկները, անոր հանգստուէտ տուները, անոր շէն այգիներն ու ագարակները, անոր լիառատ խանութները, անոր ոսկեկից գրամարիկները, — շինարար քաղքենիի եւ քրտնաջան գեղացիի անոր արդար վաստակը, բերքն ու արդիւնքը: Եւ Ատանայի գաշտը, որ իր երկրաբուղի շառլութեանը մէջ ցեղային խորականութիւն չէր դնէր իր արգաւանդ մարտութեանը գիմոզ դաւակներուն, հայ ըլլային թէ թուրք, այդ պատուական, այդ օրհնուած հողը բարիքով, լիութեամբ եւ աւատութեամբ կ'ողորդէր կոր Հայուն ձեռքերը, անոր ճակտէն իր վրայ թափուած աշխատանքի նուիրական քրտնքին փոխարէն: Աւ ճի'շդ այն տարին ուր հունձքի ու բերքի անօրինակ, աննախընթաց աւատութեամբ

մը էն ետ պիտի ըլլար Հայը, պէ՛տք էր որ կորսնցնէր ան ունեցածն ալ ունենալիքն ալ, ու մոխիրի եւ արեան ճապողիքներու վրայ նստէր: Աւելցուցէ՛ք ասոնց վրայ իսլամ այս զգացումները մութի եւ լուսութեան մէջ վառ ու արթուն պահող ելլալի յետաշրջական դիւային ուժը որ Ապրիլ 13ի միապետական հարուածին, ժամանակը հասած նկատեց պոսթկոցնելու դաւը որ երկարաշունչ կերպով պատրաստուած էր ձեռամբ տեղական կառավարութեան, սկսեալ վալիէն՝ ձէվատ պէյ, Համիտի նախկին թիկնապահ մը, մինչեւ Քոմիսէրը՝ Ջօր Ալի, Յուլիս 11ին խալտապակաբար ինկած ցած բոլիս մը:

Բայց ի՞նչպէս մեկնել ազէտքին հանդէպ կեդրոնական կառավարութեան երկդիմի դիրքը, Ատիլ պէյի քաշած եւ ստացած գայթակղեցուցիչ հեռագիրները, անոնց շտրհուած պաշտօնական վարկը, Հայ դիմումներուն տրուած պատասխանները, բոլոր այն նշանները, խռովիչ երեւոյթները, ի մի քան, որ Հայը ապստամբ եւ նախադարձակ ցոյց տալու հակում մը, տրամադրութիւն մը ի յայտ բերին, եւ որոնք չարաչար մտածել կուտան մեզի թէ նոր թուրքիոյ վարիչներն ալ կիլիկիոյ կործանումին մէջ հայկական « մեզաւոր ձգտումներու » արիւնտո քաւումը եւ բարեպատեհ մահացումը կը թուին տեսնել: Միթէ կարելի՞ էր որ կեդրոնական կառավարութեան մէջ գտնուէին այնքան անիրազեկ եւ բարեմիտ մարդիկ որոնք կարենային պահ մը հաւատալ թէ ալ մը Հայեր, քաղաքական ո եւ է յետին-միտքերով, համարձակին նախադարձակ ըլլալու իրենցմէ անհամեմատ կերպով ստուարաթիւ ու զօրաւոր, պաշտօնապէս եւ անպաշտօնապէս զինուած իսլամ տարրին դէմ. . . : Բայց մինչ Հայերը անդին հուրի եւ սուրի մասնուած էին խուժողութօրէն, կեդրոնական կառավարութիւնը, սպին, հաւատալ կը ձեւացնէր թէ ապստամբներ էին անոնք, — թէ զարդուողնե՛րն էին որ կը զարդէին:

Եւ ապստամբական ի՞նչ ահեղ պատրաստութիւն տեսած, ռազմական ի՞նչ միջոցներ կրնային տրամադրած ըլլալ Հայերը, ալապի կասկած մը ներշնչելու համար:

Իրենց առօրեայ զբաղման, շուկայի ու դաշտի իրենց աշխատանքներուն անքոյթ պարապումին մէջ յանկարծակիի գալէ, ջարդուելէ հատուելէ վերջը, Ատանայի մէկ քանի թաղերուն մէջ պաշարուած իրենց գոյութիւններուն սպառնացող եղբրական ըստոյգ մահուան դէմ յուսահատութեան քաջութեամբը եւ իրենց կորագ մը սղորմելի զէնքերովը, — զորս Սահմանադրական ազա-

տուժեան շնորհիւ ճարելու կանխահոգ մտածումն ունեցեր էին ոմանք, — երեք օրուան իրենց ինքնապաշտպան դիմադրութիւնն էր որ պիտի կազմէր ապստամբական-յեղափոխական պատրաստութեան մը բաղձացուած ազացոյցը, — դիմադրութիւն որ հրացանի մէջ կ'հարուածով մը իսկ չի շարունակուեցաւ երկրորդ եւ ամառապայսն կոտորածին :

Այո՛, որովհետեւ Հայերը ինքնապաշտպան ըլլալու իրաւունքը չունին թուրքիոյ մէջ՝ իրենց կեանքին, պատուոյն եւ ինչքին վրայ յարձակող իսլամ խուժանին դէմ : Սահմանադրական թուրքիան ալ գողցես նոյնիսկ որքէլ կը թուի այս հակամարդկային ու հականախական սկզբունքը :

Տիսուր երկիր, ուր ամբողջ ժողովուրդի մը կոտորումին, իր կիներուն, տղաքներուն ու ծերերուն խողխողումին իբր արգարացում, իբր պատուակ պիտի տեսալու էինք ընդունիլ ապստամբական դիտումներ եւ ձեռնարկներ, եթէ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունենային անանք, — մինչ եթէ գոյութիւն ունենային անգամ կառավարութիւնը օրիշ բան պէտք չէր որ ընէր՝ բայց եթէ խըռոշարարները, ապստամբները, յեղափոխականները գտնել եւ զանոնք դատել հարկ եղած խնտութեամբ . . . : Բայց ամենաբացարձակ ճշմարտութիւն մըն է, — եւ հրաւէր կը կարգանք սեւէ գինուորական կամ քաղաքային ատեանի հակառակը աղտոցանել, — թէ Հայ Քօմիթէները, Սահմանադրութենէն սողին, անպայման ու անկերպապահ կերպով, դադրած էին դաւադրական տէն տեսակ գործունէութենէ, եւ ամենէն խանդավառ գործաւորները հանդիսացած՝ Սահմանադրական թուրքիոյ վերածնութեան, ամենէն քերտեռանդ երդուեալները հայելթուրք եղբայրակցութեան դաշինքին : Հայկական անջատողականութիւնը, որ համիտեան բէժիմին տակ իսկ, անկախութեան, թագաւորութեան ո՛ր եւ է երազ չէր փայտայեր եւ տարրական բարեկարգութեանց իրականացումն միայն կը ձգտէր, Յուլիս 11 ին հանդիսաւորապէս վերջ կը գտնէր Սահմանադրութեան հռչակումովը : Երբ թուրքիան ազատ ու խոստմնալից նոր բէժիմ մը կը փորձարկէր, ուր Հայերը իրենց ամենապարզ, ամենատարրական սահմանջրներուն լիակատար գործադրութիւնը կը յուսային վայելել ընդհուպ, խանդավառ անկախութեան այդ երջանիկ պահուն չէր որ յետագարձ տարօրինակ նուայ մը պիտի գար նորէն՝ յոգնած, հոգին բերանը եկած այս հէգ ազգը խելայեղօրէն վազցնել ունայն եւ կործանարար ցնորքներու ետեւէն :

Եւրոպական դիւանագիտութեանն իսպառ լքուած մատարած, եւ անկէ ա՛լ յոյսը կտրած Հայութիւնը այս անգամ, իր անհուն կակիծին մէջ, չունեցաւ նոյն իսկ միտթարանքը՝ Եւրոպայի կործիքին եւ մամուլին կարեկից համակրութիւնն, ու իրեն պատահած անուելի դժբաղդութեան ճիշդ եւ յուզուած հասկացողութիւնը վայելելու: Եւրոպան անտարբեր ու ձանձրացած տկանջով մը լսեց հայկական կոտորածներու այս նոր գոյժը. եւ ինչպէս ժուռնալի քրոնիկագիրը Ն. Մառէ, իր Վայրենիի մը նօրասեւրին մէկ զմայելի էջովը կը բնորոշէր, Հայերը ա՛լ ջարդուելուն չափը կ'անցընէին կոր, Հայերը « ա՛լ էրկան կ'ընէին կոր», ա՛լ անտանելի կը դառնային կոր . . . :

Իսկ աւելի տխուր է հաստատել վարմունքը մամուլին, որուն մէկ կարեւոր մասը արձագանգ տուաւ ինքագիւրուած լուրերու, անճիշդ եւ ձգտումնաւոր հաւատումներու, որոնք բնոյթն ունէին, եթէ ոչ արդարացնելու կատարուած բարբարոսութիւնները, դոնէ բացատրելու զանոնք, անոնց պատասխանատուութիւնը չափով մը բեռցնելով ազէտեալ Հայուն ուսին, եւ մոլորեցուցիչ ծաւալում մը տալով տյայէս՝ մեղազարտ ոճրագործներուն անկարելի չքմեղանքին համար իսկ յերկրուած ստայող զրոյցներու:

Եւ այսօր, ո՛չ միայն չունինք քաղաքակիրթ աշխարհի իր ճմտանքէն բզխած համակրութեան եւ զայրոյթի խօսքերու սփոփանքը, այլ եւ ստիպուած ենք տաժանքը յանձն առնել Եւրոպական մամուլին մէջ սարդած անճշգրտութիւնները ուղղելու, հիւրընկալուած ձրի զրպարտութիւններուն դէմ բողոք բառնալու:

Թէ Հայերը անջատական դիտումներ կը սնուցանեն, — իրենց դէմ արձակուած աւս դիտար ամբաստանութեան կատարեալ ժխտումն է՝ քաղաքական լէկալ կուսակցութիւններու փոխուած իրենց նախկին յեղափոխական Բօմիթէներուն եւ ընդհանուր ազգին Սահմանադրութեանն սողին ունեցած ընթացքն ու դործունէութիւնը, որ իրաց նորահաստատ կարգին ամբալնդման եւ արգիւնաւորման ու խաղաղ զարգացումի ճիգերու մէջ կը կայանար սակ:

Հայերը գէնք են աւեր, ըսին. եւ Ատանայի խուժանին առաջին յարձակման դէմ հայ քաղաքացիներու սրտոտ փոքրամասնութեան մը զինեալ դիմադրութիւնը հաստատեց զայդ: Բայց այդ քանի մը զէնքերը եւ քանի մը կուռուղները, ինքնապաշտւանութեան նուիրական գործին համար իսկ ողբալիճօրէն անբաւական, սպտամբական պատրաստութեան ստուերն անգամ չէին

ներկայացնեք : Ինչ որ պատահեցաւ, կ'արդարացնէ միայն՝ եղերականօրէն՝ Հայոց մէջ ի Տեճուկս Սահմանադրութեան յարատեւող այն սրջա՛փ իմաստաւն ու մարդարէական երկիւղը կրկին ջարդուելու վտանգին, որուն հանդէպ չէ՛ն կրցեր սակայն պէտք եղածին չափ կոնխահոգ ըլլալ :

Թէ Հայերը գրգռած ըլլան խլամխուժանին տեսլութիւնն ու մուկեւանդութիւնը՝ Լնը իրենց շարժումներովը, խօսքերովը, պատկերներովն ու ներկայացումներովը, ինչպէս ժուռնալի եւ Զիլխտ օչ պատահական թղթակիցները կը տեղեկագրեն օտարազգի մտկերեւութային դիտողներէ լսելով, ասիկա բացարձակապէս անհիմն է : Թրքական իրերուն մօտէն տեղեակ ո՛ր եւ է անձ չանգտներ թէ ոչ մէկ տեղ թուրք խուժանը, որքան որ ալ գրգռուած ըլլայ, քարդելու չեւար երբէք՝ եթէ նախապէս տեղական իշխանութեանց քաջալերանքը չունենայ եւ մեղսակցութիւնն ու աջակցութիւնը չապահովէ : Առանց ատոր քարդ եղած չէ թուրքիոյ մէջ եւ չի կրնար ըլլալ :

Կալով Հայոց վերագրուած գրգիռներուն (provocations), անոնց նանրութիւնը ապացուցանելու համար կը բուէ հաստատել թէ այդ այնքան մեղադրուած պատկերներն ու ներկայացումները, որոնց մօրիճները վտխ առնուած են ազդային պատմութեան աւանդալիպային շրջանէն, որ ասեմ աշխարհակալ թուրքին սուրբ, չէր փայլատակած դեռ Հայ աշխարհին վերեւ, — այդ ողորմելի ու միամիտ վիճագրութիւնները հայ տուններուն պատերը կը դարդարէին, ու ուղիկ օսմանթիզմով այդ պարզամիտ, անեղունակ թատրերգութիւնները հայ բեմերու վրայ կը խաղացուէին արձակ համարձակ ասկից 20-25 տարի եւ աւելի առաջ, երբ Հայերը պետական մասնաւոր եւ արտասովոր հալածանքի չէին ենթարկուած իբր օրէնքէ դուրս եւ Տէրութեան անհաւատարիմ տարր : Ինչ որ բռնապետական թուրքիան կրցեր էր թոյլատրել ու հանդուրժել, սահմանադրական ազատ թուրքիան սճի՞ր մը պիտի ընէր Հայերուն : Ասոնք իբր պատրուակ անգամ չեն կրնար ըմբռնուիլ, մնաց որ Հայ Քօմիթէները, թուրք դիւրագգամութեանց համար իրենց փափկանկատութիւնը ծայրայեղութեան տանելով, խնամքն ունեցած էին՝ Սահմանադրութեան վաղորդայնին՝ յորդորելու պարզամիտ ժողովուրդը որ ետ կենայ այդ անմեղ ցոյցերէն անգամ :

Ասանայի առաջնորդ՝ Մուշեղ Սրբազանը իբրեւ խուճարար եւ յեղափոխութեան քարոզիչ ներկայացուած տեսնելով Զիլխտօի եւ ժուռնալի թղթակցութեանց մէջ, չենք կրնար դառն ծիծաղէ մը արգիլել զմեզ :

Կ'երեւի՝ մեր բարեպաշտօն եւ երկիւղած Ֆրանսացի միտօնարները, որոնցմէ թղթակից պաւները առած են իրենց տեղեկութիւնները, — եւ որոնց զմայլելի անձնուիրութեանն ու նախախնամական պաշտպանութեանը, պէտք է ըսել, պիտի յաւիտենապէս պարտինք հաղարաւոր հայ կեանքերու փրկութիւնը, — կ'երեւի թէ այդ պատուական Հայրերը կը գատեն զՄուշեղ Արքազան այն բնական խորշանքին մէջէն զոր իրենց կ'ազդէ իր կրօնական հանրածանօթ ազատամտութիւնը, եւ սխալ հետեւութեամբ մը (déluction) կը վերագրեն տնօր քաղաքական կարգին մէջ համապատասխան subversif գողափորներ եւ ձգտումներ: Արչա՛փ սըխալ դատում:

Հայ բարձրատիճան կղերին այս ամենէն երիտասարդ այլ պատկառելի ներկայացուցիչը, այս ժրջանն ու անձնուէր հովիւը որուն կեանքը հոյակապ արդիւնաւորումներու շարք մը եղած է ամբողջ, հին աճաւոր ըէժիմին տակ տուած է իր քաղաքական իմաստութեան եւ շրջահայրաց ազգասիրութեան բովանդակ չափը, յաջողելով, ի գին անլուր երկանց, պահել պահպանել իր ընդարձակ հայաշատ թիւմը համիտեան «չար» էն, սոոյգ կոտորածներու վտանգը քանիցս հեռացնելով անկէ, շնորհիւ, մէկ կողմէն, այն վատհոլութեանն ու յարգանքին դուր իր ուղղամտութեամբ ու բարձր արժանեօք կրցեր էր ներշնչել նախորդ կուսակալ Պահրի փաշայի, եւ միւս կողմանէ, Հայ քօմիթէներու վրայ բանեցուցած իր խոհական ու բարեբար ազդեցութեամբը: Եւ այս մտորչն է, հին և նոր ըէժիմներու ներքեւ, ամէն տտեն եւ ամենուրեք, իրեն յանձնուած հօտին խաղաղ զարգացումին, մտաւոր ու տնտեսական բարգաւաճման միայն աշխատող, խորհող այս ճշմարիտ առաջնորդն է որ պիտի ելլար, Սահմանադրական ազատ Թուրքիոյ օրով յիմարօրէն փորձէր այն աղգամնաս դործը զոր բռնապետութեան օրով զգուշացած էր ընելէ:

Բարոյական անճշգուլութեանց քով, կան իրողութեան բացարձակ անճշգուլութիւններ, սլուացող սխալներ: Ասոնց ամենէն խոշորը Ֆիկաւօթի թղթակիցը կ'ընծայէ մեզի հաւաստելով թէ « Հայ կուսաւորչականաց Առաջնորդը փախեր է ջարդերու միջոցին »: Բովանդակ հայ հասարակութիւնը գիտէ թէ Մուշեղ Արքազան, Աղէտֆէն գրեթէ ամիս մը առաջ, եգիպտոս գացած էր Կիլիկիոյ մէջ անխոնջ կերպով կատարած իր խաղաղ զարգացումի, մտաւորական և նիւթական շինարար դործը շարունակելու: Մուշեղ Արքազան եգիպտոսի հայ ունեւորներուն գացած էր դիմել՝ հաւաքելու համար

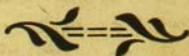
Ատանայի մէջ երկրորդ օրծական վարժարանի մը հիմնարկութեան համար հարկաւոր եղած դրամագլխին մէկ մասը ։

Ու այնքան քիչ փախաւ կոտորածներուն միջոցին, որ առաջին քարդին գոյժը առնելուն պէս, փութացուց իր մեկնումը եւ անյատաղ ճամբայ ելաւ դէպի հոն ուր պարտականութեանց ամենէն հրամայականը կը կոչէր զինք ։ Ու թուրք կառավարութիւնն էր որ արգիլեց խտիւր իր մուտքն Ատանա, իրեն միայն յայտնի պատճառներով ։ Ու իր մարտիրոսացած հօտին մասը սրտին մէջ, Մուշեղ Սրբազան ստիպուեցաւ վերագաւանակ եգիպտոս, ուրկէ չի դադրեցաւ բնաւ հեռագրով եւ նամակով խնդրելէ, պահանջելէ Ատանա իր երթին դիւրացումը ։

Բայց երբ ինչ ինչ թերթերու տարածած անճշգուծիւններուն եւ զրպարտութիւններուն դէմ կը գրենք ցաւած սրտով, պարտականութիւն մըն է մեզ համար յիշել Թանի 8 Մայիս թուակիր ծանրախոհ խմբագրականը, որ ի յայտ կը բերէ պատահած դէպքերուն ամենէն ճշգրիտ հոգեբանութիւնը եւ հայկական նոր ցաւին ամենէն արդար ու ազնիւ հասկացողութիւնը զոր կարենայինք, զոր իրաւունք ունենայինք ակնկալելու մտածող Եւրոպայէն, որ, առ ի չգոյէ ուրիշ բանի, գոնէ՛ բարոյական արդարութիւն մը պարտական է մեզի, գոնէ խնայելու է մեզի, չարաչար ջարդուելէ վերջ, իր մամուլին մէջ անգթօրէն զրպարտուելու յաւելումական ցաւը ։

Այս բոլորէն վերջ, սակայն, անգամ մըն ալ աղէտեալ նայերը ուրիշ ելք չեն տեսնար, ուրիշ ճար չեն գտնար, չեն ուղեր գտնալ բայց եթէ սպասել որ արդարութիւն ըլլաւ իրենց նոր Թուրքիոյ վարիչներուն կողմէ, որոնց իրենք ալ կը բանան այն վարկը զոր Պ. Բիշոն, Ֆրանսական խորհրդարանի բեմէն, յանուն դիւանագիտական Եւրոպային, կը շնորհէր Ժէօն-Թիւրք կառավարութեան ։

Վերջին միակ յոյսերնիս դրած ենք ամբողջովին անոր վրայ եւ կը դգանք այդ յոյսին զօրանալը երբ կը խորհինք որ թէակուն հայասիրութիւնէ մը կամ մարդասիրութիւնէ մը աւելի՛ իրենց թուրք հայրենասիրութիւնը միայն, հոյսակապօրէն ապացուցուած, պիտի բաւէր որ ի դերեւ չելլար մեր գերագոյն յոյսը ամբողջական արդարութեան՝ որուն իրաւունք կուտայ մեզի՛ մեր անասման աղէտը ։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐՅԱԻՐՔԸ

Դ Է Պ Ի Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

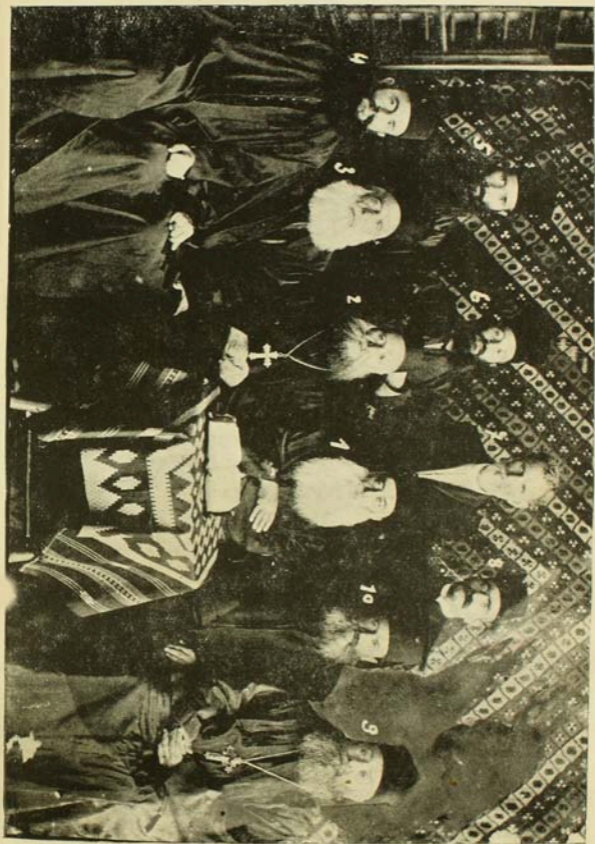
Իզմիրի ծոցէն, 13/25 Ապրիլ

Վեց ամսուան ընթացքին չորրորդ մեկնումս է Իզմիրէն : Բայց այս անգամ սրբան տարրեր ու յեղակարծ կերպով կը մեկնիմ . . . Առտուն մտքէս իսկ չէր անցներ, թէ իրիկուան ճամբայ ելած պիտի բլլայի դէպի Կիլիկեան ափերը : Ու յաջորդ օրուան համար կը մտադրէի Պոլիս վերադառնալ : Կէսօրին հասած նամակ մը ուրիշ ուղղութեամբ կը վճռէ մեկնումս : Եւ հազիւ ժամանակ կը գտնեմ պայուսակ մը կապելու և շունչս «Assouan»ին վրայ առնելու, առանց կարենալ մնասրարովս բսկուրարեկամներու :

«Մեկնիր քիչ մը մեռնիլ է» զուրցեր են : Տարածած այլ թեկադրական արտայայտութիւն : Մեկնումները խոտվքը կուտան վերջացուլ բաներու : Բայց ինծի կը թուի, թէ անսնք վախճանական վայրկեաններու հոգեկան սրտատեսութիւնն ալ կուտան մեկնողին, մանաւանդ ծովու ճամբէն մեկնողին, անդրադառնալու համար ապրուած կեանքի իր վերջին պատառին և զայն ամբողջապէս, մինչև իր յետին մանրամասնութեանը

մէջ վերջիչելու, վերապրելու: Միջոցը, որ կը բաժնէ քեզ ցամաքէն, կարծես անոր ու քու միջեւ կը դնէ մշուշ մը, որուն մէջէն աւելի յստակ կը տեսնեա թողուցած իրականութիւնդ, աւելի պայծառութեամբ կ'ընդգրկես և աւելի արդարութեամբ կը դատես զայն: Կարծես հողին բոլոր կիրքերը կը մեղմանան, կը նուազին, բոլոր պատկերները կ'իտէանան, բոլոր գէմքերը կը ժպտին ու կ'աղուանան, բոլոր նայուածքները կ'աղերսեն ու կը ներեն...: Այսպէս, այս անուշ ու խանդաղատիչ սպաւորութեան տակ, մեկնած եմ ամէն անգամ Իզմիրի աղուոր ծոցէն: Այսպէս ձգեցի զայն, դեռ երկու ամիս առաջ, Եգիպտոս երթալուս: — Փետրուարի զմայելիօրէն ջինջ գիշեր մըն էր: Լուսնկան, առկախ կանթեղի մը պէս, կը շողար Իզմիրի գլխուն վերեւ, որ իր բիւրաւոր լոյսերով վիթխարի սիւսեմի մը ձեւն առեր էր: Ու ամբողջ այդ լոյսի սեպ զանգուածը կը ցոլանար, կը հայելիանար այս պաշտելի ծովախորշին մէջ: Գիշերուան Իզմիրին այս դիւթական տեսիլքէն յափշտակուած՝ աչքերս կը պտտցնէի Քորսօնին լուսաշող երիզէն մինչև կէօզթէփէի մթասաքօղ անորոշութիւնները: Եւ Իզմիրեան ընտանի սիլուէթներ՝ հրաժեշտի հուսկ ոգումով մը՝ կը սողանցնէին մտածումիս առջեւէն...

Բայց այս անգամ անտարբեր նայուածքով մըն է որ նաւուն կամրջակէն կը դիտեմ Իզմիրը, պարպուած, գրեթէ կրաւորական նայուածքով մը, կարծես սա շքեղ համայնապատկերը բան մը չըսէր ինձի, տրտում ու մտերիմ բան մը, կարծես աչքերս ու հողիս չուզէին լեցուիլ կարօտովը սա սիրուած եղբրքներուն, այլ՝ ընդհակառակը՝ կարծես անոնք ուզէին՝ դեռ չի հեռացած՝ հոս, այս երջանիկ ծոցին մէջ իսկ դուրս թափել բոլոր քաղցրութիւններն ու գեղեցկութիւնները, զորս անկէ

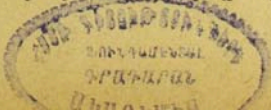

A $\frac{T}{6470}$

ժայելեցին և որոնցմով երկարօրէն հեռալուեցան, զինով-
 ցան, դուքս թափել վերջին ցուքերը հեշտալիօրէն կըր-
 քած թափանքին, աւելի կոչս ու անհատն տեսողու-
 թեամբ մը կարենալ սեւեռուելու համար աղէտքի ու ա-
 լերի դաժան, արիւնտ ու աղեկարջ պատկերներուն,
 որոնք կը սպասեն անդին, կիլիկիեան արհաւիրած հո-
 որդաններուն տակ . . . :

Հեւասպատ անձկութեան, խեղայեղ սպասումը,
 փոխնիփոխ յոյսի ու յուսահատութեան այս գալարոյ,
 խնդեցնող օրերուն՝ սով սիրտ պիտի ունենար Իզմիրի
 ասջև յափշտակուիլ յամենայու: Այս հանդարտ ու
 յանկուցիչ տեսարանը ի՞նչպէս ազդէ ներսիդին խափա-
 րող խռովակոծ զգացումներուն: Փոթորիկի չըջափակ մը
 չընծայեր սա զոչտրիկ նաւահանգիստը, այլ խաղաղու-
 թեան ու գուցէ լուս հատումը: Ու փոթորիկը ի՞մ
 գլխուս մէջն է . . . : Բան մը մտայն զեռ գլխ կը կապէ
 գիմացի ցամաքին, և ան ալ երեք-չորս օրէ ի վեր ան-
 ամբերօրէն, ջրագրգուօրէն սպասուած լուրին յամառ
 ակնկալութիւնն է, մեծ, ահաւոր, ճակատագրական
 էութիւն, որ Թուրքիոյ բազղը պիտի վճռէ, որուն վայր-
 կեանէ վայրկեան կը սպասուի հոգեւին, և որ սակայն
 չի գար, չի գար . . . : Ու «ASSOUAN»-ը կը վերցնէ իր խա-
 բրխը ու ճամբայ կ'ելլէ, առանց որ մեր անձկայրեաց
 սպասումը յանգած ըլլայ՝ Պոլսոյ հեռաւոր բարձունք-
 աներուն վրայ թաւալող հսկայական տուամին յանգումէն
 հասնելիք բազղորոյ լուրին . . . :

Մինակ չեմ նաւուն մէջ, մանաւանդ սփտիչ բաղ-
 դաւորութիւնն ունիմ բնիբրակցելու Ազգային Ժողովին
 կողմէ Ատանա գացող պատուիրակներուն, որոնք քանի
 մը օր Իզմիր մնալէ և օգնութեան անհրաժեշտ միջերբը
 սրամաղրելէ ետք, կ'աճապարին դէպի Մերսին:

Ներկայացնելու պէտք ունի՞մ ձեզի Վեհապետեան Սրբազանը, Ասլանեան Վարդապետը և Պրն. Սուխը, պատուիրակութեան անդամները, ճամբու պատուական ընկերներ, որոնց հետ ժամանակը շատ արագ կ'անցնի: Իրա՛ւ որ կարելի չէր ինձի ակնկալել աւելի հաճելի աւելի խորհրդակիր ու շահեկան ուղեկցութիւն մը Կիլիկիան այս առաջին ուխտաւորումը համար: — Վեհապետեան Սրբազանը՝ իր մտերմութեան մէջ՝ եզական տիպար մըն է պարզուկ, աւիւնոտ ու շարժաուն վաճատնամենի: Կեանքին դառնութիւններէն տառապած, բայց անոնցմէ չի դառնացած, չի խտացած ու չընկճրւած մարդու անսպառ ու սահմուկ զուարթակոնքութիւն մը, որ կ'արտապնդու իր խօսքերէն ու ժէսթերէն, և որմէ ամենէն պրկուած ջիւղերն ալ կը վարակուին, կը թուլնան իր շուրջը: Խղճի խայթ ունենալու չափ կը խնդանք եբբնն իբնն հետ, դէպի տրտմութիւն տանող այս ճամբուն երկայնքը: Երանելի է ան, և այսպէս կը դաւանի ինքզինքը, քանի որ տասնըեօթը տարուան տարագրութենէ մը ետք՝ կը սրտի իրեն վերադառնալ իր սիրական երկրն ու ժողովուրդին գիրկը: Տարօրինակ ու համառի բան մը ունի այս արի ծերուկին լուստեսութիւնն ու վստահութիւնը ապագային վրայ: Ամէն բանի կը հաւատայ, և ամենէն հրաշալի բաներուն կարելիութեանը՝ իր դժբաղդ ու գեղեցիկ Կիլիկիան համար:

Վեհապետեանը — ի՛նչ ալ անհամեմատ անուն իր հասակին — հոգի՛ն է մեր փոքրիկ կարաւանին, որուն հանդուադէպ բազալդութեան մըւս տարբերը կը կազմեն՝ Գէոզգ Ծ. Վ. Ասլանեան, Խարբերդի նորընտիր Առաջնորդը, մեր երիտասարդ եկեղեցականութեան ամենէն

համակրելի դէմքերէն մէկը, և Պրն. Սուլին, Գուս-Գարուի Ազգ. երեսփոխանը, ԳՅ-ԳՅ թուականներու Պոլսոյ Յեզ. սպայակոյտին գլխաւոր անդամներէն, կենդանի պատմութիւնը Իզմիրլեան շրջանի մեր ազգային-յեզափոխական գործունէութեան :

Բայց այս խումբին մէջ ներշնչումը ու խանդաղատանքի նօթ մը բերողը Իզմիրցի Հայունի մըն է, Օր. Անթառամ Երկանեան, որ պարզ թելադրութեան մը վրայ սիրայօժար յանձնառու եղած է պատուիրակութեան ընկերանայ, իբրև հիւանդապահ՝ երթալ իր անձն ի սպաս դնելու համար վիրաւորուածներու և ցաւատանջներու դարմանումը գործին : Կտրի՛ճ աղջիկ, որ իր անձնուիրութեան մեծութիւնը չուզեր հասկնալ, որ իր գոհարելութեան արդար հպարտութիւնը չընդունիր, որ իր համեստութեան, բարութեան ու հեղութեան մէջ կարծես զարմացած, վրդովուած, վիրաւորուած՝ երեսդ կը նայի, երբ զինքը կը շնորհաւորես իր բրածին համար, — աղնի՛ւ, աղջիկ՝ որ չի գիտէր, չի կասկածիր իսկ, թէ մեր քաղքենի իզական սեռին պատիւը փրկել կ'երթայ, փրկած է զայն արդէն, իր արարքին սխրայի վհնութեամբը . . . :

Քիոսի առջեւ, Իրիկուան ժամը 10ին

Կզգիին պղտիկ ծովախորշին խորը քանի մը ցանցաւ ու ազօտ լոյսերու պլպլուքը կը աննուխ : Մութին մէջէն նաւակները կը հասնին և կը պաշտօնն շողենաւջ որ ժամուան մը համար կը խարսխէ : Մանդուխին գլուխը կը փութանք՝ վեր ելլողներէն լսելու համար գերագոյն լուրը, զի թերևս ընդծովեայ հեռագրաթէլը հազորդած է զայն արդէն, մընչ մանք Արշիպղիզագոսի կապոյտ ջուրերը կը ձեղքէինք :

Նորէն յուսախարութիւն :

Սրտաբեկ վեր կ'ելլեմ ու կամբջակին վրայ կը սլա-
տըտիմ : Մանբաւաճառ յոյն տղեկ մը կը մօտենայ ինծի ,
ու անձկութեամբ աչքերը վրաս վերցուցած՝ կը հարցնէ .

— Ձեր եկամ տեղէն նոր լուր մը կ'ա՞յ . . . :

— Ո՛չ կը պատշխամեմ, հապա հո՞ս, ի՞նչպէս կ'ըլ-
լայ որ հեռագիր չէ եկած դեռ . . . :

— Հեռագրաթիւրը աւրուեր է եղեր, կ'ըսէ, ու
կ'անցնի յուսախար կերպարանքով մը :

Ինչո՞ւն պէտք — կը մտածեմ — սա հեղ Սա՛նդղի
լաճին, որ օրական մէկ քանի մերալիկին տէրաբ ունե-
նալու էր լսի իր անդորր ու անշուք այլութեան
մէջ, ինչո՞ւն պէտք՝ թէ Սուլթան Համբար վար սուր
են կամ ոչ . . . : Բայց չէ՛, ան ալ իր հոգեկան խոշոր
հաշիւն ունի, կարգադրելիք բանախալութեան վերջին
մարմնացումին վերջնական տարալմանը մէջ : Քրտի
լանջքին վրայ խոշտոգուած իր պապերուն վրէժնազիր
արեան առհաւութիւնն է որ դայն կը խոտիէ, անան-
դիստ կ'ընէ : Ան ալ անհամբեր կը սպասէ արեգբակա-
նորէն սպասուած ու կայսրութեան մէկ ծայրէն մըսը
ամենքէն տենջացուած երանաւէտ լուրին . . . : Եւ կը նա-
խընարէ հաւատալ, լակո՛ւտը, թէ կղզիին հեռագրաթիւր
աւրուած ըլլայ, թէ բնա՛ւ հեռագրաթիւ գոյութիւն ու-
նեցած չըլլայ, քան թէ Համբարն դեռ թաւալղլոր եղած
չըլլալուն համար՝ աւետարներ լուրը հասած չըլլայ . . . :

Հոողոսի առջեւ, 14/27 Ապրիլ

Իրիկուան ժամը Յի՛ն Հոողոսի նաւահանդիսաբ կը
հասնինք : Կամբջակին վրայէն յառած՝ կարծես արտա-
սովոր նշան մը, տօնական զրօշազարդում մը կը վրն-
տըռենք փողոցներուն մէջ ու շէնքերուն վրայ՝ Լուր

առնելէ առաջ՝ անոր եկած ըլլալն եզրակացնելու հաւմար: Բայց քաղաքը ոչինչ ունի անսովոր կերպով բարեգուշակ՝ իր ընդհանուր երեւոյթին մէջ: Մովախորշին մէկ անկիւնը, Օսմանեան փոքրիկ անպաճոյճ զբահաւոր մը իր հանգիստը կը շարունակէ: Մովեզրին վրայ կը ցցուի բերդածեւ զօրանոց մը, որուն համար պատմական հետեւութիւն մըն է, ըսին:

Առաջին շոգենաւ ելլողներուն շուրջ կը փութկուտինք, կը հարցուփորձենք: Վերջնական ու որոշ բան մը չեն գիտեր, կամ մեր Իզմիր գիտցածները կ'ըսեն մեզի:

Նորէն յուսախաբութիւն: Ա՛լ չի տաբուիք ասիկա: Ի՛նչ, ինչդիրք Մերսինի՞ պիտի մնայ, ազէտքի նուաճան գիտարի՞ն, և ի՞նչ պատճառ ունինք այլևս չի տարակուսելու, թէ՛ իրերու այս ընթացքով՝ վերջնական հիասթափումը վերապահուած չըլլայ մեզի հոն, արիւնտտ կիլիկիոյ դուռը: Արդէն չէ՞ մը որ վերջին օրը Իզմիրի մէջ տարածայնութիւնը չըջեցաւ երբեք ու Իթթիհատի բանակին միջեւ համաձայնութեան մը, ըստ որում ճղճիմ սակարկութեամբ մը կը փակուէր Օսմանեան պատմութեան ամենաշքեղ այս դրուագը...:

Այս աշուր խորհուրդներով ջլատուած՝ Հոռոսէն ալ յոյսս կտրելու վրայ եմ, երբ իրարանցում մը ծայր կուտայ շոգենաւին մէջ:

— Հեռագիրը եկե՛ր է, հիմա թնդանօթի 101 հարուածները պիտի արձակեն...:

Կատակ կ'ընեն՝ կը խորհիմ, ու չեմ ուզեր նախ հաւատք լնձայել: Բայց աւետարները շոգենաւին բօխկնէ, որ ցամաքէն կուգայ, և որ հիմա անձամբ մեր առջեւ կը հաստատէ իրմէ բղխող լուրին ստուգութիւնը:

Սիրտերը կը սկսին բաբախել:

Դիտարկէ՛ք կը լարննք, ու քաղաքին կը սեւեւ-

ուինք...: Դիմացի բերդին վրայ զինւորներու խոնուած մը անմըջապէս մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Հոնկէ է որ աւետար թնդանօթածղութիւնը պիտի կատարուի: Քաղաքին փողոցներուն մէջ եռուղեքը կը շեշտուի: Բերդին աջ կողմը, քարափին վրայ, թնդանօթածղութեան սպասողներու բազմութիւնը կը հոծնայ, կը զանդուածանայ:

Գերազոյն բողէն է: Ժամը ճիշդ 6...:

Եւ ա՜ն՛, բերդին զազաթէն, թնդանօթի սուաջին հարուածը կը սրայթի... Պճււմ... Վերջապէս, Տէր-Աստուած, ի՛նչ վայրկեան... Պճււմ, պճււմ, պճււմ...: Տիեզերական բեկբանքի զգրդիւն մըն է կարծես, ծովու երկինքը կապոյտ հեշանքով մը կը խայտան, հորիզոնները պայծառօրէն կ'արձագանգեն...: Ցամաքէն բարձրացող աճազնազոտ հուբբաներն ու ծափերը ծովուն վրայ սար կը բռնեն մերկններուն հետ...: Կամբջակին վրայ զանուոզ ձածբորդներու յուզումն ու փղձկումը անմտանալիօրէն սրտաշարժ բան մը ունի: Հայ, թուրք, հրեայ, յոյն, սուրբացի՝ զիրար կ'ողջագուրենք, արտասուածքը աչքերով: Վեհապետեան Սբբազան, իր ամբողջ հասակով, դիմացը ելլողին վիզը կը նետուի: Նաւուն օտար պաշտօնեաններն իսկ, անտարբեր ու անմտան չեն մնար այս ընդհանուր գիրկըդիտանումին ու խանդավառութեան մէջ, և մինչ թնդանօթները կ'որոտան բերդին բարձրէն և ծովախորշին մէջ խարսխած զբահաւորին կուշտէն՝ երկբորդ նաւապետը, Անգլիացի համակրելի երխտասարգ մը, հրթիռներ ու պայթուցիկներ բեբեղ կուտայ և կ'արձակէ իր ձեռքով ի նշան խնդակցութեան:

Բայց շողենաւք, որ հազիւ ժամ մը պիտի կենար Հոսդոսի սուջեւ, արդէն՝ այս անգուգական սոթիւ՛

երկու ժամէն աւելի յսօնեցած է հոն, երբ ճամբայ կ'ելլէ վերստին: Ու մենք վերջին անգամ մըն ալ կը դառնանք պատմական կղզիին, որ մեր յիշողութեան մէջ ա'լ արձանացած է, և անկէ մեզ աւետուած լուրին գիտութեամբը դեռ արբշիտ, ակամայ կը հեռանանք յաղթանակի ու աստուածացումի հրաշափառ միջնորդութեն զոր այս գոյարիկ ծովածոցին մէջ կը շինեն թնդանօթի որսան ու ծուխը, նաւերուն ու շէնքերուն անմիջական դրօշազարդումը և խնձղանքի ճիշերն ու զինաձգութիւնները ցամաքի ժողովուրդին, որուն հիմա դրօշակիր թափորներ կազմելն ու կառավարական պալատին հրապարակը դիմելը կը տեսնենք, հրատեկտի մեր հուսկ նայնուածքին մէջէն . . . :

ՏՈՐՈՍԻ ԵՐԿԱՅՈՒՆԲ, 15՝28 Ապրիլ

Արշլպիղազոսի դիւթական լարիւբինթոսէն ելած ենք հիմա, ու Միջերկրականի ասիական ափերն եղբերելով կ'երթանք: Միջնորդական պայծառութիւնը զգալապէս կ'աւելնայ, կը սաստկանայ հետզհետէ, եղծանելով, տժգունեցնելով ծովուն կապոյտը, որ եթերային, գրեթէ սպիտակ երանգ մը կ'առնէ հոս:

Տարօրինակ է այս ցամաքը. եղերքի զիջումը, հիւրընկալ տարածումը չունի ան: Տորոսի լեռնաշղթան է որ ծովուն կարծես մէջէն սեպ ու այլամերձ կը ցցուի, ու իր ջրամոյն ստորտէն մինչեւ իր ձիւնապատ դադարներն անմատչելի երեւոյթով մը կը յալթանայ, կ'երկարաձգուի անծայրօրէն:

Մտածումս յանկարծ կը խռովուի՝ առաջին անգամ Տորոսին ի տես: Կոյս ամայութեան մէջ սկսած այս լեռնաշղթային Կիլիկեան, օղակներն են — կը խորհիմ՝ դառնօրէն — որ ցեղիս արիւնտովը կը կարմրին անդին . . . :

Բայց երէկ իրիկուան աւետարտութեանօթներուն արձագանգը զեռ կը թրթռայ ներսիդիս, ու կամովին կը մտասուզուիմ Պոլիս կատարուած հսկայ իրողութեան խտկումին մէջ :

Թուրքիոյ համար նոր դարագլխի մը սկիզբը պիտի ըլլար այսօր, զի վերջնապէս ինկաւ ան, որ երեսուն երեք տարի շարունակ աշխարհիս է՛ն աշուոր ու է՛ն դժբաղդ այս երկիրը զրկանքի ու տանջանքի դժոշք մը դարձուց իբր բնակիչներուն համար :

Այս անկումը, այս թաւալումը անհրաժեշտ պայմանն իսկ էր տասն ամրակ ի վեր մեզի հրամցուած ազատութեան իրականացումին :

Հակառակ բոլոր խանդավառ ցոյցերուն ու խելացեղ ուրախութիւններուն, որով ան ողջունուեցաւ ու տօնուեցաւ ամենքէն, տակաւին չէինք ուզեր, չէինք կրցեր հաւատալ անակնկալ կերպով ձեռք բերուած այդ ազատութեան, և անոչ տեւականութեանը ինքզինքնիս համոզելու համար՝ բռնազրօսիկ լաւատեսութեան մը կը կառչէինք յամառօրէն : Բայց կասկածը որդի պէս կը կրճէր մեր սրտերը . . . :

Յուլիսեան « խաղաղ » յեղափոխութիւնը անհեթեթութիւն մըն էր, պատմութեան մէջ աննախընթաց : Պէ՛տք էր որ պատմական ճշմարտութիւնը տեղը երթար. պէ՛տք էր որ ազատութիւնը նուաճուէր, իրական ու տեւական ըլլալու համար : Եւ ատ ալ անկարելի պիտի ըլլար ցարդ նախասիրուած « անարիւն » մեթոտներով :

Եւ ազատութիւնը նուաճուեցաւ, արիւնով նուիրազործուեցաւ : Մակեդոնական բանակը արծիւի երամի մը պէս խոյացաւ, հասաւ, ինկաւ Բէաքսիօնի վիշապին վրայ ճի՛շդ այն պահուն, երբ այս վերջինը՝

ողջնացած, գլուխը վերցուցած՝ սկսեր էր ազատութեան տասնամասնայ մատղաշ մանկիկը յօշոտել :

Սուլթան Համրտ չի գիտցաւ ինքզինքը փրկելու միակ առիթէն. օգտուելի, ազատութեան փաբելով, դայն պինդ բռնելով՝ չի գիտցաւ ինքզինքը, իր անսրբելի այլծութիւնը սահմանադրական վեհապետի նոր կուսութեամբ մը պաբուբել, պատմուճաննել, իր անհամար ուճիրներուն հանդէպ գէթ լուսթիւնը գննել իր կենդանի զոհներուն, քանի որ ձրի ազատութեան մը հեշտընկալ գոհացումին մէջ առէն բան մոռացումը պիտի տբուէր, բոլոր հին արիւնոտ հաշիւները պիտի փակուէին :

Համրտ մէկ ոտքը գերեզմանին մէջ՝ մըւսով անգամ մըն ալ ճգմել փորճեց իր զոհներուն գլուխը, և այդ գերագոյն փորճն իր վերջնական ու անյարբիր անկումը եղաւ :

Վերջապէս քեզի համար ալ արդարութեան ժամը պիտի հնչէր, ու դուն պիտի չի վրիպէիր անոր վճիռէն, ու քու նենդութիւնդ, քու գերմարդկային նենդութիւնդ ա՛լ պիտի չի կրնար փրկել քեզ, ո՛վ չարիքի դժոխազանգ հանճար... Վերջապէս պիտի թաւալէիր անիծակոճ գահէդ, ու պիտի քանդուէր քու զլխուդ ուճիրի տաճարը զոր կառուցեր էիր բիւրաւորներու գանկերուն ու ոսկորներուն վրայ... Վերջապէս պիտի մարէր երլտըզիդ եղեռնատիայլ լոյսը, ու տիեզերքի դէմ ցցուող այդ վիթխարի նախատինքը հողին երեսէն պիտի ջնջուէր... Մարդկային խղճմտանքն այսօր իր մեծագոյն հատուցումներէն մին է որ կը ստանայ... Վերջապէս պիտի շանթահար գետին փռուէիր իրաւարար առիւճներու նայուածքէն, պիտի դողայիր անոնց ոտքին տակ, պիտի սողայիր, պիտի սատկէի՛ր քու զգեանուած ամենակարողութեանդ մէջ, ու քեզի հետ պիտի սատ-

կէին ամբողջ վտճաղներն արիւնախանձ շուներուդ ու շաքաղներուդ . . . :

Արդեօ՞ք . . . : Ու տարակոյսը դժնդակօրէն ծայր կուտայ մտքիս մէջ՝ կրկին ջլատելով հոն հազիւ ճշտորոզ յոյսին կորովը : Միթէ Համբարձն հետ կը վերջանայ իսպառ համբատականութիւնը , միթէ վերջին անգամ մնէ որ մեր արիւնը կը թափուի , մեր ժողովուրդը կը ջարդուի Համբարձն անունով , և միթէ Համբարձն պիտի կրնա՞ր Հայ արիւնի այս հուսկ լողանքն առնել , եթէ իրեն հետ չունենար խուլ ու խորունկ մեղսակցութիւնը իսլամ մարդազանգուածներուն . . . : Վերջէն պիտի իմանայի , աւանդ , թէ ազատաբար բանակին Տէտէ-Ալաճէն զբրկըւած զօրքերն են որ կատարեր են Ատանայի երկրորդ ու ահեղագոյն կոտորածն ու հրկիզումը , մինչ մենք՝ անգիտակ այս նոր ու լրացուցիչ ազէտին՝ ճամբայ կ'ելլէինք դէպի Կիլիկիա . . . : Վերջէն պիտի հանդիպէի ազատամիտ ու զարգացած Թուրքի մը , որ պաշտօնով Մէքքէ կ'երթար , և որուն բերնէն պիտի լսէի սա՛նչանակալից խօսքերը . « Սուլթան Համբարձն սխալ բբաւ գահավիժելով դէպքերու բնթացքը , անիկա փառաւորապէս պիտի յաջողէր բռնակալութիւնը վերահաստատել , եթէ քիչ մըն ալ համբերելու իմաստութիւնն ունենար : Բայց համբերութիւն չունեցաւ , ու կորսնցուց իսպր : Ասիկա շարժիլեր , որ ամբողջ Անատոլուն իրեն հետ բլլայ : Միմիայն Գամասիոսի մէջ — ուրկէ կուգամ — 40,000 զօրք կայ իրեն բոլորանուէր՝ Բզզէթի մարդոց ձեռքին տակ : Կը ցաւիմ Ատանայի կոտորածներուն համար , կը յուսամ ու կը մաղթեմ որ վերջինն բլլան անոնք : Բայց մի՛ ահնկալէք որ Անատոլուի իսլամ ժողովուրդը Համբարձն տնսպալումովն ու սահմանադրական բէմիմով փոխուի հանդէպ քրիստոնեաներուն , մասնաւորապէս

Հայերուն : Առնուազն 23 տարի պէտք է ատոր համար, նոր սերունդ մը հասնելու է, կրօնական ու քաղաքացիական նոր դաստիարակութեամբ . . . : »

Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ազգին վիճակը՝ մինչև որ այդ սերունդը հասնի . մենէ սերունդ պիտի մնայ . . . : Յուսահատութիւն, Համիտին օրով նուազ կը ճնշէիր դուն մեր հոգիները, քան հիմա, երբ ան գլոբաժ է իր պատուանդանէն . . . :

Գիշերը՝ Անամուրի բացերէն

« Assouan »-ը մութին մէջէն կը յառաջանայ հանդարտօրէն : Վերջին գիշերնիս է իր վրայ : Վազ առաու Մերսին կը հասնինք : Այլքերնիս խաւարին բացած՝ մեր սրտերու սուգին անունդը կը ծծենք անկէ, ու վաղորդայնին անասուգութեան խուպըր ներսերնիս՝ կը յառինք աստղերուն, որոնց ո՛չ մէկը ճամբայ մը ցոյց կուտայ մեր առջև :

Յանկարծ մուսլ ցամաքին մէկ կէտէն լոյսեր կը նշմարուին : Պահիկ մը վերջը այդ լոյսերը կը խտանան, ու զարմանքով կը դիտենք, որ անոնց մէջէն հրթիռներ կը նետուին, կը խոյանան խաւարին գիրկը . . . :

« Անամուրն է », կ'ըսեն այս կողմերը ճանչցող ճամբորդները :

« Անամուր », ինչ սիրուն, սգեկոչող անուն : Եւ բնկ թէ այդ մենաւոր անկիւնը, այդ հեռաւոր ու անգիտուած խորշին մէջ ալ Համիտի անկումը կը ածնեն այս պահուս, զի ուրիշ ի՞նչ պատճառ դո՞նել գիշերին մէջ սլլսլացող այս լոյսերուն ու անոնց մէջէն արձակուող երկնասլաց հրթիռներուն :

Մերսինի առջեւ, 16/29 Ապրիլ

Հինգ մարտանաւեր, որոնցմէ մին, թբ.քականը, Համբաի անունը կը կրէ, կարծես դայն պաշտօնապէս ներկայացնելով հայ աւերումին ու մորթուման այս միջազգային հանգիստատեսութեան մէջ, Մերսինի ծովախորշը բռներ են իրենց դաժան ու տիրական երեւոյթովը: Տա՛ւաք ելլելէ վերջ պիտի հասկնայինք, թէ այդ տիրականութիւնը ս'բքան պատրական՝ ու այդ դաժանութիւնը ս'բքան ունայն ու անմեղունակ է եղեր: Բայց ցամաք պիտի ելլա՞նք...:

Նաւակները չեն ի դար ճա՛րորդներն առնելու, ու երեք ժամ է որ հասած ենք արդէն: Եւ երբ անոնցմէ մէկ քանի հաս վերջապէս կը հասնին, դեռ շոգենաւին սանդուխը չի բռնած՝ արաբ նաւավարները կը պոռչտան վարէն. « Հայ չե՛նք կրնար առնել, արգելուած է, սուգանք ու բանտ կայ՝ եթէ առնենք, Հայերը թո՛ղ չիջնեն... »:

Կը հասկնանք որ Կիլիկիոյ դռները դոց են Հայուն առջեւ: Պիտի՛ թոյլ տրուի՞ մեզի ներս մտնել՝ վերապրողներուն հաց հասցնելու համար:

Ու բանակցութիւն մըն է կը սկսի Պատրիարքարանի պատուիրակութեան ու Մերսինի իշխանութեանց միջեւ: Միւթէսարըֆին դիմում: Ոստիկան մը կուգայ շոգենաւեւ պատուիրակութեան պաշտօնաթղթերը կ'ուզէ՝ արգիլելով զիրենք դուրս ելլել: Կրկին գրաւոր դիմում: Վերջապէս կէս-օրէն վերջ Վեհապետեան Սրբազան, Ասլանեան Հայր Սուրբ և Սուին էֆէնտի կը թոյլատրուին ցամաք ելլել, խոստանալով մեզի, կարաւանին մնացորդներուս համար ալ, դուրս ելլելու արտօնութիւն ձեռք բերել:

Հիմա երեք հոգի ենք շոգենաւուն վրայ հրամանի սպասուլ, ես՝ պատուիրակութեան օգնական-քարտուղարի հանգամանքիս մէջ, Օր. Անթառամ Երկանեան՝ իբր կամաւոր հիւանդապահ, և քարի մարդ մը՝ իբրև պատուիրակութեան սպասաւոր:

Օրը իբրիւն պիտի բլլայ: Շոգենաւը կէս ժամէն ճամբայ պիտի ելլէ, երբ մեզի ալ թոյլտուութիւն կ'ըլլայ ցամաք ելլելու:

Աբիւնի աշխարհի մը սեմին վրայ կոխելու զգացումով մըն է, որ Մերսին օտք կը դնեմ:

ԲՕԹ ԵՒ ԱԶԱԶԱՆԳ

Մերսին, 17/30 Ապրիլ

Մինչ անդին, Վասիորի պայծառացած ամերուն վրայ, պաշարման ու պատերազմի դրութեան մը կարճատեւ մղձաւանջէն դուրս գալով, Մայրաքաղաքին ժողովուրդը կը մասնակցի վերնուածուած ազատութեան յաղթապանձ տօնին, ասդին՝ Կիլիկեան արդաւանդ կոչերը կը գալարուն քանդուձը շղթայազերծ փոթորկի մը, խժղժութեան ու ժորթոտուձի արիւնազանդ արձախրքի մը մէջ:

Թուրքիան վիժխարի ու սահմակիչ հակապատկերներու երկիրն է մը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին հոչակման վաղորդայնին՝ հրեհնուած Վանը սղբալով Պրինսան Հայրիկ, իր աղեխարչ «Վանդոյժ»-ին մէջ, կը հեծկտար. «Թուրքիոյ ազատագրութեան խղբանին վրայ քառութեան նսխազ մը, սղջակէզ մը պէտք էր, և ան ալ դուն եղար, ս'վ տարարազդ Վան»: Այսօր, մընչ մենք ալ հողիւ կը պատրաստուէինք Երլարզի ջահճաճուձովը արբացուած ճշմարիտ ազատութեան տօնին, անա՛յցեղին կուշարին միտուած սուրբ մեր հողին կը յօշտէ և մեր աչքերէն արցունք կը վազցնէ: Եւ ընդհանուր ուրախութեան այս հանդիսաւոր պահուն՝ սուգի անսահման մուսլին անդամ մըն ալ կը պատէ մեր հայրենի հարիզոնները: Մայրաքաղաքէն հրաշափառօրէն բացուող արշաղոյսին առջևէն, հեռուէն, դարձեալ Հայութեան

դազազն է որ կը տարուի խուճապական, Հայութեան գերեզմանն է որ կը փորուի անդնդախոր... : Եւ այս անգամ կրկնակալն, անոր սիրտին իսկ է որ կ'իջնէ մահացու հարուածը, անդարմանելի, անսխալարինելի ազէտը :

Ատանայի կոտորածին, հրկիզման ու հիմնայատակ աւերման վերջին դրուագը, որուն ծանօթացանք Մերսին հասած-չի հասած, իր ահաւոր ու եղբրական համեմատութիւններովը, տանապատիկ կը գլէ, կ'անցնի ութն որ առաջուան իր շարաշուք նախարանը :

Հոս առնուած վաւերական տեղեկութիւններուն նայելով Ատանայի մէջ Հայ աուն, շուկայ և ազգային հաստատութիւն գրեթէ չէ մնացած : Խանութներն ու բնակարանները կողոպտելէ, թալլելէ վերջ այրած լրմնացած են ամբողջովին : Մուշեղեան գարոցն ու նոր շուկան, որ դէպքին սկիզբը վրիպած էին հրկեհէն, այբուեր, մոխրացեր են, իրենց մէջ ապաստանած հարիւրաւոր էակներ ամխացնելով : Եկեղեցիներէն մէկը մրայն դեռ կը մնայ Առաջնորդարանին հետ, և ան ալ՝ վայրկեանէ վայրկեան մըսին բալղին դատապարտւած բլլալ կ'ըսուի : Ժողովուրդին մնացած մասն ապաստանած է Գերմանական գործարանը, Թրիփանիի գործարանը, որ Անգլ. հիւպատոսին թարգման Հելլէնի մը կը սլատկանի, Միլլէթ Պահչէսին, և մաս մըն ալ վերոյիշեալ գործարաններուն շուրջը : Աւերակներու վրայ քաշկոտուող այս մարդային խլեակները զուրկ են կեանքի բոլոր տարրական միջոցներէն : Օգնութեան գործը դեռ կազմակերպուած չէ : Որքեւայրիններուն ու որջերուն թիւը չի կայ : Անօթութիւնը եղևնի արհաւիրքին հետ ասոնց ներսիդին ահակիօրէն կը զուգաւորուի : Մերսինի ու Ատանայի միջև յարարերութիւնն

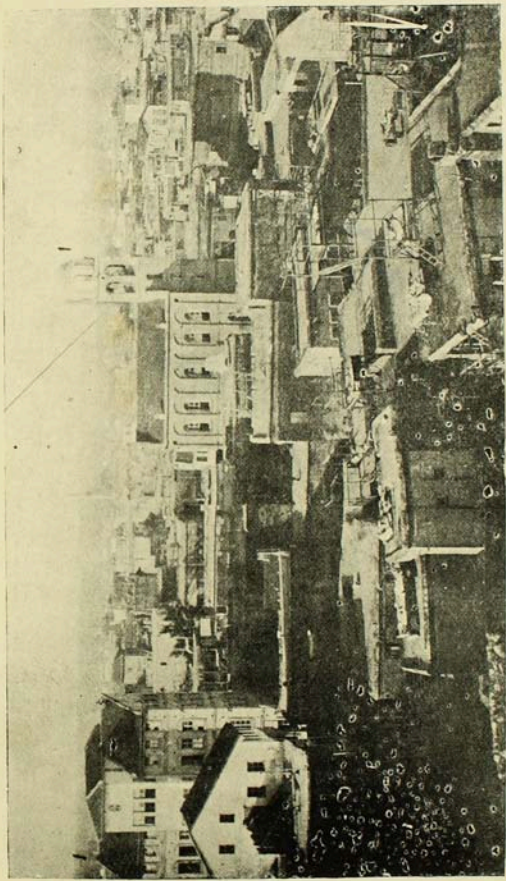
արգիլուած է Հայերուն համար: Այսուհանդերձ առաջին դէպքէն ի վեր հարիւրաւորներ Կիպրոս և այլուր փախած են, և Մերսինն ալ լեցուած է Ատանայէն փախըստական աղէտեալներով:

Իսկ Ատանայի շրջակայքը գանուող Համլտիյէ, Օսմանիյէ, Պաղչէ և ուրիշ հայաբնակ գիւղեր բացարձակապէս բնաջինջ եղած են: Թարսուսի կոտորածը յարաբերաբար աննշան եղած է, մօտ 100 հոգի, բայց հըրդենն ու աւերուածը՝ կատարեալ: Հաճըն, Մաբաշ, Չօք-Մարգուան ճգնաժամի մէջ են: Առաջին երկու վայրերուն վիճակն անստոյգ է զեռ, բայց վերջինը պաշարուած է, և Աստուած գիտէ ի՞նչ քսամեակի նախճիր մը պիտի կատարուի հոն, եթէ նախախնամական մըջամբտութիւն մը չի հասնի կեդրոնական կառավարութեան կողմէ: Ու կը սոսկամ մտածելով թէ արդէն շատ ուշ ըլլայ... Ներսիսնեբուն թիւր 15,000 իկը հասնի, շրջականերէն հոն ապաստանած Հայերով:

Ամբողջ Ատանայի վիլայէթին մէջ Հայ կեանքի կորուստը նուազագոյն հաշուով 20,000ը կ'անցնի: Եւ զեռ բոլոր երեւոյթները կը գուժեն թէ Կիլիկեան Արտաիքն իր վախճանին մօտեցած չէ: Անիկա արդէն սկսած է վիլայէթին սահմաններէն դուրս ալ ճաբակիլ: Քէսապի մէջ 2000 Հայ ջարդուած են և քաղաքին փլուստակներուն մէջ գերեզմանուած:

Կիլիկիոյ ճգնաժամը 95-96 կարմիր թուականներուն սարսափներն ալ կը դերագանցէ: Պէտք է որ յասկցուած ըլլայ այս կացութեան գերագոյն ծանրախնայութիւնը, և ըստ այնմ անմըջական, ճշնաժամային զիմումներ ըլլան աղէտքին ծաւալումն արգիլելու և դարձանումի հնարաւոր մըջոցներ ձեռք առնելու:

Արտասահմանի ազգային բոլոր մարմիններուն ու

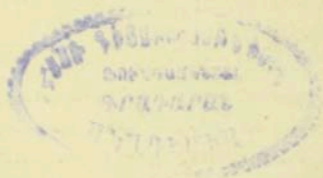

1. Բողոքարկանաց Եկեղեցի

Հ Ա Յ Օ Յ Թ Ա Ղ Ը

այբլվն առաջ

1. Հայ կաթն սկիթ Թէրզիան Վարդարան

հաստատութիւններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ Կիլիկիոյ ներկայ մահասարսուռ կացութեան վրայ : Եթէ անմիջական ու բաւարար օգնութիւններ չի հասնին, աղէտքին ահագնութեան պիտի յաջորդէ լնդհանուր անբարոյացումը, և կարելի պիտի չըլլայ դիմագրաւել արտագաղթի զանգուածային հոսանքին, որ Կիլիկիան պիտի պարպէ իր Հայ բնակչութիւնէն :

Առայժմ 100 ոսկի հասած է Եգիպտոսի Բարեգործական Ընդհ.Միութեանէն, որ՝ տարակոյս չունիմ՝ պիտի աւելի խոշոր դումարներով օգնութեան հասնի այս հսկայական թշուառութեան : Այս դրամով և Զէյթեան Եղբարց բացած վարկով կարելի եղած է սա քանի մը օրերը քիչ մը հաց դրկել Ատանայի կարօտեալներուն : Եզմիրի Հայոց ճամբայ հանած ուտեստեղէններն ալ այսօր պիտի հասնին : Նպաստից Մատուկին տրամադրած 300 փոկին դեռ դանձուած չէ մեր Խառն Ժողովին փութացուցած Օգնութեան Յանձնախումբին կողմէ, որ երէկ քիչ մնաց կարող չըլլար ցամաք ելլել, և որ այսօր գործի կը ձեռնարկէ : Յանձնախումբը, առայժմ, Մերսին զիտի մնայ, անկէ կատարելու համար իր ստանձնած գերը, քանի որ երկիրը զինուորական դրութեան տակ է, յարաբերութիւններն անկարելի, և քանի որ նպաստի առաքումները կեղբոնացնելու համար Մերսին ամենէն սպառնով տեղն է, շնորհիւ իր լուսամբա, արթուն ու քարեխիղճ կառավարչին, որուն տեղացի Հայերն երախտապարտ կը զգան՝ զիրենք Ատանայի սեւ բաղդէն փրկած ըլլալուն համար :

Պիտի աղաչէի Խորհրդարանի մեր Հայ երեսփոխաններէն, Զօհրապէն, Վարդգէսէն, Մուրատէն, ու միւսներէն, որ իրենց ձայնն հասած տեղն հասցնէին, թէ Կիլիկիա տեղի ունեցածն անանուն, անասելի, աննկա-

բազմելի բան մըն է: Հոս Հայերուն ջարդուիլը, քան-
զընիչն ու քայքայուիլը չէ՛ միայն որ մեզ մահու չափ
կը դառնացնէ ու կը յուսահատեցնէ, այլ սա-գեցեալան-
ցապէս ախուր, խշխշացնող իրողութիւնը՝ թէ Հայ-Թրք-
քական Եղբայրութիւնն իսկ է զոր Կիլիկիոյ դա՛նճ-
ները կը սպաննեն, կը խեղդեն, կը թաղեն այս արիւն-
ներուն ու մոխիրներուն տակ, Հայ-Թրքական Եղբայ-
րակցութիւնը, որ Երլարզի բռնակալութեան վերջնա-
կան խորտակումին յաւիանապէս կրկնքուէրկոր Հայու-
թեան կսկիծոս հոգիին մէջ...: Եւ հիմա որ երախտա-
գիտութեան արցունքոս դափնիներ միայն պիտի ու-
զէինք բոլորել յաշթական Իթթի՛ատի ճակտին, ի՞նչու
ստիպուած ըլլայինք ցաւազինօրէն հաստատել թէ Կի-
լիկեան այս արհաւիրքը զերծ չէ ստուեր ու արտա բե-
բելէ իր հոյակապ փառքին: Այնտեղի իր կարգ մը ներ-
կայացուցիչներուն բռնած զիրքն աւելի քան վրդովիչ
ու գայթակղեցուցիչ է՝ ազէտքին հանդէպ: Ասոնք կ'ար-
զարացնեն կատարուած ու շարունակուող սոսկավիթ-
խար հրէշութիւնը: Եւ դեռ այսօր, այս անդո՛նի ու սու-
գի հեւաստրտող, մահասարսու՛ս վայրկեանին, կը հա-
մարձակին, սիրտ կ'ընեն արիւնի մէջ լսղացող Կիլիկե-
ցին ամբատանել իրբեւ ապստամբ ու անջատական
ձգտումներու գործիքն ու արտայայտիչը: Կիլիկեցի
Հայերը «թագաւորութիւն» կ'ուզեն եղեր, Մուշեղ Աբբ-
բազանը թագաւոր և Կէօկտէքէլին չեմ գիտեր ինչ պիտի
ընեն եղեր: Ասանայի Իքթիսալ թերթին մէջ Ի՛սան Ծի.քրի
ամենախուժուժ կերպով կ'ամբաստանէ Հայերն իրբե-
նախայարձակներ կոտորածի ու հրդէ՛նի առաջին դէպքին
և անոր երկրորդ ու աւելի զարհուրելի կրկնութեան մէջ,
մինչդեռ սպացուցուած իրողութիւն մըն է թէ՛ առա-
ջին դէպքէն ետք՝ մունեախիկներով ու պաշտօնական

յայտարարութիւններով Հայ ժողովուրդն ապա՛ ուլցուցեր իր ապաստաններէն զուրս հաներ, կրկին իր բանին գործին դարձուցեր և 8-9 օր վերջը զայն յանկարծակիի բերեր են: Այս արիւնտտ խարէութենէն վերջ՝ ելլել գետինը փուռած զխակներն աւրաստանել, մանաւանդ երբ այս անգամ ինքնապաշտպանութեան ամենազոյզն փորձն իսկ չէ եղած Հայերու կողմէն, ո՛չ մէկ փափուշտ արձակուած, ո՛չ մէկ քար նետուած... Խնչպէս, ինչպէս սրակել, ինչպէս հասկնալ այս զրպարտութիւնը, բռէ՛ք, ս՛վ Իթթիհաստի յողթական օխոյեաններ, վերցուցէ՛ք մեր սրտերուն վրայէն անձկութեան, կասկածի ու յուսահատութեան այս երկանաքարը: Ըսէ՛ք, մենք այս երկրին, այս հողին վրայ պիտի չսպրի՞նք, չէ՛ք ուզեր որ սպրինք: Մինչև և և՛րբ մեր արիւնն ու արցունքը պիտի հոսի «Հայկական թագաւորութեան» մը, ցնորական, զառանցական վարկածին անուետով, որուն զուք չէք հաւատար, և որուն՝ չէք կրնար հաւտալ որ Հայերն այնքան ապուշ բլլան հաւտալու համար... Իսկ եթէ կը կարծէք թէ սա ափ մը ժողովուրդն աչքը կ'առնէ իրմէ տասնապատիկ ստուարաթիւ Իսլամ մարդազանգուածին դէմ ցցուիլ և կանոնաւոր բանակի մը սուխններն ու գնդակները զիմագրաւել՝ սա զիմացի ջուրերուն մէջ քանի մը օտար մարտանտեր ողջունելու սիրոյն, կը սխալի՛ք, չարաչա՛ր կը սխալիք, որովհետեւ տատապող, խաչուող, քաշկռտուող Հայը շատ աղէկ հասկցած է թէ այդ հսկայ և ունայնապանծ մարտանաւերն իր ստափանքն ու սուսյտանքը հեզնելու կուգան և այս գեղեցիկ ու դժբաղդ երկրէն պատտա մը յափըշտակելու վայրագ ցանկութեան մէջ զիրար արգիլելու: Ամենէն միամիտ, ամենէն գեղջուկ, ամենէն սիրացու Հայն իսկ բան մը չակնկալեր շահախնդիր ուժի, տիեզերա-

կան վատութեան ու կեղծիքի այդ խորհրդանշաններէն, և իր դա՛հիճներէն աւելի կ'ատէ ու կ'արհամարէ զանոնք... :

Բայց դո՛ւք ըսէք մեզի, թէ ո՞ր կողմ դառնայ սա խելարեղ ժողովուրդը, ո՞ր կողմ փնտռէ իր փրկութեան ելքը, երբ կը տեսնէ որ Մայրաքաղաքին մէջ կատարուող հրաշալի յեղաշրջումը, Իթթիհատի բանակին ազատարար խոյանքը, բռնակալութեան մողոզին ժերջնական կործանումն իսկ չազդեր, չանդրադառնար այստեղի կացութեան վրայ, ետ չընկրկեցներ մութ ու եղեռնախանձ ուժերը, չի կասեցներ աւերումին ուրականը, չի սանձանափակեր արիւնին արհաւիրքը... Ըսէ՛ք, ի՞նչ ընէ, ո՞ւր դիմէ, ո՞ր հորիզոնին կառչի, ո՞ր պաշտպանութեան ապաւինի, այս անբաղդ ժողովուրդը, երբ օսմանեան ազատականութեան տեղական ներկայացուցիչներն անգամ իրենց անխիղճ զրպարտութիւններով դա՛հիճներուն դաստակները կը զօրացնեն, անոնց մոլեգնութիւնը կը զրգռեն՝ Հայուն կողբէն Երլտրզի թողուցած պուտ մը արիւնն ալ քամելու համար... Եւ ըսել թէ Երլտրզի օրով, իսիպսա՛սի մարդ հոչակուած Պահրի փաշայի վարչութեան տակ Ատանան հանգիստ ապրեցաւ, կիլիկիան չի ճանչցաւ այս զուլումը, այս արհաւիրքը... Եւ ազատութեան արշալո՛յսն է, նորէն, անդին...

Ո՛վ պիտի պատասխանէ փոթորկած խղճմտանքներու այս աշաղակին... :

ՄԵՐԱԻՆ, 20/3 Ապրիլ

Երբ ամէն բան ըսուած, ամէն մանրամասնութիւն արձանագրուած ըլլայ այս սղէտքին վրայ, տակաւին վստահ եմ որ քիչեր իսկապէս հասկցած, ըմբռնած պիտի ըլլան անոր խորութիւնն ու տարածութիւնը... Եւ անձկութեամբ կը գալարուիմ մտածելով թէ ա՛յսօր, ա՛յս

բուպէխս, աշխարհի ամէն կողմը, մա՛նաւանդ Պոլիս՝ այս թշուառ ազգին տիրութիւն ընել կոչուած մարդիկն ու մարմինները դեռ ո՛ր և է որոշ լուր չունին շարաթէ մը ի վեր Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած յուսահատ կացութեան վրայ :

Այսօր, Իզմիրէն, Եղիշէ Սրբազան հեռագրով կը հարցնէր Պատրիարքարանի զրկած օգնութեան յանձնախումբին, թէ Ատանայի առաջին դէպքէն ի վեր նոր դէպք մը պատահած է հոն :

Նո՞ր դէպք... Ահ, անուշի՛կ Սրբազանս, Ատանան լմնցա՛ւ, քար քարի վրայ չի մնա՛ց : Առաջին դէպքէն ինը օր վերջը աղէտքը կրկնուեցաւ, այս անգամ տասնապատիկ աւելի անաւոր համեմատութեամբ : Հարիւրաւորներ վառեցան ազգային կանգուն մնացող հաստատութեանց մէջ, մէ՛կ հատիկ Հայ չի մնաց որ մոխրի վրայ նստած չլլայ, և վերապրող մերկերուն ու անօթիներուն մէջ են տեղւոյն ամէնէն հարուստներն ու երեւելիները, որոնք հիմա պատառ մը հաց կը մուրան տանեակ հազարաւորներու կարգին... :

Բայց միայն Ատանան ունենայինք ողբալու... Աւա՛ղ, ամբողջ Ատանայի կուսակալութիւնը, ամբողջ Կիլիկիան անոր սեւ բաղդին դատապարտուած է այսօր :

Աղէտքի Հայ տարեգրութիւններուն մէջ աննախընթաց բան մըն է ինչ որ եղաւ, ինչ որ կ'ըլլայ կոր հոս, զի այս արիւնոտ տուամը հեռի է վերջացած ըլլալէ : Շարաթէ մը ի վեր ամէն օր, ամէն կողմէ հասած գոյժերը հոգեվարքի զօղանջի մը պէս յուսակտուր թախճութեամբ պիտի համակէին մեզ, եթէ անաղանգը չըլլային միանգամայն չարագուշակ ու կարծես ա՛լ անխուսափելի ճակատագրականութիւններու... : Արիւնի ու կրակի մէջ լմնցածներուն խօսքը չեմ ընել, բայց

դեռ չենք գիտեր Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի և ուրիշ կարեւոր վայրերու իրական վիճակը: Ճգնաժամու առաջին աղաղակներէն վերջ զահանդիչ լռութիւն մը կը պահուի այդ կողմերէն: Իսկ, անդին, Չօք-Մարգուճնը պաշարման մէջ է և խռովիչ ու հակասական լուրեր կը հասնին անկէ մօտալուա ահուկի գոյժի մը նախազգարար շշուկներուն պէս: Կ'ըսեն, թէ կատաղի ինքնապաշտպանութենէ մը ետքը յանձնուեր են, կ'ըսեն, թէ հաշտութիւն դոյաջուցեր են, դուրսէն եղած միջամտութեամբ: Իսլամ չըլթայագերծ մոլեռանդութիւնը յաղեցած չէ դեռ այսքան նախճիրներէ և արիւնարբութենէ վերջն ալ: Հայուն աւարին ու դիակին հոռէն խենդեցած խուժանը ամէն տեղ ծառացած անորժակներով կը սպասէ իր բաժինը յափշտակելու Հայուն մատաղէն . . . :

Բայց ինչ որ վայրագութեան, լրբութեան, գազանութեան ամէնէն խուժուժ տեսարանը կը պարզէ, ան ալ մինչև կոկորդը ոճիրի մէջ թաթխուած սա տեղական հառաւարութեան Հայերուն հանդէպ սինիքօրէն հետապնդած բնաջնջումի քաղաքականութիւնն է:

Հոս ծիծ ուտող երախան անգամ կրնայ այսօր տպացուցանել թէ Ատանայի կոտորածը, թալանն ու հրկիզումը վալիին գիտութեամբը և կարգ մը իսլամ պաշտօնեաներու և երեւելիներու ձեռքովը երկարօրէն պատրաստուած դժօխային բլանի մը գործադրութիւնն եղաւ: Երկտրդ իր եղեռնատիպ մատը խաղցուց հոն, Պոլսէն Չօք-Ալի ըսուած իսխպսախ կատաղի գործիքներէն մէկը բերուեցաւ Ատանա, ու անմիջապէս ֆոլիսէր կարգուեցաւ, և տեղին կարգ մը հանրածանօթ Հայակերներն ալ — ինչպէս Ապտիւլ Քաաէր, Քանիզատէ Սայիտ, Քէրիմ աղա, Կէրկէրլի Ալի, Պաղտատի Ապտիւրբահման, Պայրաքտարզատէ Պէքիր, Վանլը Ահմէտ, Արիֆզատէ Էսատ,

Թէքէլի Ապտուլահ, Տէպպաշզապէ Հաճի Ալի, Համայրզապէ Հասան, Իպրահիմ Բասրիս, Պօսնալը Սալիհ և Մէհմէտ, Բամպուքճը Մօտիլի, Ղասապզապէ Հիւսէյին ևն., — վալիին, Մէհմէտ ձէվատ պէյի, և զինուորական հրամատար Մուսթաֆա Բէմզի փաշայի հետ, վիթխարի եղևոնը սաղրեցին և իրագործեցին: Ու խուժանին հետ սեղական զինուորական ոյժն ալ, եղբայրօրէն, ջերմնուանդօրէն, մասնակցեցաւ արիւնի ու քանդումը գործին: Ի՞նչ կ'ըսեմ, Տէտէ Աղաճէն զրկուած զօրքը Ազատաբար Բանակին մաքուր ու սլաշտուած զբօշն Հայ արիւնով ներկեց, Ատանայի երկրորդ զարկին, խաբուելով, կամ միւսներուն աւերիչ թափէն տարուելով...:

Հիմա, այս ոճրագործներու արիւնիզակ վոճմակը՝ փոխանակ իր իսկ իրականացուցած աղէտքին ահագնութենէն սարսափելու և իր սոսկալի պատասխանատուութեան առջև ընկրկելու՝ սանձարձակօրէն կը շարունակէ հալածել վերապրող Հայերը, կամայականութեան ու սարսափի ըէժիմին ենթարկելով զանոնք: Ու, քսամնելի՛ երեւոյթ, զահիճները դատախազ ու դատաւոր են ցցուեր իրենց զոհերուն զէմ: Ամէն բան Հայերը բրին (? ! ?): Եւ մինչև այսօր շարունակուող հրձիգութիւնները Հայերու գործն են (? ! ?):

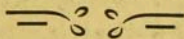
Երէկ գիշեր Ատանայի մէջ Սէօրերու դպրոցը այրեցին: Կ'երթան կ'ըսեն Մայրապետին, թէ Հայ մըն է կրակ ձգողը: Բաւական ծիծաղաշարժ պիտի ըլլար այս կատակերգութիւնը, եթէ չափազանց եղբերական թատերաբեմէ մը չի խաղացուէր ան:

Այս վայրկեանիս ամէնէն ահուելի իրողութիւնը ձերբակալութիւններն ու բանտերու խորը նետուածներու անհետացումներն են: Հայերը սարսափէ կը հեւատաբաւին նոյն իսկ Մերսինի մէջ, մարտանաւերու կոյր աչքերուն առջև,

զի այստեղ ալ ամէն օր կամայական ձերբակալութիւններ և խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենան ամենարիրտ կերպով մը, որ Համիտեան ամէնէն բռնակալ օրերուն ալ հազուադէպ էր: Հնչակեաններէն քանի մը հոգի բանտարկուեցան, Հ. Ս. Ռ. Կ. Տեղական Ակումբին Ատենապետ Պրն. Մոստիշեանն ալ՝ շաբաթ մը կ'ըլլայ՝ ծակը նետեցին և դուրս չեն ձգեր: Ատանացիները փողոցին մէջ՝ զրգռուած խուժանին առջեւ՝ կը հալածեն, կը բռնեն, և ուղղակի Ատանա կը դրկեն: Այս խոշտանգիչ միջոցներն Հայերուն մէջ ընդհանուր խուճապ յառաջ կը բերեն, իսկ Իսլամ խուժանք կը քաջալերեն: Եթէ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեանէն անմիջական ու ամենախիստ հրամաններով այս սարսափի բէթիմին վերջ չի տրուի, ամբողջ ժողովուրդը ծովը պիտի թափի, փախչելու, հեռանալու համար: Արդէն հարիւրաւորներ ամէն նաւով կը փախչին ընտանեօք, ճիժ ու պիժով:

Թշուառութեան, անսահման ու յարածուն թշուառութեան խօսքը չեմ բներ: Ատանայի, Տարսոնի, Համրաիէի, Լաթաքիայի, Քէսապի, Հասանպէյլիի, Գօզլուքի և ուրիշ շատ մը կէտերու վրայ 40,000 անօթիներ անէացումը վտանգին մատնուած են: Անպատասպար, բացօղեայ տեղեր խռնուած, ցորեկուան տօթերուն և գիշերուան խոնաւին ենթարկուած, անոնք պիտի փճանան, պիտի ոչնչանան, համաճարակ հիւանդութիւններէ, եթէ տեղական կառավարութիւնը չի վերցնէ անոնց շուրջ դբած շլթաները, եթէ հաղորդակցութեանց արգելքը չի վերնայ, եթէ անօթիներն ու հիւանդներն ահաբեկելու ճիւղաղային, սպաննիչ դրութիւնը վերջ չի դանէ անյապաղ, եթէ աղգային, կառավարական ու մարդկային ամէն միջոցներով օգնութիւն չի հասցոփ ամէն կողմէ:

Մեր Պոլսառաք յանձնախումբին միջոցները Մերսինի 1000 ապաստանեալներուն իսկ չեն բաւեր քանի մը շարափ, և ամէն օր Տարսոն և Ատանա քիչ-չատ հաց կը զրկուի: Օգնութիւն, օգնութիւն տեղացնելու է ամէն կողմէն, եթէ ո՛չ Կիլիկիայի Հայր ձեռքէ կ'ելլայ, հարիւրաւորներ, հազարաւորներ պիտի մեռնին ամէն օր: Զանգուածային մահացումը պիտի ըլլայ այս՝ անօթութենէ, մերկութենէ, հիւանդութենէ...: Աւելի մանրամասնութիւններ պիտի հաշորդեմ յաջորդով: Վազը Կիպրոսէն կացութիւնը պիտի հեռագրուի Պոլիս և այլուր: Ամէնէ՛ն առաջ՝ արհաւիրքը դադրեցնել տալու համար՝ թո՛ղ ազգը իր գերագոյն ճիգը թափէ հոտ:

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Օ Գ Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Կ Յ Ձ Ե Ր

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ «Ա.Չ.Գ.» ԻՆ

Մերսից, 48/4 Ապրիլ

Կիլիկիան արիւնի ու կրակի մէջ է :

Աղէտքը, իր ահազնութեան մէջ արդէն անդարմանելի, վերջացած չէ դեռ, և այս վայրկենիս զօրաւոր պատճառներ ունինք տագնապելու, թէ ամբողջ Կիլիկիոյ Հայութիւնը բնաջնջումի գերագոյն ճգնաժամին մասնուած ըլլայ :

Ատանան դիակներու և մոխիրներու կոյտ մըն է այսօր : Անկէ փրթած սուերումի և եղևունի ուրուակամը շրջակայ գիւղերը քարուքանդ ընելէ վերջ՝ տարածուեցաւ վիլայէթին ամէն կողմերը, և անոր սահմաններէն ալ անդին անցնելով՝ Հայութիւնը իր տունին մէջ վառեց, իր արիւնին մէջ խեղդեց ահուկիօրէն :

Մերսիւնի քիթին տակ Տարսոնի Հայր կոտորուեցաւ, այրուեցաւ : Մերսիւնէն քանի մը ժամ հազիւ հեռու գիւղերու մէջ Հայեր մօրթուեցան, թալլուեցան : Մարաշ, Հաճըն, Այնթապ չարագուշակ լուսթիւն մը կը պահեն՝ աղէտքի առաջին հաւարներն արձակելէ ետք : Չօք-Մարգուան պաշարուեցաւ, ու չի գիտցուիր տակաւին, թէ անձնատուր եղած է, և գիտէք թէ ի՞նչ լսել է անձնատուր ըլլալ այս ահաւոր պայմաններուն մէջ...

Երբ մէկ կողմէն զօրք կը դրկուի ասկէ դէպի «վեր»,
դէպի ներսերը, և ի՛նչ զօրք:

Քէսապը լմնցաւ, 2000 ջարդուած, մնացածները՝
2000 ի չափ Իտալացի ֆրանչիական վարդապետի մը և
ֆրանսական փոխ-նիւպատոս Պ. Էտիար Ժէօֆրուայի
ներսական առաջնորդութեամբ՝ Սըէտիոյ ամայի և-
զերքներէն Մէսափրքիի Նիժեր նաւը և ֆրանսական մէկ
երկու մարտանաւեր կը փախցուին և Լազքիա կը փո-
խադրուին: Ասոնց և ուրիշ օտարներու Ատանայի մէջ
Հայերը պաշտպանելու և պատսպարելու համար ունե-
ցած սխրալի անձնութիւնը՝ անկոթնչելի դրուագ մը
կը կազմէ զոր հիմա չեմ կրնար ուրուագրել անգամ:

Մինչև և հիմա լսուած զոհերուն թիւը 20,000ը կ'անց-
նի, և դեռ կանգ առած չէ շղթայազերծ արհաւիրքը...:
Կեդրոնական կառավարութիւնը բան մը բրած չունի:
Պոլսոյ մէջ վերջերս կատարուած հսկայ յեղաշրջումը դեռ
ո՛չ մէկ բարերար ազդեցութիւն բրած է այս տեղի դը-
ժոխային կացութեան վրայ: Իսկ տեղական իշխանու-
թիւնները, որոնք այս աղէտքին բացարձակ ու ակնե-
րև սաղրիչներն ու պատասխանատուներն են, ո՛չ միայն
չեն սանձուած դեռ իրենց ճիւղային գործին մէջ, այլ՝
վիթխարի ոճիրը գործելէ վերջ՝ հիմա ալ դատախազի
ու դատաւորի դերն ստանձներ են, և աջ ու ձախ Հա-
յերը կը ձերբակալեն, անոնց վրայ բռնցնելու համար
իրենց մեղքին ահագնութիւնը...:

Բայց ձգե՛նք այս քոսմոսի պատմութիւնը: Թե-
րևս ուրիշ տեղ պիտի կարգաք զայն իր խուժուժ
մանրամասնութիւններով:

Ես այս քանի մը անձկոտ ու հապճեպ սուղբով
կ'ուզէի զիմել Ամբրիկահայ տարագիր եղբայրներու սրը-
տին, անոնց անմիջական կարեկցութիւնն ու աջակցու-

Թիւնը հրաւիրելու այն անսահման, անչափելի թշուառութեան վրայ զոր այս աղէտը ստեղծած է Կիլիկիոյ մէջ :

Չեմ կրնար գտնել բաւական ճիշդ, բաւական աղելսարչ, բաւական եղբրական բառեր, ըսելու, նկարագրելու համար այս օրերս աչքերուս առջև պարզուած խեղճութեան լացնող, խենդեցնող տեսարանները... : Միայն Մերսինի մէջ 10000 է աւելի է ապաստանեալներու թիւը, Հայոց Եկեղեցիին, Փրանսացոց Քօլէճին և Ամբրիկեան Միսիօնարական հաստատութեան մէջ : Մեծ մասամբ որբեւայրիներ և որբեր, ամենքն ալ անօթի, ամենքն ալ կիսամերկ, ամենքն ալ քարերու և տախտակներու վրայ փռուած... : Ահ պղտիկները, պղտիկները մանաւանդ, ինչ անուշիկ, ողորմուկ ու պաշտելի դէմքեր, ինչ աղւորիկ չօնուխներ կան ասոնց մէջ... Ու ոմանք հիւանդ ինկեր են իրենց մայրերուն ծունդին վրայ, հարսանիթէ կը տառապին : Եւ ուրիշներ կը ժպտին, կը խաղան՝ տառապանքի այս շրջանակին մէջ, անդիտակից՝ իրենց շուրջ անցած-դարձածին... Վախ, ետևում, վախ, ձեր ճակատագիրն ալ արիւնի մզձաւանջներու մէջ անմեղութեան ձեր աչքերը մեծ-մեծ բանալ ու դարմանալ պիտի ըլլայ եղեր... Դժբանգը, դատապարտուած սերունդ :

Եւ դեռ ասոնց պէս հազարներ, տասնեակ հազարներ կան Ատանա և այլուր :

Ի՞՞վ պիտի ամօքէ այս անհուն կարօտութիւնը, ո՞վ պիտի հասնի, ո՞վ պիտի դիմագրաւէ թշուառութեան այս ծովացեալ հոսանքին :

Պոլսոյ մեր ազգային վարչութեան կողմէ զրկուած օգնութեան յանձնախումբին տրամադրած ճշճիմ միջոցները կաթիլ մը ջուր են կարօտութեան սովիանոսին առջև : Այսչափով միայն Մերսինի ապաստանեալներուն իսկ կարելի չէ չոր հաց տալ քանի մը շարաթ :

Պէտք է ամբողջ ազգը Կիլիկիա դարձնէ իր ուշադրութիւնը և հոն տեղացնէ իր նիւթական բոլոր հնաբաւոր օժանդակութիւնը: Եւ ասիկա՝ ո՛չ թէ աղէտքը դարմանելու միամիտ յաւակնութեամբ, այլ անոր արդէն աճագնավիթխար համեմատութիւնները կասեցնելու և անոր ահարկու հետեւանքները — սովամահութիւն, համաճարակ, անբարոյացում, արտագաղթ ևն. — կանխելու, արգիլելու համար:

Թո՛ղ Ամերիկահայ բոլոր կազմակերպութիւնները այս կենսական գործին նուիրուին անմըջապէս: Թո՛ղ Ազգը, Հայրենիքը, Ե. Հայաստանը, Կոչնակը, Ասպարեզը հանգանակութեան սիւնակներ բանան: Թո՛ղ մեր քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք վերջերս այնքան անուշ և ունայն երգեր հրամցուցին Կիլիկեցիին, համերաշխարար գլուխ կանգնին այս օգնութեան գործին և ամէն գնով ջանան որ յաջողի ան, և շուտով . . . :

Կը խնդրեմ Ամերիկայի ու արտասահմանի բոլոր հայ թերթերէն որ արձագանգ տան այս ճգնաժամային կոչին, որ ահազանգ մըն է միանգամայն, զի դեռ խելացիղ հնճուքն ունինք նորանոր զարուրելի գոյժերու . . . Գէթ ազգային այս մեծ ցաւին մէջ հոգեխառնուիլ, եղբայրակցիլ գիտնանք:

Արիւնի մէջ թալթաղ Կիլիկեցիին աղերսանքն է ասիկա . . . :

ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԼՈՒՍՍՖԵՐ-ԱՐԵՒ» ԻՆ

ՄԵՐԱԻՆ, 19/1 Ապրիլ

Եթէ Կիլիկեան արհաւիրքին շարունակման ու ծաւալման անդո՛ր մեր հոգին խափանած ու մեր սրտին զարկը բռնած չըլլար ա՛յս վայկեանիս, թերեւս աւելի

ազդու, աւելի զգայացունց աշաղակներով կարենայինք վերապրողներուն օգնութեան կանչել Հայութեան դեռ չի ջառագուած մասերը և ջարդի վտանգէն դուրս ապրող եզրալքական գաղութները :

Բայց հիմա, չե՛նք գիտեր, Կիլիկիոյ մահացումին զօղանջը զարնենք, թէ հայկական ընդհանուր մահա-վճռի մը դէմ հաւարի ահազանգը հնչեցնենք :

Մէկ կոյմէն ալէտքին անձունութիւնը մեր կորովը կը ջլատէ, կ'անդամալուծէ, մըս կողմէն՝ Կիլիկիոյ սահմաններէն մինչեւ Անատոլիոյ խորերը յաւերժացող սահմանաժամային կացութիւնը թոյլ չի տար մեզի կուռ ու ամիրտի մտքով սեւեռուելու օգնութեան ու դարմանումը ահազնածանր խնդրին վրայ :

Ինչպէս բոլորանուիրուիլ բացուած վէրքերը գոցելու, ծովացած ցաւերը ամոքելու դործին, եբբ անդին ցեղին կուշտէն արիւնը դաղքած չէ հոսելէ, եբբ հայաջինջ մշտաւանջը կը տեսէ, եբբ ալէտքը ա՛նկազոյն համեմատութիւններ կը սպառնայ առնել . . . :

Ասիկա թո՛ղ դասալիք մտածում մը չի կարծուի ձեր անսահման տառապանքին հանդէպ, ս՛վ Կիլիկեցի ցաւազին հարազամներ, որոնց անօթութեան ու անձկութեան հեւքը չնչեցի, և որոնց արցունքի ազրիւրէն աչքերս իրենց բաժինը խմեցին :

Վերապրողները թո՛ղ վստահ ըլլան, թէ Հայութիւնը չանտեսեր, չի մոռնար զիրենք, թէ ան իր սպառած երակներն իսկ բանալու սրատրտառ է կեանք ջամբելու համար իրենց :

*
*
*

40,000 Հայեր՝ մոխիրի վրայ նստած՝ մերկ ու անօթի են այսօր Կիլիկիոյ մէջ : Ասոնցմէ 15,000էն աւելին

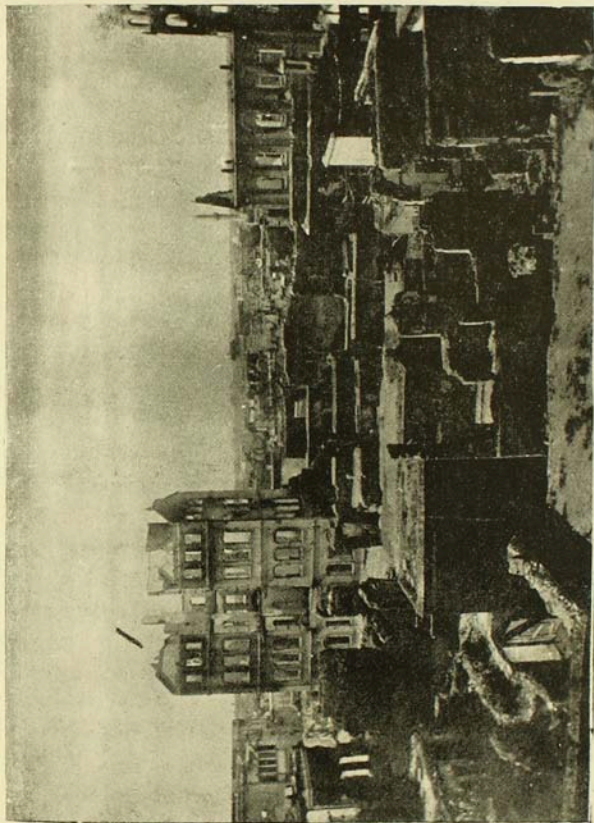
Ասանա կը գտնուին, Միլլէթ Պանչէսին ու Թրփանիի գործարանը կուտակուած, աւելի քան 3000 Թարսուսի մէջ, 1500 Մերսին, Հայ Եկեղեցիին, Ֆրանչիակեան ու Ամերիկեան հաստատութեանց պատերուն Ետին, 10,000՝ Բէնասպ և շրջակաները, գրեթէ նոյնքան Ալեքսանտրէթ ու Տէօրթ-Եօլ, ու զեռ հազարաւորներ՝ քիչ ո՛ր ամէն կողմ: Եւ եթէ նկատի ունենանք վերջին սարսափներուն նետեւանքով ամէնուրեք կենսական աշխատանքի դադարը՝ պէտք կ'ըլլայ 40,000ը առնուազն կրկնապատկել՝ կրկիկեան կարօտեալներու թիւին վրայ մօտաւոր գազափար մը կազմելու համար:

Անոր ալ փա՛ռք տալու ենք, զի գէթ այսքան վերապրողներ ունենալու միսիթարանքէն ալ զուրկ պիտի ըլլայինք այսօր, եթէ տեղ տեղ օտարներու կողմէն նախախնամական ապաւէն մը բացուած՝ կամ փրկութեան լաստ մը նետուած չըլլար Եղեռնին առջեւէն փախչող Հայերուն:

Մըքան ալ զառնաթոյն խստացած ըլլան մեր սրբանքը Եւրոպայի դէմ՝ մեր կոչկոծամա՛ր բնաջնջումին իր անայլայլ հանդիսատեսութեանը համար՝ պիտի չի կրնանք բաւական երախտագէտ ըլլալ մէկ քանի Եւրոպացիներու, որոնք այս ա՛ռւոր ազէտքին մէջ անձնուէր պաշտպանութեան ձեռք երկնցուցին մեզի: Ասոնց շարքին — ինչ որ ալ եղած ըլլայ իր քաղաքական դերը — առաջին տեղը կը գրաւէ Ասանայի Անգլ. Հիւպատոսը, Մր. Տօթի-Ուիլի, իր զիւցագնական կնոջ հետ: Տրեզերական վաստութեան այս օրերուն չերեւակայուելիք սասկետութեամբ մը այս Անգլիացին կրակի տարափներու տակ իր կեանքին հետ խաղաց, և իր գնդակահար դաստակէն վազող արիւնին անտարբեր՝ ձիէն վար չիջաւ, հազարաւոր Հայերու փրկագործումին հետապնդելով, մինչ

իր կիներ, իր արժանաւոր ու պաշտելի կիներ, չորս էրիկ-մարդու խտացեալ կորովովը գօտեպինդ, հասաւ բուլոր վիրաւորներուն, և անոնց վէրքերը կապեց, բոլոր հոգեվարքներուն, և անոնց զրաւուող հոգիները կէս ճամբէն ետ դարձուց . . . :

Իհնչպէս մոռնալ, մանաւանդ, սխրալի ընթացքը, վեհագոյն վարմունքը Ֆրանսացի միսիօնար հայրերուն ու քոյրերուն, ճիղուիթ ըլլան թէ Ֆրանչիսկեան, Քաբուշին թէ Քարմէլիթ, որոնք ամէն տեղ մահահալած Հայուն առջեւ իրենց դուռն ու գիրկը բացին, իրենց բերնին հացը տուին անօթիներուն, իրենց անկողինը՝ վիրաւորներուն, հիւանդ մանկիկներուն ու ծոցուղ կնիկներուն : Ատանայի մէջ երբ կառավարութիւնը պաշտօնապէս կը դիմէր իրենց՝ յանձնելու համար իրենց չէնքերն ապաստանած Հայերը՝ «Նա՛խ մեզ սպաննեցէ՛ք» պատասխանեցին անոնք, սեմերնուն վրայ կեցած, «Նա՛խ մեզ սպաննեցէ՛ք, ապա կը յանձնենք այս թշուառները» . . . Անոնք Ամերիկեան միսիօնարներուն պէս պէտք չունեցան վարանելու կառավարական նենգ ստիպումներուն տակ, պէտք չունեցան, որ Հայերն իրենց ուրքն իյնալին, խելայեղ արցունքներով ու թախանձանքներով : Եւ երբ հարկ եղաւ կրակի սեղմուող շղթային մէջէն ապաստանեալները դուրս հանել՝ հերոսական Բէր Բիկայն ու Բէր Ժիւլն էին որ անոնց առջեւն անցան և զանոնք աւերալին պարտէզը տարին, անոնց կեանքին պատասխանատուութիւնը ծանրացնելով կառավարութեան ոճրաբեռն ուսերուն . . . : Հապա՛ Քէսապի կոտորածէն փախստական՝ սովալլուկ լեռներն ինկած Հայերուն փրկագործ՞ւմը, որ ամէնէն եղբրական դրուագը կը կազմէ ամբողջ այս արիւնի ու աւերի եղբրերգութեան : Քէսապի Ֆրանչիսկեան հայրերէն Բէռ Սապաթինօն էր, որ գիշերանց

Հ Ա Յ Ո Յ Թ Ա Պ Ա
ապրիլ 1919

1. Հայ կաթսայիկ թէրպիւն վարժարան

1. Բողոքարկանայ եկեղեցի

Լաթաքիա կը շտապէր հեւ ի հեւ, ու տեղւոյն Ֆրանսական փոխ-հիւպատոս Պ. Էտկար Ժէօֆրուայի հետ կիպրոսէն եկող Մէսաժրրիի Նիժէր նաւը կը նետուէր, վայրկեան առաջ Պասիֆի առջեւ հասնելու և Քէսապի վերապրողները, մեծ մասամբ կին ու մանկաի, մահուան անդունդներու եզրէն ազատելու: Թնդանօթի ու փողի ձայներով փախստականները կը կանչեն, որոնք հետըզհետէ մըջիւնի պէս դուրս կուգան քարերու և թուփերու տակէն: Նիժէրի վրայ 2500 ի չափ կը լեցուին: Կերակուր ու խնամք կը տրուի սասնց: Հետզհետէ կը հասնին Ժիւլ Ֆերրի և Վերիբէ զրահագործները, որոնք մընացեալ փախստականները կը ժողովին ու Լաթաքիա կը փոխադրեն ամենքն ալ Ֆրանսայի « բարոյական » հովանաւորութեան տակ...: Եւ ըսել թէ այս տողերը զրած պահուս՝ Լաթաքիոյ ֆրանսական հիւպատոս Պ. Էտկար Ժէօֆրուայի բերնէն իսկ կ'իմանամ, թէ այսքան դժուարութեամբ փրկուած Քէսապի վերապրողները զարձեալ իրենց տեղերը փոխադրուելու և վրատակներու վրայ տեղաւորուելու ստիպեր են...:

*
* *

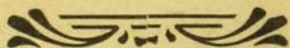
Ո՞վ պիտի հասնի այս բոլորին: Կշտացնել, պատշապարել, ապրեցնել պէ՛տք է վերապրողները: Եւ ասով չի լիննար ամէն բան: Պէ՛տք է Կիլիկիցի աղէտեալներուն վաղուան ճակատագրո՞լն ալ զբաղիլ: Ո՞ւր պէ՛տք էր թան, ի՞նչ պիտի ընեն, ի՞նչպէ՞ս պիտի կրնան այս քարուքանդ ու այրեացուեր երկրէն իրենց համար ապուստի կուտան մը վերստեղծել: Օգնութիւնը, ո՛րքան ալ առատ ըլլայ, չի կրնար ամբողջ բնակչութիւններու կեանքին մնացուն պայմանը դառնալ: Պիտի թոյլ տրուի, որ Կիլիկիցին զանգուածովի գաղթէ ու Արտա-

սահմանի ովկիանոսին մէջ լուծուի, կորսուի, թէ պիտի կարելի ըլլայ վերապրողները իրենց հայրենի հողին կառչած պահել՝ իրենց մոխրացած օճախները վերականգնելով և իրենց ապրելու միջոցներ ստեղծելով :

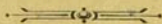
Բայց թողո՛ւնք հիմա այս տագնապիչ հարցը : Արդէն թուրք կառավարութեան ցոյց տալիք արդարութիւնն է որ այդ հարցին վճռական լուծումը պիտի տայ մէկ կամ միւս կերպով :

Հիմա պէ՛տք է մեր բոլոր ճիգերը, ամէն կողմէ, նուիրուին օգնութեան անմիջական գործին :

Նպաստները պէտք է կեղբոնացնել Մերսին, Պատարարքարանի պատուիրակներուն արամաղբութեան տակ : Այս կէտը կը շեշտեմ, ու կը խնդրեմ որ Արտասահմանի ամէն կողմէ նկատի առնուի այս յանձնարարութիւնս : Որովհետեւ Պոլսոյ մերձազգային իշխանութեան կողմէ զրկուած մարմինն է մրայն որ ժողովուրդին կարօտութեանց խորունկ գիտակցութեամբ և անաչառ ու բարեխիղճ կերպով կրնայ կատարել օգնութեանց բաշխումը փափուկ դերը :

ՏՈՒՐ, ՏՈ՛ՒՐ...

Պեյրուքի առջեւ, 25/8 Մայիս

Քաղաքին մուտքը արգելուած է Հայերուն, նո՛յնիսկ անցողակի այցելութեան մը համար: Աբղէն՝ Մերսին՝ Միւթէսարրֆին կողմէ շոգենաւային գործակալութեանց հրամայուած էր Պեյրութի և ուրիշ որ և է թուրք նաւանդիստի համար տոմսակ չի տալ Հայերուն:

Կիպրոսը անմըջական հանգրուանը կը մնայ փախստական Կիլիկեցիներուն: Եւ անկէ է որ Կիլիկիոց իրական կացութիւնը՝ իր բովանդակ արհաւիրքով կրնայ տեղեկագրուիլ՝ հեռագրական սանսիւնի և թղթատարական անապահովութեան այս խափանիչ, արգելիչ պայմաններուն մէջ:

Յարգ Կիպրոս ապաստանածներուն թիւը 2000ի կը հասնի: Ասոնց մէջ են Ատանայի ու Տարսնի ակաւնաւոր ընտանիքներ, մեծ մասամբ կիներ ու աղաքներ, զի ոչջ մնացած ալամարդիկը բռնի վար կը գրուին կառավարութեան կողմէ որ գէթ կարելին չընեն զանոնք պատապարելու և անուցանելու համար:

Մարդկային այս եզկիկի խլեակներէն հարիւրի չափ ալ երէկ Լաւնաքա նեաուեցան: Նաւուն մէջ իրենց կ'ընկերանայի և ծովուն վրայ անդամ մ'ըն ալ ցաւազինորէն մախի բրի իրենց դժնդակ պատմութիւնը...:

Կիպրոսի մէջ նպատամատոյց յանձնախումբ մը կազմուած է տեղացի մէկ քանի Հայերէ, որոնք ամէն ուղղութեամբ ստիպողական դիմումներ բրեր են, որ պէս զի օգնութիւն փութացուի իրենց... Ո՞ր մէկուն, Տէր Աստուած, ո՞ր մէկուն պիտի հասնի այս թշուառ ազգը, ո՞ր մէկ կարօտութեան պիտի բուէ: Տո՛ւր, տո՛ւր, տո՛ւր, սովեալներուդ, գաղթականներուդ, ազէտեալներուդ տո՛ւր, ու թո՛ղ մէկ կողմէն Ազատ Թուրքիան խարխլած տունդ քանդէ, արդար հացիդ ազբիւրը չորցնէ, երակներուդ արիւնը ցամքեցնէ, քեզ օճախէդ ու հողէդ հալածական փախցնէ: Տո՛ւր, հոգ չէ՛ թէ ա՛լ քամուեցար տալէն, ա՛լ վբադ ճարու քախար չի մնաց: Տո՛ւր... Բայց ուրկի՞ց պիտի տաս վաղը, խեղճ ազգս, երբ տուող, հասնող, դատող ձեռքերդ իսկ մութալուկերկննան մէկ օրէն մըւար... Տո՛ւր, սախայն, որովհետեւ եզրայրներուդ ամենէն պատուականներուն ու ամենէն ահեղօրէն անիրաւուածներուն համար է: Տո՛ւր, որովհետեւ քեզի միայն ապաւինած հազարաւոր անմեղ ձագուկներու, խելայեղ մայրերու և անոք ու ա՛արեկ քոյրերու համար է: Տո՛ւր, որովհետեւ այսքան արիւնտա զրկանքներու և ա՛րարիւ ալէաներու պատասխանատու «բարեխնամ» կտուարութիւնդ ՉԻ ՏԱՐ. ա՛ն առնել գիտէ միայն, և ի՛նչպէս առնել... Տո՛ւր, դըժբաղդ ազգս, տո՛ւր, որովհետեւ Օսմանեան ազատ, «երիտասարդ»ացած ու սամանադբակա՛ն պետութիւնը քարսիրտ մօրուի մը չափ ալ հոգածութիւն չունի քու անսաման տառապանքիդ ա՛մար: Տո՛ւր, վերջապէս, ունեցածդ-չունեցածդ ալ տո՛ւր, որովհետեւ դուն իրաւունք չունիս արդէն բան մը ունենալու այս երկրին մէջ, ու ողորմելի միամտութիւնդ է եղեր կարծել թէ այսօր ունեցածդ վաղը քուկդ բլայ. դուն տասը, քսան,

երեսուն տարի չարաչար պիտի աշխատիս, պիտի տըքնիս, քու և քու կիներուդ բարօրութեան շէնքը կանգնելու համար, ճակտիդ քրտինքովը պիտի շաղախես անոր քարերը, բայց պիտի չի մոռնաս թէ դուն չիւր մըն ես լոկ հոն, և թէ ուշ կամ կանուխ պիտի դանդայն պարպել, և իրենց տուները պիտի տանին քութանկազին գորգերէդ մինչեւ խոհանոցիդ կաթսաները, պիտի թալլեն լանութդ, պիտի տանին ստացուածքդ, պիտի ոսկիներդ յափշտակեն գաճաջիդ մէջէն, կնիկիդ կուրծքէն ու աղջկանդ ճակատէն, և եթէ քեզ ու քու կիներդ չի մորթեն ալ՝ երգիքիդ մոխրներուն վրայ պիտի նստեցնեն, և քանդուամով ու կողոպուտով յըլփացած այս մարդիկը յաշխականօրէն պիտի երթան շարունակել իրենց ոճրաբոյծ, խէնէշ, այլ տիրական ծուլութիւնը, մինչ դուն մուրալով պիտի վերսկսիս պատրաստել իրենց յառաջիկայ աւարը... Ասիկա է եղեր — երէկ բռնակալութեան՝ այսօր «մուսալամ» ի բէժիմըն տակ — այս երկրին մէջ քու գոյութեանդ տիրող անյեզլի դատավճիռը, և եթէ տասն անգամ ալ Պոլիս արշաւեն Սելանիկի ազատարար լէգէոնները, դուն պիտի չի կրնաս դեռ յուսալ՝ թէ քու վրայէդ վերցած ըլլայ դատապարտութիւնը Ատանաներու գժնեմ ու եւրեական ճակատագրին... :

Պէյրութի առջեւն էնք չիմա : Դուրս չեմ կրնար ելլել, ու՝ Հայ ըլլալս գիտնալով՝ նաւապետը քաղաքավարութեամբ արգելած է զիս մինչեւ անգամ կամբջակին վրայ երեւալէ, զի՝ կ'ըսէ՝ այս տեղի իսլամ նստավարները այնքան կատաղի դարձեր են, որ Հայ ճամբորդներու վրայ յարձակիլ կը ժպրնին, և անցեալները երուսաղէմէն դարձուլ խուճը մը Հայ ուխտաւորներ աւսոնց բիրի հարուածներուն ենթարկուեր են, կիւլիերէին

վրայ... Ան ալ սիրուն նորութիւն մը, հէ՞... Համիտեան բէթիմին տակ գոնէ օտար նաւերն ու շէնքերը կը յարգուէին, անմատչելի, անբռնարարելի կը մնային, իսկ այսօր իսլամ խուժանը եւրոպական զբաճաւորներուն իսկ տեսքէն չերկնչիր, լեզու կը հանէ անոնց, և անոնց ներկայութեանը, անոնց աչքին առջեւ օտար հաստատութիւնները կը վառէ, ս'էր մնաց Հայերը կոտորելն ու խոչտանգելը... Հայուն կորուստը դաւազարդները շատ լաւ հասկցած ու հասկցուցած են իրենց վոճմակներուն, թէ օտար պետութիւնները «գլուխ չունին» Հայերը գործնականապէս պաշտպանելու, իսկ իրենց հաշուոյն միջամտելու համար ալ համաձայնած չեն: Այս հաւոգումին մէջ միանգամ ընդ միշտ ամբաստանուելու յանդուգն փորձութեամբ չէ՞ր միթէ որ՝ արտաքին միջամտութեան տեսակէտով ամենէն աւելի վախցուած ծայրերէն սկսան այս անգամ Հայուն բռնաջնջումը, աւելի վստահարար շարունակելու, լրացնելու համար զայն Անատոլի խուլ ներսերը...:

Կիլիկիան արձաւիրքը Հայէպի վիլայէթին վրայ ալ կը յածի, կը սուտանի սպառնական ամպի մը պէս: Կը լսեմ թէ Հայէպէն ու Պէյրութէն բաւական թուով Հայեր Լիրանան ապաստանած՝ մնացածներն ալ հն նուրբի մէջ են:

Ո՞վ պիտի վերջ գնէ համատարած այս ա՛նելի մլձաւանջին, և ե՞րբ...: Տեղական կառավարութիւնը՝ վերապրողները զինուորական օրէնքի տակ առած՝ տասնեակ հազարաւոր անպատասպար կեանքեր սարսափէ, անօթութենէ, հիւանդութենէ մանանալու զարնուրելի վիճակին մատնած է, մինչ մէկ կողմէն ձերբակալութիւնները շարունակելով, բանտերը լեցնելով ու իր զոհերուն վրայ խուժուժ զբոսարտութիւններ թափելով:

իր անհնարին չքմեղանքը պատրաստելու ձեռնարկած է . . . Բանտերէն արիւնի հոտ կուգայ և մահուան լրու-
թիւնը կը լսուի : — Շարաթ մըն է որ նոր վալին պաշտո-
նին գլուխը անցած է և իրերու այս անպատմելի վիճակը
կը յաւերժանայ . . . Ոճրագործները դեռ իրենց պաշտո-
նական դիրքերուն վրայ կը մնան՝ անարգել կերպով
անձնատուր իրենց վայրագ կամայականութիւններուն . . .
Կեղբոնական կառավարութիւնը ի՞նչ կ'ընէ, ե՞րբ պիտի
չարժէ իր մատը, ե՞րբ պիտի կեցնէ եղեռնագործ ձեռ-
քերը, ե՞րբ օգնութեան պիտի հասնի մահացողներուն . . . :

Երէկ հեռագրով Պատրիարքարան հաղորդուեցաւ
կացութեան գերագոյն ծանուցութիւնը : Ազգային Կեղբ-
իշխանութիւնը պէտք է ամէն զնով ձեռք բերէ կառա-
վարութեան վայրկենական ու ամենաազդու միջամտու-
թիւնը՝ կասեցնելու համար նախ սարսափը և արգիլելու՝
աղէտքին ծաւալումը :

Ասկէ անմիջապէս ետքն է որ պէտք պիտի ըլլայ
ազգովին զբաղիլ այս խնդրով, որուն լուծումէն պիտի
կրնանք վերջնապէս եզրակացնել՝ թէ այս երկրին մէջ
իրը օսմանեան քաղաքացի և իբր Հայ ապրելու իրա-
ւունք ունի՞նք թէ ոչ :

Ասկէ ուրիշ խնդիր չեմ հասկնար այլևս թուրքիոյ
Հայութեան առջև, և կը յուսամ որ Պոլիսը, իբրև խը-
տացած արտայայտութիւն թրքահայ զգացումներուն,
արդէն սխալմամբ է իթիթիհասեան ազատարար բանակին
չուրջ իր վերջին ստրկոտ գինտութենէն, և ստանձնած՝
իր լուրջ դերը :

Սան-Սթէֆանօի սպայակոյտին ծաղիկներ ու դրօ-
շակներ տանող մեր ազնիւ քոյրերը աւելի աղէկ գործ
մը կ'ընեն հիմա եթէ տուներին նստին և ձերմակեղէն
կարեն հապշտատ՝ Կիլիկիոյ կիզիչ արևին տակ մերկ

պատկոզ հարիւրաւոր հիւանդ մանկիկներուն հասցնելու համար: Վերջէն, սև զբօշակ մըն ալ գուցէ յանձնարարենք իրենց . . . :

Սեւանիկի բանակին կամաւոր գրուող մեր կարիճները թո՛ղ սպայակոյտէն նրաման առնեն Կիլիկիա գալու և սովամահ ժողովուրդին հաց փութացնելու ճիգերուն աջակցելու :

Ուրիշ հարց, ուրիշ զբաղում չեմ հասկնար մեր բարեգործական ու քաղաքական մարմիններուն, և ամենէն առաջ մեր Ազգ. ժողովին համար :

Երբէ՛ք բաւական կրկնած պիտի չըլլամ, թէ Կիլիկիոյ այս սոսկալի աղէտքը փորձաքարը պիտի ըլլայ Հայ-Թրքական Եզրայրակցութեան :

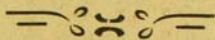
Հիմա՛ է որ պիտի հասկնանք թէ ո՞ւր կ'երթանք, թէ ի՞նչ վաղորդայն կրսպասէ մեզի՝ այդ նշանաբանին տակ և այդ ճամբով :

Դեռ յուսահատութիւնը մեր հոգին խորտակած չէ, դեռ վերջին բառը լսած ըլլալ չենք կարծեր, դեռ ապուէն մը ունինք, և այդ ալ նոր կեղբոնական կառավարութեան վրայ դրուած մեր յոյսն է, Իթիֆիհատի արդարութեան մասին մեր պահել յամառած հաւատքն է :

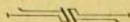
Ատանայի եղեռնազարդ վային լսեցինք որ Սեւանիկ կանչուեր է: Կախուելէ զատ ուրիշ բանի համար չի կրնար երթալ 30,000 անմեղներու արիւնին մէջ թաթխուած այդ ճիւղալը . . . Յաղթական Իթիֆիհատը պիտի գիտնա՞յ, պիտի ուզէ՞ անողոք արդարութեամբ մը պատժել զայն և անոր ոճրակիցները, պիտի գիտնա՞յ, պիտի ուզէ՞ պետական հատուցումով ամոքել Հայուն անդամանելի կորուստը . . . Այն ատեն այս արիւնին բողբոքն ալ մեր ներսիզին պիտի ջանայինք զսպել, լուցնել, եթէ կարելի է . . . Չէ՞ որ արդէն 300,000 դիակներու վրայէ՛

ցատկեցինք, օամանեան եղբայրութիւնն ընդգրկելով,
երգութննալով . . . Բայց առիկա նորէ՛ն ջարդուելու,
նորէ՛ն խաչուելու, նորէ՛ն կողոպտուելու, նորէ՛ն քանդու-
ւելու, քայքայուելու համար չէ՛ր . . . :

Եւ եթէ այսպէս է ու այսպէս պիտի ըլլայ, ես՝ իմ
մասին՝ կր նախընտրեմ . . . տաճկընեա՛լ, քան այդ գնով
Հայ-Թրքական եղբայրութեան մը համակերպիլ . . . :

ԴԱՅԻՃՆԵՐՆ ՈՒ ԶՈՂԵՐԸ

Պէյրուքէն Հայֆա, 24/7 Մայիս

Պէյրուքի «Le Réveil»-ին մէջ Մայիս 4 թուակիր Պոլսէն քաշուած սա հեռագիրը կը կարդամ. «Խորհրդարանը ցաւ յայնելով Ասանայի կոսորածներուն համար, 20,000 ոսկի փուեարկեր է վերապրողներուն օգնելու:»

Ժամանակ էր: Առաջին նշանն է սա, որ յուսայ կուտայ ինձի՝ թէ Մայրաքաղաքին մէջ սկսած են բմբուռնել կիլիկեան աղէտքին անօրինակ ծանրութիւնը: — Բայց օգնութեան պետական վարկի մը քուէարկութեամբ չի փրկուիր այս կացութիւնը, ո՛չ ալ Քանիչ Յանձնախումբի մը որոշման լուրը կրնայ մեզ ազահովցնել՝ բռնաջնջումի արհաւիրքին ենթարկուած բնակչութիւններու բաշղին նկատմամբ: Փոփոք Ասատուծոյ, այն արագութեամբ ու ճշդութեամբ որով բարի բաները կը քալեն այս երկրին մէջ, մինչև այդ օգնութեան ու յանձնախումբին հասնիլը՝ «բանը բանէն անցած» կրնայ ըլլալ: Ասոր համար է որ նախորդ նամակներուս մէջ՝ կիլիկեան աղէտքը դարձանելու, կարօտեալներուն օգնութիւն հասցընելու ստիպողական պէտքէն աւելի՝ վերապրողներուն — անվթար կամ աղէտեալ — սպառնացող վտանգը կանխելու անմիջական հարկին վրայ կը շեշտէի:

Կիլիկիոյ Հայութեան մնացորդը տեղական պաշտօ-

նէութեան արիւնտա ճիրաններէն փրկել պէտք էր օ՛ր առաջ, ժա՛մ առաջ, վայրկեա՛ն առաջ :

Ի՞նչպէս փրկել, չեմ գիտեր, թող բան մը խորհէին, իրաջք մը յլանային Պոլիս և հեռագրով զայն դործադրէին Կիլիկիա :

Երբ « տեղական պաշտօնէութիւն » կ'ըսեմ՝ ամբողջ Ատանայի Վիլայէթինը կը հասկնամ, և աւելորդ կը սեպեմ ճշգրէլ քանի մը նիհար բացառութիւններ :

Մերսինի միւթէսարրֆը, օրինակ, որուն ներքոյն իրամցուցի, Մերսինի Հայերը ջարդել տուած չըլլալու մեծագոյն առաքինութեամբն է որ այդ շքեղ բացառութիւններէն մին կը կազմէ : Ան ալ չեմ գիտեր թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան կը բացատրուի իր իսկական ազնրութեամբ, մինչեւ ո՞ր աստիճան անխառն ու վեր կը մնայ ամէն ասիական գիւանազիտութենէ : Որովհետեւ, վերջապէս, Մերսինէ քանի մը քայլ հեռու Հայ ջարդեցին, և այս միեւնոյն պատուական միւթէսարրֆն է, որ Մերսինի մէջ կամայական ձերբակալութիւններ ու խուզարկութիւններ կատարել կուտայ, վրան կամ տունը ասորճանակ մը բռնողը բանտ կը նետէ, և Ատանայի փոլիսներուն կը թոյլատրէ որ Մերսինի փողոցներուն մէջ Ատանայէն փախստական Հայերուն ետեւէն իյնան և զանոնք ձեռք անցնելուն պէս՝ տանին Ատանայի բանար նետեն, սուտ ամբաստանութիւններով :

Անա թէ ի՞նչպէս տեղական պաշտօնէութիւնը մէկ կողմէն սարսափի ու մահացումի դրութիւնը կը շարունակէ, և միւս կողմէն՝ իր անկարելի, անբեւեակայելի չքմե լանքը կը պատրաստէ, . . . :

Ամէն բան Հայերն են ըրեր, ամէն մեղք, ամէն ոճիր Հայոց վզին — կտրուած թէ տեղը մնացած — կը ծանրացնեն : Հայերն են՝ իրենց վերջին ասպաւէն՝ օտար

հաստատութիւններն այրողները, Հայն բն Կն իրենց տուներն ու հանրային շէնքերն հրկիզողները, Հայն բն Են . . . իրենն զիրենն ջարդողները . . . :

Ատանայի կոտորածը երկարօրէն ծրագրող ու հրէշօրէն գործադրող տեղական կառավարութիւնը չի ներեր Հայերուն ոչխարի պէս մորթուիլ չուզելով՝ առաջին զէպքին՝ երեքօրեայ յուսահատ ու հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը փորձած ըլլալնին : Անիկա բնական կը զանէ և իր արդար իրաւունքը կը նկատէ կառավարական տեսիլէն խուժանին զէնք բաժնելը, կանոնադրօրքին ու պաշտպանութիւն եղբայրաբար Հայերուն վրայ խուժելն ու զանոնք սուրի, գնդակի ու կրակի բռնելը : Բայց թէ ա ի մը աշաք քաջութիւնն ու անձնութիւնն ունեցած ըլլան իր կազմակերպած, իր շղթայագերծած այս անագորոյն գաղանութեան կուրծք տալու, զայն քանի մը օր ետ մզելու, ասիկա աններելի ոճիր մը, անհանդուրժելի յանդգնութիւն մը կը նկատուի պաշտօնական դահիճներուն կոշիճէն . . . Եւ ասիկա — յուսահատական հաստատում — մը միայն տեղական եզննազանգ կառավարութեան խորհելակերպը չէ՛, այլ ամբողջ այս կողմերու թրքութեան, ըստ սրում Հայերն ինքզինքնին պաշտպանելու իրաւունքը չունին, երբ իսլամ խուժանն է իրենց վրայ յարձակողը, պէ՛տք է թեւերնին կախեն ու վիզերնին երկնցնեն, պէ՛տք է անշարժ ու անմտունջ դիտեն իրենց կիներուն ու աղջիկներուն լրկումը, իրենց զաւակներուն սրածութիւնը, իրենց ինչքին թալանումը, իրենց տունին ու տեղին աւերումն ու հրդեհումը, չա՛տ-չա՛տ կրնան լայ, պաշտպիլ ու փախչիլ՝ եթէ վրիպին, վերադրին . . . : Իսկ եթէ համարձակին ինքնապաշտպանութեան ժխտ մը ուրուագծել, դիմադրութեան զէնք մը վերցնել՝ քաղաքական յանցանոր

են, ապաստա՛մք են, skովիէք խայիինի՛ են, « թագաւո-
րութիւն » կ'ուզեն, և՛ ասոր համար՝ իրե՛նք են բոլոր
թափուած արիւններուն, բոլոր կուտակուած աւերնե-
րուն հեղինակներն ու պատասխանատուները . . . :

Ի՞նչ կ'ըսէք ասոր :

« Վա՛ր պապանը Շախա կէօր », պիտի կարէք Վե-
հապետեան Սրբազան, դառնօրէն հեղնական: — Այսինքն՝
ա՛ս ա՛ս է, որո՛ւն որ գործին չի գար՝ թո՛ղ . . . « Մառքօ
փաշային » հասկցնէ իր տէրտը :

Տասնամսեայ ազատութիւնն այս մասին ոչինչ փո-
խած է « տիրապետող ցեղին » մտայնութեանը մէջ :

Մերսինի մըլթէսարըֆը, որուն հանդէպ յարգան-
քով, հիացումով ու երախտագիտութեամբ լեցուած ենք,
տեղւոյն Հայերը ջարդել տուած չըլլալուն համար, անց-
եալ օր խօսակցութեան մը մէջ՝ հետեւեալ անուշղակի
այլ նշանակալից դատապարտութիւնը կը նետէր Ատա-
նացի Հայերուն. « Նե՞ տեւեֆ օլսուն ֆի պիր էրմէնի ե-
վիցեկն օրուգ բանէ սիլան արըլսըն »: Եւ կ'աւելցնէր.
« Պիգ կօֆիւշիֆ, գարսաւըգ սէսիֆ ֆի պիգէ գարը սի-
լա՞ն մը չըգարսընլար »: Այս խօսքերն ամբողջ հոգերա-
նութիւն մը երեւան կը հանեն իր ա՛նաւոր անկեղծու-
թեանը մէջ: Անոնք արամարանութիւն չեն վերցնէր,
բացարձակ են ու անյեղլի, և ժամանակ պիտի կորսն-
ցընէիր, եթէ ձեռնարկէիր հասկնալ կամ հասկցնել թէ
իր տունին, իր պատիւին, իր կեանքին մէջ պաշարուած,
սպառնացուած, մահուան ճգնաժամին ենթարկուած
Հայուն ի՞նչ օրէնքով և ի՞նչ արդարութեամբ կրնայ ե-
ղեր զլացուիլ ինքզինքը պաշտպանելու իրաւունքը:

Չեմ գիտեր թէ Շէրիաթը ի՛նչպէս կը լուծէ այս
հարցը. Շէյխ Վահաէթիէն կամ Վոլֆանի հեղինակաւոր
խմբագիրներէն լուսարանուելու էր այդ մասին:

Բայց գիտեմ որ վերի յատկանշական խօսքերն արևայայտող Թուրքը՝ ո՛րքան ալ Հայ արիւնէն մաքուր ըլլան իր ձեռքերը՝ բարոյապէս կը համերաշխի, cause commune կ'ընէ Հայուն դահիճներուն հետ :

Եւ եթէ ա՛ս է ամբողջ Թուրք ազգին զգացումը ինչ որ չեմ կրնար, չեմ ուզեր մտածել, եթէ մարդկային կեանքի նուիրականութեան տեսակէտով ալ՝ « հասարակութեան » սկզբունքն այսպէ՛ս կը դառանուի Թուրք խղճմտանքին մէջ՝ այն ատեն, վա՛յ մեր գլխուն, զի մեզի կը մնայ հրածեշտ տալ ազատ քաղաքացիութեան ու խաղաղ զարգացումը մեր խանդավառ պատրանքնեբուն և ստրուկի շղթան կամ տարագրի մախաղը նորէն վիզերնիս անցնել :

Ատանայի զարնուբանքին սեւ հերոսները կը զգան արդէն թէ իրենց առաջին կրակներուն դէմ Հայոց պարպած քանի մը տասնեակ սապաւնեաներուն համար ինքնապաշտպանութեան արդարացումը չարազանց բանաւոր ու իրաւացի պիտի դատուէր ամենքէն, և այդ մասին կանխահոգ մտադրութեամբ մըն էր որ հայկական « ապրտամբութեան » մը այլանդակ ու դիւային մասալը մէջտեղ նետեցին. մասա՛լ՝ որ բերնէ բերան պարտեցաւ հակայական համեմատութիւններ առնելով և իսլամ մուսուլմանութիւնն ու մուկեմութիւնը գերազրգոելով. մասա՛լ՝ որ Իրիսալի խմբազիր Ինսան Ֆիքրիի գրչին տակ հեազհետէ ճոխացաւ պօմպալի, Տինալիքի ու Հայ առաքմական դաւերու խելայեղիչ պատմութիւններով, մընչ Հայերը սրաշտպանութեան ամէն մըջոցէ զուրկ հարիւրներով կը վառէին իրենց դպրոցին մէջ և հազարներով ալ գնդակի կը բռնուէին. մասա՛լ՝ զոր օտար հիւպատոսներուն ալ կլկեցնելու համար ի զուր անոնց մօտ սրաազամուրնի վազցուցին՝ հեռապատ ազդա-

բարեկու. «Լսեցի՞ք Հայոց նետած ուռմբերուն ձայնը, մենք ձեզի չէի՞նք ըսեր»... Մասա՛լ, սակայն, որ զիրենք խայտառակելու միայն ծառայեց, իրենց քսամնելի շահատակութեանց միջոցին իսկ, և հիւպատոսներէն մէկը, կարծեմ Անգլիականը, սա խարսնիչ պատասխանով ճամբեց ուռմբի ձայն մասնանշելու համար իր դուռն փափանոց պատուիրակը. «Նս զինուոր եմ, Պարո՛ն, եւ շատ լաւ գիտեմ բնդանօթի, սինամիդի եւ կազի սնուկի պարիւններուն արբերութիւնը»...

«Ապստամբութի՞ւն»... Ատանայի՞ մէջ, սա քանի մը տաննակ հրացաններո՞վ, սա փի մը «բէվօլվէր» բռնոց ազաքներո՞վ, որոնց թիւն ազահո՞վարար հարիւրով չի համբուիր, «ապստամբութի՞ւն»՝ քստապատիկ աւելի ստուար ու բիւրապատիկ աւելի լաւ զինուած իսլամ տարրին դէմ. «ապստամբութի՞ւն»՝ հազարաւոր ռազմամթերք արամադրող կառավարութեան մը դէմ. «ապստամբութի՞ւն»՝ երբ տեսա՛ք, արունբերան ստախօսնե՛ր, ձեր աչքերովը տեսա՛ք, թէ առաջին երեք օրուան պաշտպանողական դիմադրութենէն ետք Տապանեաներուն փամփուշտը հատեր էր և ձեր երկրորդ խուժումին դէմ մէկ հատիկ զէնքի արձակուիլն ալ չիլսեցիք ձեզի դէմ. «ապստամբութի՞ւն»՝ երբ տեսաք թէ ժողովուրդը քանի մը օրուան հացի պատրաստութիւն անգամ չունէր, քաղաքին կեղբոնը, ամէն կողմէն ձենէ պաշարուած Հայնոցին մէջ... Հո՞տ էր, որ «թագաւորութիւն» պիտի հռչակէին Ատանայի Հայերը... Աւա՛ղ, իրենց «թագաւոր» ցուն ալ մէջերնին չէր գտնէ... :

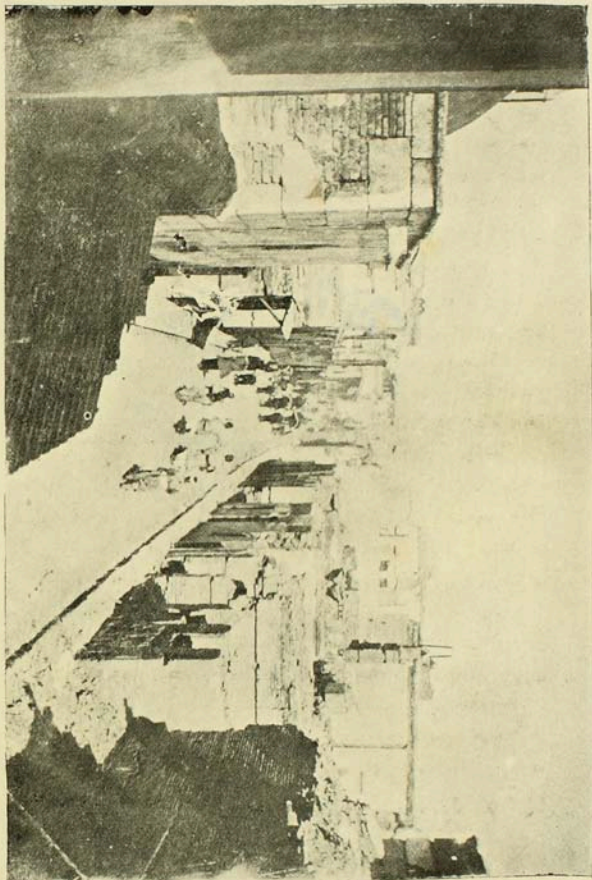
Ո՛վ անխիղճ Իսսան Ֆիքրի, ո՛վ ամենէն անարգն Ատանայի դահիճներուն, զի գազափարի՛ ալ դաւաճան, դո՛ւն որ, դեռ քանի մը ամբս առաջ, Հայերուն Յուդայի համբոյրներ տալով՝ անոնց հետ եղբայրաբար Ատանայի

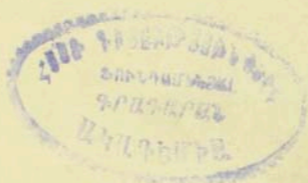
անիծապարտ վալին կ'ամբաստանէիր թերթիդ մէջ իբրև իսրիպսաւի ու Երլարզի ստորնագոյն աշարած, ինչպէս կրցար, դո՛ւն, ս'վ դազրելի դրուժան, ինչպէս կրցար ձեռք ձեռքի տալ անոր հետ Հայուն մուխը մարելու համար, և հիմա անոր գովքը կ'երգես սինիքօրէն. ինչպէս լեզուդ փոխեցիր, ինչպէս կրցար մոռնալ այս երկրին մէջ Հայուն եղած զրկանքներուն, Հայուն հասցուած զուլումներուն վրայ քու երէկուան բողբոջերդ, միևնոյն կեղտոտ քուրջիդ մէջ, զոր Հայուն արիւնին ու աւերին վրայ իբրև դրօշակ տնկեր ես հիմա... Ու դո՛ւն էիր, ս'վ ծախուած ու անմիտ Ծիքրի, որ «ապստամբութեան» մասալիդ դզրդազին սնանկութենէն վերջ՝ եղեոնահրաւէր ցափռտուքներով պիտի ողբայիր «սխալ»ը միամիտ ու անհեռատես «Քիւրտ» երուն, որոնք Հայոց տուները այրելով ասոնց սազմական մեծամեծ պատրաստութեանց մոխիրներուն տակ փճացման ու անհետացման պատճառ եղած էին (!!!) Եւ այսպէս, կ'աւազենս կողկողազին, որ կարելի չեղաւ ապացուցանել Ատանայի Հայոց «ապստամբական» դաւադրութիւնը... :

Հապա Տարսոնցիներո՞ւնը, Համիրոյէցիներո՞ւնը, Անտիօքցիներո՞ւնը, Քէսապցիներո՞ւնը, հապա Կիլիկիոյ բոլոր այն տեղերո՞ւնը, ուր Հայուն արիւնը հոսեցաւ, յորդեցաւ... Հո՞ն ալ «ապստամբ»... Կիլիկիան ընդհանուր «ապստամբութիւն» հռչակէ՞ր է եղեր, ու պէտք էր ան ջարդուէր որ մենք լսէինք առիկա, ինչ եղերական հեղնութիւն... :

Ու /'ո՛ղ Ատանայի ոճբազորժ քիքը չի կարծէ թէ Հայ Քօմիթէներու ազմկայոյզ գործունէութիւնը փաստ բռնելով պիտի կրնայ իր օձիքն ազատել : Այդ խօսքի ու ցոյցի ունայն ու պոռոտ ազմուկը զինք չի փրկեր և իր դժնդակ զրպարաութիւններէն ո՛չ մէկը կ'ապացու-

Հ. ՈՅՅՅ Փ.ՈՂԲ.
Մասնաշրջանի միջին դպրոցը Բրդենի Էսթը:

դանէ : Է՛ն, այո՛, Սահմանադրութեան հռչակումէն ետքը, մեր քօմիթէները կարծեցին թէ արտօնուած բլլար իրենց, ամէն ինչ որ երէկ արգիւում էր. կարծեցին թէ իսլամ մոլեոսանդութիւնը ամքած, լմնցած էր, թէ ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը ամէն տեղ հաստատուած ու ամենքէն հասկցուած էին, թէ ա՛լ «տղերք»ը կրնային փողոցները թնդացնել ազգային ազատաշունչ երգերով, կրնային դաշոյնի և ասրճանակի ծայր ցոյց տալ երէկուան դահիճներուն, և գրգիռի նայուածքներով ու խապասալի կեցուածքներով քսել թուիլ անոնց. «Հրամանեցէ՛ք, եթէ սրտերնիդ կ'ուզէ, մենք ա՛լ չենք լախնար ձենէ»... Գիտե՛նք այս բոլորը, և օղին մէջ պարսուած ճապանեաներն սւ. փչուած սպառնալիքներն ալ գիտե՛նք, և արդէն այս վասնդատոր տղայութիւններուն դէմ իր ամենէն հոյակապ յողուածը գրած բլլալուն համար չէ՛ք որ դեռ քանի մը շարաթ առաջ խաչը հանել ուզեցին Բիւզանդ. Քէչեանը... :

Բայց մըթէ այդ բոլորը հիւլէի չափ արդարացում — ի՞նչ կ'ըսես՝ պատճառա՛կ անգամ — կրնա՞ր նկատուիլ Ատանայի սոսկալիթխար հրէշութեան : Հինգ փարայի քաղաքական հասկացողութիւն ունեցող կառավարութիւն մը ինքնավստահ ու անաարբեր ներոշամտութեամբ մը պիտի նայէր Քօմիթէներու այդ ամենի աղմրկահարութեանց, ուրիշ բան չի տեսնելով անոնց մէջ, եթէ ոչ՝ երկարատեւ ճնշումներէ ու շփայումներէ մէկէն ի մէկ ձերբազատուած ժողովուրդի մը հոգիին բըտական պոռթկումներն ու արտազեղումները : Պտուակէն, կանչուըտակէն, սոնքալէն պիտի յոգնէին տղաքը : Աղմուկը հետզհետէ պիտի դադարէր, պիտի համնէր ինքնին, և ամէն մարդ իր բանին-գործին պիտի բլլար : Կ'երևէ թէ այսքան մը քաղաքական իմաստութիւն թուրքիոյ

նոր վարիչներէն սպասելն ալ տարապայման խտապահանջութիւն մըն է մեր կողմէն :

Մ'նայց որ, ի'նչքան ալ ողբալի բլլան մեր քօմրթիներուն բաբրի ու բաբրիւի սխալները, բացարձակապէ կասկածէ վեր է անկեղծութիւնը իբենց այն յայտարարութիւններուն, որով մերժեցին ամէն անշատողական ձգտում ու ամէն դաւադրական-ապստամբական առաջադրութիւն :

Բայց եթէ կառավարութիւնը — սահմանադրութեան ու ազատութեան չեմ գիտեր ի'նչ բմբունումով — կասկածելի կամ մնասակար կը գտնէր քօմրթիներու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը, ի'նչու թոյլ տուած թուրքիոյ մէջ անոնց մուտքը : Եւ եթէ վերջէն անդադարձաւ այդ անգոյ վտանգին վրայ՝ ի'նչու իր խտաութիւնները միմրայն քօմրթիներուն չի սահմանեց : Ի'նչ կ'ուզէին խաղաղ ժողովուրդէն, ի'նչ կ'ուզէին կիներէն ու ծերերէն ու երախաներէն :

Քօմրթիներուն հետ իր ս'ր մէկ առնչութեան կամ համակրութեան համար Ատանայի ամենէն պահպանողական Հայր, Վիլայէթի Իտաբէի ժողովին ալ անդամ Յարութիւն Շատրիկեանը կառավարական շէնքին մէջ, վալիին աչքին առջեւ իսկ, սպաննեցին, անոր արիւնին սիմբախօփն սկսելով կոտորածը :

Քօմրթիներուն հետ ի'նչ դաւակցութիւն երազած բլլալուն համար Ատանայի ամենէն պատուաւոր Հայուն, ա'ն ալ Իտաբէի անդամ, գատաւոր Գուրթ Ուրֆալեանի գիտիլը փոեցին Ապսիւլ Քասըբի մէկ ակնարկին վրայ, այդպէս բնդհանուր ջարդին ազդանշանը տալով :

Քօմրթիներուն հետ ի'նչ խորհրդաւոր և անխմանալի կապ ունեցած բլլալուն համար՝ Վիլայէթին երկրաչափ

Թագւորեանը, 23 տարուան կառավարական Էմբսար մը չարտչար մորթեցին իր մանչ զաւկին հետ :

Քոմլիթէներուն հետ ե՞րբ դարգասած ըլլալնուն համար Օսմանիյէի մէջ և այլուր սուբէ անցուցին Հայ Բողոքականութեան ծաղիկը ներկայացնող քսանէ աւելի ականաւոր Պատուելիներ, որոնք Ատանա կ'երթային իրենց տարեկան ժողովը գումարելու :

Քոմլիթէներուն հետ ի՞նչ գազանի մեղք կրնար գործած ըլլալ Լզերաբա՛ղը Տիկին Պուխուզեանը, զոր խաչեցին, որուն էրիկն այրեցին, որուն ծիծերն անխըզձօրէն կարեցին ու զաւակներուն ձեռքը տուին, որուն ապա աչքին առջեւ զաւակները մէկիկ-մէկիկ մնացուցին, և որուն խնդեցնող ցաւն ու հոգեւարքը ծաղրեցին՝ երեսն ՚ի վեք պոռալով. « Իջի՛ր զաւկներդ ազատէ՛ »... Հապա աւելի՛ անգթօրէն, աւելի՛ աճուկօրէն դժբաղդ Տիկին Նաճարեանը, որուն ձեռքը դանակ մը դրին և այդ հէգ անկար ձեռքն իրենց գազանի մազիկներուն մէջ բռնած՝ ստիպեցին — ս'ի դժխեմ զարհուրանք — որ մայրն իր զաւկները խողխողէ... :

Ի՞ր մէկը թուեմ այն խուժանային անլուր ու աւնասելի խժդժութիւններուն, որոնք Կիլիկիան սպաննուող դանոց դարձուցին, Հայութիւնը հեղ մըն ալ անհունօրէն սեւաւորեցին ու օսմանեան Ազատագրութեան առաջին դրուագն իսկ Հայուն արիւնոյն անջնջելիօրէն արատեցին : Այս բաները չեն դարձանուիր, չեն մոռցուիր՝ վեքազբողներուն 20,000 ոսկի ողորմութեամբ և աւերակներուն վրայ « քննիչ յանձնախումբ » ներու առաքումով :

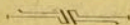
Ու, նորէն, քանի՛ կը մտածեմ Կիլիկիան Արհաւիրքին, ա՛յնքան անձկութիւնով կը լեցուիմ՝ Հայ-Թրքական Նղրայութեան ապագային մասին... Ինծի այնպէս

կուգայ թէ մեր թուրք հայրենակիցները պէտք եղածին չափ չեն զգար կոր թէ բարոյապէս ինչ անդարմանելի բան մըն է Կիլիկիա կատարուածը: Գէթ Մերսինի մէջ փոխանակ արցունքոտ աչքերով մեր խոցոտուած սրտերն ողորբելու՝ խեթիւ կը նային Հայերուն, եթէ ամենքն ալ ակոյայ չեն կրճտեցներ անոնց դէմ:

Չա՛յն աո՛ւր, թո՛ւրք խշճմասանք, ամենէն խոռվիչը քու լուսթիւնդ է...:

ՎԱՂՈՐԴԱՅԻՆ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

Աստուա, 12 25 Մայիս

Եղբրականին ու անաւորին մէջ խելայեղ մխրճում մը, հեւատագաւ թալթլում մը՝ այս այցս քանդուած Ատանային :

Անուելի իրականութեան հետ դէմ յանդիման եկած՝ անոր խարակ-ճակարին վրայ փշրումն ու ջանջանումը կը զգամ բովանդակ մտածումին, ցաւնային ու յուսահատ խնձապը բոլոր խորհուրդներու, և ի զո՛ւր բառեր կը փնտսեմ արտայայտելու համար խռովքը որ կը յորդի ներսիդիս :

Առաջին անգամն է որ այսքան չարաչար կը ճանչնամ անկարսշութիւնը զբշի ցաւադար ճիգերուն, անբաւականութիւնը բանին բոլոր հնարքներուն, արձանացնելու համար առջեւս պարզուող կեանքի պատկերները, չորադիս ցցուող ու աչքերէս ներս խուժող դժխեժ երևոյթները, ամբողջ սա չարաչուք կայութիւնը, որ հողիս կը ճմլէ, և որուն հանդէպ հազիւ բաւական կորով կը գտնեմ ոտքի կենալու, նայելու, հասկնալու...

Ազէտքի վաղորդայնի մը կերպարանքը պիտի ներկայացնէր Ատանան՝ իր աւերակոյտերովն ու անոնց չորջ քաշկուսուող, անոնց վրայ լեռնացոյ մարդկային անասելի թշուառութեամբը, եթէ թաղմանական անդորրութիւնն իջած, տիրած ըլլար ինն, մահուան ու քանդումի փոթորիկէն վերջ : Ու պիտի փորձուէիր ողե-

կոչել զուն քեզի, թէ սոսկալի դէպքին յաջորդող այդպիսի մեռելական խաղաղութեան մը մէջ վերապրողներն իրենց սուգը լալու ըլլային, մինչ ա՛րարու չարիքը գործողներուն համար ալ հնչած ըլլար ժամը խղճի խայթի, զղջումի ու մեղապարտ ինքնաստուերածման . . . Չէ՛ մը որ պատերազմի դաշտերուն վրայ անգամ յաղթականները՝ կռիւէն վերջ՝ սրացաւ կարեկցութեամբ կրնային իրենց զգեանած թշնամիներուն :

Ասանկ չէ՛ վազորդայնը Ատանայի մէջ : Դեռ մըթնոյտրար սլայծառացած չէ՛ հոս սարսափի, ատելութեան ու եղեռնի ճնշումներէն : Դեռ արիւնին մղձաւանջը փարատած չէ ողջ մնացող զոհերուն գլխէն, և դա՛նիճները՝ այսքան նա՛սճիրներով չի յագեցած՝ դեռ ա՛սորժակ ունին ակռայ կրճաեցնելու և վայրագ նայուածքներ նետելու մոխիրի ծովու մը վրայ տատանող սա մարդկային խլեակներուն :

Հոգերանական բնզհանուր վիճակն այս ըլլալով հանգերձ՝ իրերու ընթացքը զգալապէս փոխուած է հոս քանի մը օրէ ի վեր : Կառավարական խտութիւնները մնշմացած են : Թէեւ հաղորդակցութիւնը բացարձակապէս արգիլուած կը մնայ Ատանայէն Մերսին, բայց աշխտեալները տելին վրայ սեղմոլ զինուորական շլթան վերցած է, և անոնք ազատ են հիմա երթեւեկելու քաղաքին մէջ, մինչև իրիկուան ժամը 12 (ը. թ.), երբ Խարէի Էօթիիին բերմամբ ամէն շարժում կանգ կ'առնէ :

Իրենց աւերեալ ազարակները վերադառնալ կամ արտերը հունձքի աշխատանքին իրր վարձուոր երթալ փափաքս չենքը կ'արտօնուին : Բայց շատ քիչերն են որ այդ քաջութիւնը կ'ունենան, զի Հայուն համար կեանքի ազա՛նութիւն չիկայ դեռ այս կողմերը :

Կառավարութիւնը փութկոտ խնամք մը ցոյց կուտայ

մէջտեղը մաքրելու, աղէտքը կարելի եղածին չափ պարտրկելու, երեւոյթները փրկելու :

Գրսեցիները աղէտեալներու վրաններէն կը հանեն, թուրք խաները կը լեցնեն և անկէ ալ՝ զինուորական հսկողութեան տակ՝ ճամբայ կը դնեն դէպի իրենց ծընընդավայրերը : Այսպէս՝ Հաճընցի, Սըվազցի, Մալաթիացի, Պարբերզցի, Կեսարացի և այլ գաղթականներ, որոնք հարիւրաւոր հեմեքիներ թաղած են Ատանայի իլատակներուն տակ, կ'երթան, կորաքամակ ու ակոր կարաւաններով, մեռնողներուն սեւ գոյժը տանելու հետուն անոնց սպասող դժբաղդներուն :

Առաջնորդարանէն եղած զիմումներու վրայ՝ իսլամացուած կիներն ու աղջիկները ետ կը բերուին իրենց սուեւանդիչներուն քովէն ու եկեղեցին կը յանձնուին : Ասոնց մէջ մինչեւ 11-12 տարեկան շօնուիւներ կան որոնք նիխեան եղած են, և որոնց լլկիչները շնական լրբութիւնը կ'ունենան կոր մինչեւ եկեղեցիին շուրջ գալ սլքտալու, իրենց որսերը կրկին ձեռք անցնելու առիթ մը որոնելով : Այս հէգ աղջիկներէն դեռ շատեր կը մնան իսլամներու տուները, զի բոլորին ալ տիրութիւն ընող, բոլորին համար ալ հարցնող-փնտուող ի կրնար գտնուիլ անմիջապէս, մանաւանդ գիւղերը, ուր անոնք տաբուած և մնացած են մեծ մասամբ :

Առաջնորդարանն ու եկեղեցին, որոնք հրաշքով — հրաշագործ կաշառքով — ճողոպրած են ընդհանուր հրկիզումէն, արշալոյսէն մինչեւ իրիկուն կը տքան աղէտեալներու ամբոխին անվերջանալի մակընթացութեան տակ : Բակին մէջ հարիւրաւորներ կ'եռուզեռան շարունակ : Սանդուխներէն վեր կ'ելլեն, դռներն ափ կ'առնեն անընդհատ անօթիները, կիսամերկները, անտէրունջները, բոլոր անոնք որ տրտունջ մը, աղերս մը,

ցաւ մը ունին, և ո՞վ է որ ցաւ չունենայ չարչարանքի այս գեղննին մէջ : Մասնաւորապէս դառնակոծ ու աղեխաբչ է այբիացած կիներուն, որբացած աղջիկներուն ու աղեկներուն անծայր սողանցութիւնը : Անդիմադրելի ու խենդեցնող են պատմութիւնները զոր ստոնք կը բերեն իրենց սիրելիներուն խողիտզումէն ու արցունքները զոր կը թափեն սրտամած ատեննին :

Բոլոր այս դիմումներուն պատասխան, բոլոր գանգամներուն ու խնդրանքներուն գոնացում տալու են մեր պատուիրակները, որոնք ամենուն ալ կը համնին, և որոնց այս դժբաղդ առթիւ ազգին մատուցած ծառայութիւնը անգնահատելի պլտի մնայ պարզապէս : Վեհապետեան սրբազան, Աստանեան հայրաւորք և Պրն. Սուրն ամենատաժանելի զործ մին է զոր կը կատարեն անձնուիրութեամբ մը ու կորովով մը որ խնայապէս արժանի են հիացումի : Այս մարդիկը ո՞չ մը այն օգնութեան զործին ամբողջ ծանրութիւնը տանիլ կոչուեցան իսկ այլ ստիպուեցան սա չուարած ու խելակորոյս ժողովուրդին առաջնորդութիւնն իսկ ստանձնել, ճար ու ճամբայ ցոյց տալ անոր, ներկայ դժնդակ հանգամանքներուն մէջէն : Ծնորհակալութեան արժանիք են նաև այս կողմերու մեր տէրտէրները—բացի Արքային խոֆածէն— որոնք չարքաչութեան ու զսողութեան անճոռանալի ապացոյցներ տուին իրենց տառապեալ հօտին՝ անոր հետ խաչուած ատեննին իսկ զայն հողալով : Ո՞րք ըլլան, նոյնպէս, Արքային այն հազուադէպ ազգայինները, որոնք մեր պատուիրակութեան աջակցեցան, ինչպէս Զէլլիեան եղբարք, Վալանդէն, Ուրֆալեան, Եսայեան, Աբամ Էֆէնաթիները ևն. : Ատանայի մէջ ալ տեղացի ազգայիններէ յանձնակալութիւնը կազմուեցաւ նոյնատի բաշխումը իրազեկօրէն կատարելու համար :

Վերաւորեալներն ու հիւանդները բոլոր կարելի խնամքովը կը դարմանուին հիւանդանոցի վերածուած երկու Ամերիկեան շէնքերու մէջ, ինչպէս և վրաններուն տակ : Անհունօրէն սրտապնդող երեւոյթ մը եղաւ այս խոշտանգուած ժողովուրդին ամար՝ իր մէջ, իր արիւնտովէքքերուն վրայ ծուած տեսնել Կարմար Սաչի այն ազնիւ ու համակրելի երխտասարգներն ու երխտասարգուհիները, սրտնք Պոլսառաք Վեր բժշկական ու դարմանատար մարմնը կը կազմեն : Օր. Անթառամ Երկանեան, մեղի Վա եկած Իզմարցի անձնուէր Հայուհին, մրնակ չի մնաց իր վեհագոյն դերին մէջ, ա.ա՛ Տիկին Փենինէն, Օր. Սաժենիկ, Օր. Էլմաս, կարիճ Հայուհիներ, սրտնք մրեւնոյն անձնուբացութեամբ տառապանքի այս ուկիրանին մէջ եկեր նետուեր են : Ապրին, ամենքն ալ : Ընկերք Պոնտիօրթ ու Միքայէլ Չօք-Մարզուան կ'երթան՝ ուրիշ բժիշկ ու դեղ կ'ուղուի թախանձագին : Ընկերք Միրզա, Գլըրճճեան, Փէշարմալճեան, Սիվրի-հիսարեան Ատանա կը մնան : Թերեւս մէկ-երկուքը Հաճրն երթան, եթէ հնարաւոր ըլլայ :

Չարչափութի ու Եէնի-Մահալլէի բացաստանները վրաններու տակ ապրող ժողովուրդը շատ վատաւոյճ պայմաններու մէջ կը դանուի, մանաւանդ հիւանդները : Աղտոնեղութիւնը, դարչանոտութիւնը կը սպառնան հիւանդացնել առողջ մնացողներն ալ : Արդէն այս թըշուտոնները եթէ չուտով չի պատասպարուին քիչ-չատ կանոնաւոր բնակարաններու մէջ՝ յառաջիկայ աշունէն բակրտեալ ամենքն ալ բիճօէ և զանազան հիւանդութիւններէ սլտաի մեռնին : Եւ ո՞վ բնակարաններ պիտի վերականգնէ այս աւերակոյտերէն . . . :

Օրուան մեծագոյն հարցը, սակայն, այն է թէ կա-
ռավարութիւնը անաչառ ու խղճամիտ կերպով արդա-
րութիւն պիտի ընէ՞ Կիլիկեցի Հայերուն, այս անօրինակ
աղէտքին սագրիչներն ու պատասխանատուները անխնայ
պատժելով և զոհերուն գէթ նիւթական կորուստը հա-
տուցանելով :

Ինչ որ ալ ըլլայ այս մասին իմ կազմած համոզումս,
կանխահաս կը սեպեմ բացարձակ վճիռ մը արձակել և
կը բաւականանամ իրողութիւնները հաստատելով : Արն-
դիրը ա՛յնքան ծանրակշիռ է, ա՛յնքան բազդորոշ նը-
շանակութիւն ունի Հայութեան ապագային տեսակէ-
տէն՝ որ ամենէն մուշկ յոռետեսութիւնն անգամ չի կըր-
նար չի փորձուիլ սա ակնկալութենէն՝ թէ Թուրքիոյ
ճակատագիրն այսօր իրենց ձեռքն ունեցողները պիտի
չուզէին անշուշտ վերջնական յուսահատութեան մասնել
ամբողջ ժողովուրդ մը :

Այսուհանդերձ, երկու շարաթէ ի վեր է որ Պոլսէն
դրկուած զինուորական ատեանը հաստատուած է հոս,
և դեռ արդարութիւնը նշանակելի քայլ մը չէ առած :

Իբր թէ իսլամներու տարած գողօնը ետ կը դար-
ձրնեն : Բայց սէրային բակը դիզուած իրեղէնները մէկ-
տասնհազարերորդն ալ չեն կազմեր տարուած կողոպու-
տին, և ասոնց ալ յաճախ իսլամներ կուգան տէր կ'ելլեն՝
վիաներ բերելով : Իսկ եթէ պատահի որ հողի վրայ պատ-
կող Հայ կին մը իր մէկ գօտտ վերմակը ճանչնայ ու
վերցնէ, ասոր ալ թուղթ ստորագրել կուտան՝ թէ իր
գողցուած ապրանքը ետ ստացաւ, ինչ տխուր խաղ-
քութիւն :

Մեր պատուիրակութեան դիմումներուն վրայ, բան-
տարկուած անմեղ Հայերուն շղթաները քակեցին : Բայց
դեռ ասոնք չես գիտեր ինչո՞ւ վար դրուած կը մնան

բանար, ուր շատերը մեռնելու չափ հիւանդ վիճակի մէջ են: Կառավարութիւնը՝ իբր ինքնարդարացում՝ կը յայտարարէ, թէ իսլամներէն կրկնապատիկ թուով բանտարկած է: Ասիկա իրողութիւն մըն է: Բայց ո՛չ նուազ բնորոշ իրողութիւն մըն է՝ թէ իսլամ բանտարկեալները բոլորն ալ աննշան մարդիկ են, մինչ Հայ բանտարկեալներուն մէջ կը գանուին Ատանայի ամենէն աչքառու ազգայիններէն: Զօր-Ալին իբր թէ բանտ նետուած է, բայց այդ զազանը իսկապէս իբր լրտես է որ դրուած է Հայ բանտարկեալներուն մէջ, որոնց հըրամաններ կ'արձակէ շարունակ: Ու դուրսը ազատ, համարձակ ու աւելի քան երբեք ինքնավստահ կը պտրտին դեռ Ապտիւլ Քատէրները, Կէրկէրլի ու Պոսնայը Ալիները, Էշրէֆ պէյերը ու ասոնց նմանները, ալէտքին բո՛ւն հեղինակները, որոնց մազին դպչող չի կայ...

Բնական է որ՝ այս պայմաններուն մէջ՝ Հայերը վախճան ամբաստանիչ կանգնիլ իրենց աբիսէքներուն դէմ: Շատերը հողինին ազատած ըլլալնին բաւ կը համարին ու ճամբուն բացուելուն կը սպասեն շունչերնին Արատասման առնելու համար՝ առանց ետեւին նայելու: Արդէն կիններն են մեծ մասամբ բողոք բարձուչները, և ասոնք թէև էրիկմարդերէն աւելի կորով ցոյց կուտան կոր, բայց և այնպէս դժուար է իրենց Տաճկաց թաղերթալ, Տիվանը Հարպին սեֆն անցնիլ, ոստիկաններուն դաժան դէմքն ու հանած դժուարութիւնները զիմազրուել: Դաւիթ Ուրֆալեանի ծերունի հայրը շատ վարանումներէ ետք միայն կրցաւ իր զաւակին դահիճներուն դէմ ամբաստանագիր մը մատուցանել:

Ասանկով չէ՛ որ պիտի պաշտպանուէր Հայոց արդար ու արիւնազանգ դատը: Արդէն ահիսաւալես պաշտպանուելիք դատ մը չէ ասիկա: Ամբողջ Կիլիկեցի Հաւ-

յուն, ամբողջ ազգինն է այս դատը: Եւ ո՞վ աւելի նեղինակաւոր կերպով կրնար դատանազ բարձրանալ այս դատին մէջ, եթէ ոչ Ն. Ս. Օծութիւն Կիլիկիոյ Սանակ Կաթողիկոսը, որ երէկ իրիկուն զինուորական կաթորով մը Սիսէն Ատանա ժամանեց, ընկճուած ու արտասուած թոր վիճակի մէջ, տիրութիւն ընելու իր ջարդուած հօտին ամենանուիրական իբաւունքներուն: Ն. Ս. Օծութիւնը քանի մը օրէն Տիվանը Հարպին պիտի ներկայացընէ ընդարձակ տեղեկագիրք մը, որուն մէջ ալէսքին բոլոր մանրամասնութիւններն ու պատասխանատուութիւնները ճշդուած պիտի ըլլան, Ատանայի վիլայէթին համար, զուրս մնացողները վերազարուելով Հալէպի վիլայէթի զինուորական տեսանին: Այս ջանջախիչ 80-ֆիւմալը, Ատանայի քրիստոնեայ հասարակութեանց հօգէւոր պետերուն հաւաքարար մատուցած մէկ հակիրճ այլ ազդու տեղեկագրին նեա, արդարութեան գործը պիտի զիւրացնէ, եթէ արդարութիւն ընելու կամք կենայ:

Առայժմ, Տիվանը Հարպին ալ իր հաշուոյն որդեգրած ըլլալ կը թուի: Հայոց ազատամբական պատրաստութեան ծրծագելի վարկածը: Հակառակ իրենց բոլոր արտաքին բարեամբոյք ձեւերուն՝ թէ՛ Տիվանին անդամները և թէ՛ վալին ակներեւ ջանք մը կը մատնեն Հայ գոհերուն թիւր ճղճիմ համեմատութեան մը վերածելու, Հայերուն ահզ ծրագիրներն ու զիւային գիտումներ վերագրելու, իսկ իսլամներէն մաս մը իրբեւ հասարակ գողերն ու ոճբագործներ մեղադրելու՝ այս հրահայտական եղևունին հանդէպ:

Արդէն տեղական ոճբազարտ կառավարութիւնը՝ Պոլստառ Տիվանը Հարպին հասնելէն առաջ՝ ինք ստորքեր էր պատերազմական տեսան մը, որ՝ զէպքին ու

անոր յաջորդ օրերուն՝ հանդիպող Հայք ձերբակալել ապուլ ձեծի ու տանջանքներու տակ անհիմն ու անընարին խոստովանութիւններ ստորագրել տուեր է մմանց : Մէկ երկու Հայ աղու ձեռք քարիւղ ու քուրջ զնելով զանոնք հրդեհի վայրերը տարեր և հոն իբր հրձիգ բռնելով բանտարկիւր են : Այսպէսով ձեռք բերուած փաստե՞ր են որ իբր խարխախ օղիաի ծառայէին Տիւլանի Հարպին արդարադատութեան, — չենք ուզեր հաւատալ Քէնան փաշայի ու իր բնկերներուն կողմէ ատանկ անպատուարեր զիջումի մը, թէև անոնք որքան ալ լատրամադրուած ըլլան՝ չեն կրնար զերծ մնալ տեղական նենգ պաշտօնեաներու էսթրիկներէն ու թունաւորումներէն :

Համբատեան ոստիկանութեան բոլոր անխոստովանելի մեթոսները՝ աւելի կատարելագործուած եղանակով՝ կիրարկուած ու տակաւին կիրարկուելու վրայ են՝ Հայերուն խորտակուած ուսին բեռցնելու համար ա՛յդ նութիւնը կատարուած ոճիրին : Ու Համբատեան ոստիկանութեան անպատեհիօրէն զաւեչտական ապուշութիւններն ալ կը վերերեւին այս զառնակսկիծ եղբերգութեան մէջ. չեմ գիտեր ս՞րկէ Աբխանեան Գալուստին ու Սերոբ փաշային պատկերներն են ձեռք անցուցեր, և ցաւագար սպառնալիքներով կը ստիպեն Հայերն որ իրենց յանձնեն այդ . . . պա՛ւուրտած «Ֆէտայի» ներք :

Մարդ կ'ա՛րարելի, վայրկեան մը, երբ տեղական իշխանութեանց կամաւոր կուրութիւնը կը տեսնէ՝ աչք պատռող իբրդութիւններու հանդէպ : — Օրինակի համար, ինչո՞ւ չեն ուզեր նկատել, թէ Ատանայի շուկաներուն մէջ Հայ խանութ մը չէ՛ մնացած, որ կողոպտուած ու քանդուած չըլլայ, որուն զաճան փորապատար փողոց նկատուած չըլլայ, մինչ իսլամի պատկանող

Մէկ ՀԱՏԻԿ կրգակ կարելի չէ՛ դանել որ անվթար մը նացած չըլլայ: Ո՞ւր է իսլամին այրուած տունը, թո՛ղ նազարներու մէջէն ՀԱՏ ՄԸ ցուցնեն: Թո՛ղ մէկ նատ, բայց Մէկ ՀԱՏ իսլամ ցոյց տան, որ Հայուն վիճակա- կից դանուի սյուսը: Չե՛ն կրնար, զի չի կա՛յ, զի ամենքն ալ իրենց տուներուն, իրենց խանութներուն, իրենց զուարճավայրերուն մէջ նանդխատ ու կուշտուկուս փրու- ուած՝ երանաւէտօրէն կ'երեւական, կը սոնքան Հայուն արիւնն ու աւարը մարտելով...

Ասիկա ամենէն ազազակող ապացոյցը չէ՞ Հայուն անմեղութեան:

Ա՛լ խօսքը չեմ ըներ Ատանայէն դուրս, ամբողջ վիլայէթին մէջ ու անկէ անդին կատարուածներուն:

Ի՞նչպէս չեն խղճաւորիք, չեն ամէնաբ Հայերը «ապստամբ» ամբաստանելով, և չեն նշխտեր թէ անոնց զլխուն բերուած այս վիթխարի աղէտքը քանի մը նա- բըւր ողիով գլուխ բերուելիք ոճիր մը: չէք, թէ ամբողջ անշամար խուժան մըն է որ վիլայէթին մէկ ծայրէն մըւսը իրմէ տասն անգամ փոքրաթիւ ու անպաշտպան ժողովուրդի մը վրայ ինկած, անոր տունն ու տեղը քարուքանդ բրած, անոր արիւնը սեղերով վաղցուցած է...: Եւ այս արիւնով ու աւարով յշտացած խուժանին պետերը ազատ կը չըջին նիմա, իրենց տիւած տեքնե- բուն վրայ տըրահան ժեպթեր ու յաղթական նայուածք- ներ պատցնելով:

Կառավարութիւնը գուցէ պիտի առարկէ թէ չի ճանչնար ամենուն ծանօթ այդ քամղապան- ները: Բայց ի՞նչ կ'ըսէ եթէ իրեն դիտել տամ թէ՛ նի- կեանիլը նայ աղջիկները եւ կը դարձուին երբ իրենց նա- մար կառավարութեան դիմող մը ըլլայ, բայց ո՛չ ոք ան անդխատ կ'ընէ այն իսլամները, որ այդ աղջիկները

տարած, լլկած, անոնց հետ նիւեան եղած են: Միթէ կառավարութիւնը ասո՞նք ալ չի ճանչնար, երբ տոնոց տուներէն, ասոնց անկողիններէն է որ իր ոստիկանները կ'երթան դուրս քաշել մեր աղջիկները: Թէ ոչ՝ բտէ՞ք որ ասոնց արդար իրաւո՞ւնքն էր՝ Հայերը մտրթոտելէ վերջ՝ անոնց աղջիկներն առնել տանիլ, ու նիւեանին ծիսական աղօթքովը նուիրագործել անոնց հրէշային պլծումը...:

*
* *

Տեղական կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէ իր փաստին տիրութիւնը, և Ատանայի Հայոց ձեռքէն ժողոված մէկ քանի տասնեակ քաղաքացիներով ամբողջ կիլիկեան Արշաւիրքն արդարայնելու անկարելիութեան մէջ նեղը մնացած՝ պատիպատ ճիգեր կը թափէ Ատանայէն: Ղուբս ալ հայկական դաւադրութեան մը սպառնացները փնտաւելու... մընչև Հայոց գերեզմաններս՛ւն մէջ:

Մի՛ սա մոկիք այս խօսքէս: Մերսինի մեր պանծայի Միւթէսարըֆը, զոր տեղւոյն Հայերը ջարդել տուած չլլալուն համար մընչև եօթներորդ երկինք բարձրացուցինք, Մերսինի հայ գերեզմաննոցը խուզարկել տուաւ կկեղեցիին բակը սպաստանեալ կիներուն վրան-գլուխը փոխներուն բրտորէն ստտել տալէ ետքը: Գերեզմանները բացուեցան, մնուիները զուբս հանուեցան, որ դէպի թագնուած դէնքեր զանուին անոնց պատանքներուն մէջէն... Այս անարգութիւնը կատարուեցաւ, ասանց զանէ կանխաւ իմաց տրուելու Մերսինի Հայոց թաղական խորհուրդին կա՞՛ աէրաէրին:

Եւ այս մասին իր մօտ գանուող Հայերուն գիտէ՞ք ինչ պատասխան տուաւ Պրնապաչի ճէմըլ, որ այս կողմերը Իթթիհատի կողմէն իրբեւ չըջուն քարոզիչ ճառեր

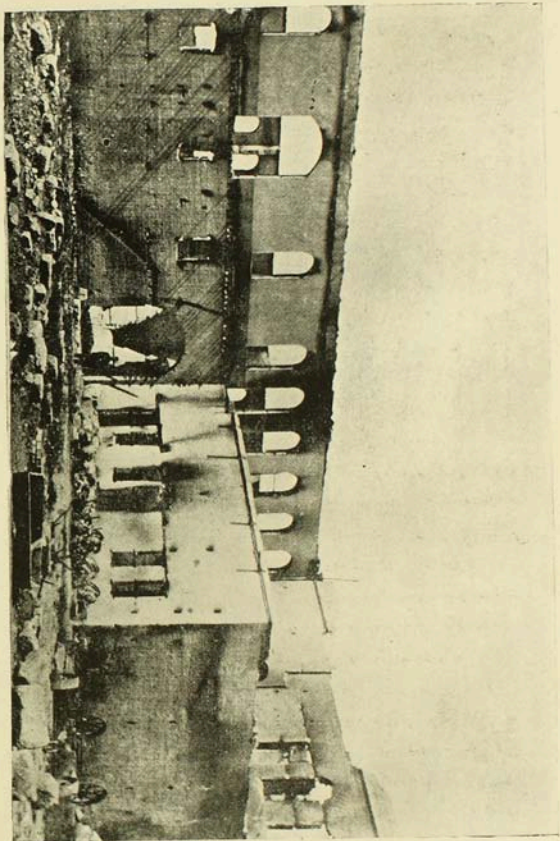
կ'արտասանէ. «Ի՞նչ կ'ըլլայ, էֆէնտի՛մ, աշէկ որ առանց ձեզի հարցնելու խուզարկեք են ձեր գերեզմանները, զի եթէ ձեզի հարցնէին՝ ձեր օրէնքին՝ ակառակ ըլլալուն պիտի չի հաւանէիք, բայց խուզարկութիւնը զարձեալ պիտի կատարուէր, և այս անգամ ձեր ազգակիցները ձեզի դէմ պիտի ելլէին ամբաստանելով ձեզ թէ ազգը կը ծախէք, թէ անոր սրբութիւնները կը մատնէք: Ազէ՛կ որ առանց ձեր լուր ունենալուն եղեր է, և աւելի՛ աշէկ որ դէնք ալ չէ գտնուեր: Այ ի՞նչ կ'ուզէք:»... Ասիկա է մեր ազատարար Քօմրթէին առաքեալներէն մէկուն զիրքը՝ հայ գերեզմաններու խուզարկութեան պէս ամօթալի արարքի մը հանդէպ:

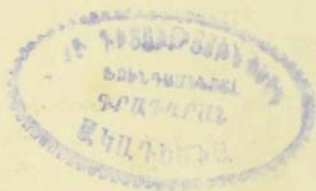
Այս նոյն Պինպաչի ճէմրը չէ քաշուած՝ Հայերու հետ խօսակցութեան մը մէջ՝ Ատանայի արիւնտա թերթը Քօմրթէին իբր օրկան յանձնարարելու. «Պիզիմ քաղերանրգ վար սր պուրսա, Իքրիսալ:»...

Գարձեալ Պինպաչի ճէմրըն է որ՝ այս արիւն-արցունքի օրերուն՝ ժամանակ է գտեր Մերսինի հայ երեւելիներուն առաջարկելու որ հայ և թուրք մրտախն մեքեալը իսախիէ մը բանալու ձեռնարկեն, «որդէսզի մեր զաւակները մէկտեղ մեծնան»... Ազատեցէ՛ք, Պինպաչի ճէմրը, որ մեր սղոց աչքէն նախ թափի իրենց հայրերուն արեան կարմիր զանազանքը, վերջէն կը խորհի՛նք...

Մերսինի մէջ ա՛տ՝ ամիս մը կ'ընէ որ տեղւոյն ամենէն պատուաւոր ազգայիններէն Մոտաիչեան ու մէկ քանի ուրիշներ բանար կը մնան առանց ամենադոյզն մեզքի: Տեղի ունեցած կամայական խուզարկութեանց ու բանտարկութեանց դէմ Ասլանեան հայր-սուրբը բողոքագիրք մը ուղղեց Ատանայի վալիին, ինչպէս նաեւ հետագրով հաղորդեց ներքին Գործոց նախարարութեան, թէ Պուսէն եկած հայ թերթերը Ատանայի վոսքահանէէն չեն

մերձիկի քաղաքում
ՊՐԻՄԻՐԻՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒՄ

յանձնուիր իրենց հասցէներուն և խարոյկի կ'ենթարկուին :

*
* *

Այս բոլորէն վերջ, պէտք է աւելցնեմ, թէ արդարութեան գործը զիւրին պիտի չըլլայ մինչև որ բացարձակապէս վստահելի զինուորական ուժի մը արջակցութիւնը չստանալու ի արդարութեան պաշտօնեաներուն : Այդպիսի ուժի մը պակասը աւելի քան զգալի է հիմա : Կեդրոնական կառավարութիւնը, փոխանակ մեպուսներ զրկելու, ազատարար բանակէն քանի մը քապուր ածապարելու էր հասցնել այս կողմերը, քայքայ Տէրէ-Աղաճէն զրկուածներուն տեսակէն . . . :

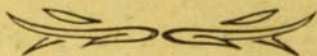
Պատիկեան, Մոսթիշեան և իրենց ընկերները չեկան զեռ : Թո՛ղ բարի քան, հազար բարի : Բայց իրենց գալուիք չէ որ արդարութիւնը պիտի քայէ հոս : Կիլիկիոյ Հայուն եղածը անանկ ահռելի խժողժութիւն մը, անանկ ոռնացող անօրէնութիւն մըն է, որ քննութիւն ու դատաստան անգամ չի վերցնէր : Կը բաւէ միայն տեսնալ եղածը . . . :

Մեզի, Հայերու համար այս խնդրին լուծումը համազգային նշանակութիւն ու ճակատագրական տարողութիւն ունենալ սահմանուած է : Ատանայի մէջ թուրք կառավարութեան բռնելիք ընթացքէն պիտի հասկնանք թէ այս երկրին մէջ կեանք ու ազգայ կը մնա՞յ զեռ մեզի, թէ կրնա՞նք տակաւին մննք զմազ անդամ նրկասել օսմանեան ընտանիքին, թէ ոչ՞ մեր անյեղլի բալլին է իբր Ջարդուելու միս ծառայել օսմանեան հայրենիքին, իբր «խըյմացու միս», ինչպէս Արփիարը կ'ըսէր :

Ատանայի մէջ թուրք կառավարութեան տալիք վճիռէն պիտի հասկնանք, թէ տեղ ունի՞նք այսու հետև.

օսմանեան քաղաքացիութեան մէջ, թէ ոչ՝ դուրս քրչուած ենք անկէ և բացառիկ անգիր օրէնքի մը են թարկուած :

Մեզի պէտք է գիտնալ ասիկա, որպէսզի ըստ այնմ գիտակցօրէն ու արժանապատուօրէն ճշդենք օսմանեան աղատ քաղաքացիի կամ օսմանեան բնկերութենէն վտարուածի մեր գիրքը :

“ Մ Ե Ն Ք Մ Ե Ձ Ի . . ”

Այս խորագրին տակ, Շիրակի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ, Վահան Թէքէեան իր ներսիզին կուտակուած սրտմտանքը կը պոսթկար՝ ազգային ներկայ ճրգնածամբն մէջ ա՛լ աններելի ու անհանդուրժելի դարձած մեր ներքին տպակունութեանց, ապիկարութեանց ու ապիրատութեանց գէմք:

Յաւագին զայրոյթի այդ խօսքերը, որոնք արդէն ո՛չ հաճոյքով և ո՛չ հաճոյք պատճառելու համար կ'ըլլային, եթէ ո՞մանց մեղադարտ խղճմտանքը պիտի խրատուէին, եթէ մէկ քանիններու քինախնդիր լեզուագարութիւնը պիտի ջղագրուէին, սրտի կակիծոտ սեղմումով մը պիտի կարգացուէին, նաեւ, անոնց իրաւացիութեանն ամենէն աւելի համոզուածներէն:

Ու բնական էր ասիկա:

Երբ դուրսէն մեր գլխուն իջած ահաւոր հարուածին տակ արուն-արցունք թափելու վրայ ենք ազգովի, պիտի բաղձայինք գէթ որ ներքին ցաւեր չունենայինք սլրպու, որ ներքին չարիքները մեզ հանգիստ ձգէին մեր դառն սուգին ու ինքնամեք ճիզին, պիտի բաղձայինք որ երկրորդական աւելորդ ու ալիազկ հոգեր չի բեռնաւորէին մեր տանջուած հոգին, չի դրօշակցելին մեր արամակոծ մտածումը: Ընդհակառակը, պիտի

բաղձայինք, պիտի մաղթէինք որ ազգային աղէտքին հանդէպ զոնէ տրուէր մեզի միակ անկապտելի բախ-
փանքը ներքին կենսունակութեան, բարոյական զե-
զեցկութեան ու հաւաքական ինքնագլխակցութեան
սխրալի սպառնացներ հաստատելու :

Բայց, ախո՛ս, հասարակաց դժբաղդութիւնը, մեզի
համար, փոխանակ ցեղային ներքին ազնուութեան,
վեհանձնութեան ու խմաստութեան շքեղ արտայայ-
տումներ պատճառուորելու, մեր ներքին ազտելութիւն-
ներն ու անկարողութիւնները շեշտօրէն յայտնագործող
զերազանց առիթը կ'ընծայէ միշտ : Այս անգամ ալ կար-
ծես ուրիշ կերպ չէր կրնար բլլալ, և չեղաւ :

Նախ մեր հարուստներուն ազեղ ու տխրեցուցիչ
սպարազան ունինք աչքերնուս առջև ցցուած :

Ո՞րքան արգարացի էր այն անվերապահ ու սլբա-
ցաւ կշատմբանքը, որ ա՛յս իսկ էջերէն(*) քանի մը շա-
բաթ առաջ կը նետուէր անւնց երեսին :

« Ի՞նչ բրին », այո՛, ի՞նչ բրին անոնք, Կիլիկիան
Արշաւիրքին հանդէպ, ի՞նչ եղաւ իրենց զոհարելութեան
քանակը այս անօրինակ աղէտքին ամոքմանը մէջ : Ա՛հ,
իսկապէս ընկճող, յուսահատեցնող բան մը ունի ասոնց
հոգեկան թեւատութիւնը, խրոխտ խոցանքի մը, հոյակապ
ժէսթի մը ընդունակ մէ՛կ հոգի մը չեղաւ ասոնց չարքե-
րէն : Ամենքն ալ Տիրեմով տուին, համբելով օգնութեան
հասան Կիլիկիցի վերապրողներուն վիթխարի կարօ-
տութեան :

Եզրպատ՛այ գաղութը, որ ամենէն նշանակելի բա-
ժինը ունեցաւ Կիլիկիան նոստաի ու բազմքարկութեան
գործին մէջ, իր մեծահարուստներուն շնորհիւ չէր որ
կրցաւ այդ գեղեցիկ ու անզնա՛ատելի դերին մէջ գրա-
նուիլ : Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը փրկեց Եզրպ-

(*) Արեւելեան Մամուլի :

տահայ gros bonnetները խոշոր գումարներ քսակահանելու հարկէն, կարծես այս դարձած ըլլար այլևս այդ պատուական մարմնին կոչումը: Եւ Ազգ. ժողովի պատուիրակութիւնը՝ իր առաջին օրերու նիւթական անձկութեանը մէջ՝ զիս Մերօրինէն Գահիրէ վազցնելով՝ ուրիշ բանի չի ծառայեց, եթէ ոչ՝ Բարեգործականին և Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութեան Եզրիպտահայ անդամներուն մրացեալ նա առձեռնութեամբ ու ջանքերով սկսուած հանրային հանգանակութեան թերեւս քիչ մը աւելի բուռն թափով յառաջ մղուելուն:

Եւ մտածել թէ մեր այս դարնուած, ջախջախուած վրձակին մէջէն իսկ բարոյական ամենամեծ յաղթանակը պրտի կրնայինք տանիլ մեր դահիճներուն և կոտորման անալլայլ հանդիսատես «քաղաքակիրթ» օտարներուն վրայ, շնորհակալութեամբ մերժելով «պաշտօնական» նպաստներն ու Եւրոպայի երեսին նետելով մեր վերապրողներուն զրկած իր ողորմութիւնները, եթէ մրայն մեր կրետոսները ուզէին, եթէ անոնք իրական զոհողութեանց յանձնառու ըլլային այս եղբրական առթիւ: Ո՛չ մէկուն, ո՛չ մէկ օտարի գթութիւնն ընդունիլ, ո՛չ մէկ «մարդասիրական» միջամտութեան թոյլ տալ մօտենալ, ձեռք երկարել մեր անօթիներուն, մեր որբերուն, ի՛նչ վսեմ լրիժառութիւն, ի՛նչ հրաշալի գոհացում պիտի ըլլար ասիկա մեզի համար...: Բայց չի կրրցանք ասանկ փառաւորօրէն արհամարհոտ ինքնապաւինման մը ընդունակ հանդիսանալ, և նորէն օտարներուն կարօտ մնացինք, անոնց աջակցութիւնը մուրացինք, անոնց առջեւ բարերարեալի ու երախտապարտի նկուն գիրքն առինք: Ու հանդուրժեցինք, մինչև անգամ, որ անոնցմէ ոմանք — Գերմանացիները — Աստանայը մէջ թրփանիլի գործարանն ասպատանած հա-

զարաւոր սովալլուկ Հայերուն քանի մը տասնեակ հայ նետան, ինչպէս կը նետան քաղցած շուներու վոհմակի մը և անօթիներու լուսանկարն առնեն՝ երբ ասոնք այլ հացերը իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին... : Հանդուրժեցինք որ մեր որբուկները ժողվեն տանին, զանոնք իրենց քաղաքական չիլ դիտումներուն ծառայեցնելու համար ազգային... :

Ու չի մոռնամ հոս սա ճղճիմ մանրամասնութիւնը արձանագրելու՝ թէ ազգին արիւնազանգ թշուառութեան նկատմամբ այսքան ժլատ մեր հարուստները այս ամառ ալ ինքզինքնին չի զրկեցին դէպի Եւրոպա իրենց տարեկան հաճոյսինդիր ճամբորդութիւններէն, որոնց համար իրենցմէ իւրաքանչիւրը վերապրող Կիլիկիոյ տուածին հնգապատիկը — եթէ ոչ տասնապատիկը — պիտի խարճէ... : Վիշիի, Մարիէնպատի կամ էքսի ջուրերուն մէջ իրենց հեշտաւէտ լողանքն առած ատեննին Կիլիկիոյ արիւննն լաճախանքէն պիտի չի հալածուին... Բնու, ասանկ չըլլալիք բաներ մտքէ անցնելու համար գրականութիւնը սրբան միաւշտ, տիրացու կ'ընէ երբեմն մարդս, չըսելու համար սպուշ... :

Ձգենք մեր հարուստները իրենց ամառնային թուփառայած հանգիստին, ձգենք զիրենք նուիրական միսերնին կազգուրելու, թարմացնելու իրենց անձկոտ աշխատանքին, և դառնա՛նք մեր միւս ցաւերուն ու ցաւազարութիւններուն :

Կիլիկիոյ աղէտքներով բացուած ներկայ ազգային ճգնամասին մէջ մեզ ամենէն աւելի ջլատող, վհատեցնող իրողութիւնը մեր ազգային կազմակերպութեան ողորմելի անկազմակերպութիւնն եղաւ : Կարելի չէր երեւակայել այս աստիճան զգեանող, այս աստիճան սրտակեղեք խաղքութիւն : Արիւնի ու արհաւիրքի մէջ գալարուող ժողովուր-

ղի մը կողմէն Պատրիարքարան տեղացող կողկողագին նամակները օրերով, շաբաթներով, ամիսներով անպատասխան մնացին: Ոչի՛նչ, ո՛չ մէկ ղիմում, ժամանակին կատարուեցաւ: Ամէն կողմէ զրկուած տեղեկագիրները չի կարդացուեցան անգամ, ո՛ւր մնաց նկատի առնուելին: Ի՛նչ կ'ըսեմ, հեռագիրներն անգամ իրարու վրայ դիզուեցան, առանց յաճախ իրենց դառնալ զիջանող նայուածքի մը արժանանալու: Ազգ. ժողովին կողմէ ամենակենսական առաքելութեամբ մը կիլիկիա զրկուած պատուիրակութեան ստիպողական ու ծանրակշիռ նամակներուն օրը օրին կանոնաւոր պատասխան չի տրուեցաւ: Ա՛յ խօսքը չեմ ըներ որոշ հրահանգներու և հետեւողական թելադրութիւններու պակասին: Պատրիարքարանէն եկած ցանցառ նամակներուն յաւիտենական բանաձեւը կազմեց բուսական երկար ատեն սա զմայլելի ֆռազը. « 100 սարկ ալիւր (կամ ուրիշ բան) կը զըրկենք, խղճմտութեամբ բաշխեցէք »: Ուրիշներուն, մասնաւոր « խղճմտութեան » մասին հարիւր տարի զիրենք կարդացնողներուն խղճմտութեան դաս տալ ելլող Պատրիարքարանի մարդիկը զոնէ իրենց յիշատակարանային ապիկարութեամբը միայն մեզանչէին: Ատիկա, վերջապէս, պիտի կուլ տայինք, կամայ-ակամայ: Բայց այդ պարոնները իրենց ապիկարութեան կը միացնեն իրենց պաշտօնին ու պատասխանատուութեան այնպիսի կոպիտ անգիտակցութիւն մը որ ընդվզեցուցիչ է սարգապէս: — Երբէ՛ն ի վեր Պատրիարքարանը Պոլսահայ թերթերու խոհանոցին մատակարարութիւնն ստանձնեք է, որ հոն զրկուած ամէն նամակ, հեռագիր կամ տեղեկագիր նոյնութեամբ հրատարակութեան տալու պաշարիւն տուէն կրնան կոր ունենալ իր դիւանապետները, կամ Պոլսահայ թերթերու ազգայինները կրնան

կոր իրենց մալին պէս երթալ Պատրիարքարանէն վերցնել իրենց ուզած տօնմանը :

Եթէ խնդիրը սովորական կացութեան մը և սովորական հարցեր շօշափող թուղթերու շուրջ ըլլար՝ այսքան պիտի չի սահմակէինք երեւոյթին առջեւ :

Բայց մտածեցէք, պահ մը, թէ ի՞նչ փափուկ դիրքի մը մէջ կը գտնուին Կիլիկիոյ տեղական իշխանութեանց հետ Ազգ. Ժողովին պատուիրակներն ու Կիլիկեան թեմերուն Առաջնորդները :

Արդ, երբ ասոնց կողմէ ճի՛շդ այդ իշխանութեանց, վարիներու, մութէսարրֆներու և այլ կառավարական պաշտօնեաներու մասին Պատրիարքարան գրուածները նոյնութեամբ թերթերու մէջ կը հրատարակուին, ի՞նչ կ'ըլլայ ասոնց կացութիւնը, մինչ Պատրիարքարանը ո՛չ մէկ բողոքի գոհացում կրցած է դեռ ձեռք բերել կեդրոնական կառավարութեանէն, և մինչ իրենք դեռ ստիպուած են պաշտօնապէս յարաշնորհ այդ նոյն վարիին, մութէսարրֆին կամ ուրիշ պաշտօնեային հետ : Այս վերջինները բնականաբար իրենց ալիքին տրուած բողոքագրերուն տեղեկանալով կը մոլեգնին, աւելի յառաջ կ'երթան իրենց չարաչանութեանց մէջ, և կը ստիպեն մեր ազգային ներկայացուցիչները բացէն հակառակորդի կեցուածքն առնել իրենց դէմ : Ու ժողովուրդն է որ կը տուժէ չարաչար այս անխուսափելի դարձող ընդհարումներէն, որոնցմէ չատ դիւրաւ պիտի խուսափուէր, եթէ Պատրիարքարանի մէջ այսքան մը բան մտածելու չափ ուղեղ ունեցող մարդիկ կենային :

Պատրիարքարանի մէջ գործուած այս այլանդակ ձախաւերութեանց երեսէն Ատանայի մեր պատուիրակները մէկէ աւելի անգամներ դժուար ու անհաճոյ կացութեան մասնուեցան իրենց պաշտօնական յարաբե-

րութեանց մէջ : Հայէսի առաջնորդ՝ Շահէ վարդապետ , որ վերջին ազէտալի դէպքերուն մէջ իր հովուական ուշիմ , կորովի ու անձնուէր գործունէութեամբ յայտնութիւն մը եղաւ , Պատրիարքարան կը գրէր խնդրելով որ ներկայ վալիին պաշտօնանկութեան համար կեղրունական կառավարութեան մօտ դիմումներ ըլլան : Նամակը «խղճատութեամբ» հրատարակութեան կուտան , վալիին ականջը կը հասնի և . . . մնացածը գուշակեցէ՛ք :

Մարդ կը կատարի , երբ Գում-Գարուի օճախին զբաղիներուն այս բերանարաց անփութութիւնը կը դիտէ հեռուէն . կարծես թէ ասոնք Թուրքիա ապրած չըլլային , կարծես թէ լուսնկայէն նոր ինկած ըլլային , կարծես թէ , մանաւա՛նդ , Օրմանեանի չըջանին ու անկէ առաջ բրած չըլլային իրենց ստրկամտութեան աշկերտութիւնը : Սըվո՛նց կերած ապուրը նայեցէք . . . :

Ո՞վ է , կամ ո՞վ էր , այս խաղքութեան պատասխանատուն : Պատրիարքական Փոխանորդը , Ազգ. կեղր. վարչութիւնը , թէ Ազգ. Ժողովը : Չե՛մ գիտեր : Աւելի՛ ճիշտ ամենքն ալ , ամենքս ալ պատասխանատու ենք : Պարապ տնօրէ՛ն որ ըսեր են թէ « Ժողովուրդ մը արժանի է այն վարչութեան զոո ունի » :

Բայց անարդարութիւն մը գործած պիտի չըլլանք . կիթէ պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը ծանրացնենք Քաղաքական Ժողովին վրայ , որուն արտառոց կազմին և անդամներէն ոմանց մտայնութեանը ո՛րքան ալ խանդավառ հիացող մը չըլլայի , չէի կրնար սակայն վատհարար չսպասել Զօհրապէն , մանաւա՛նդ Շահրիկեանէն ու Մուրատէն — որպէս յեղափոխական-կազմակերպական կեանք ապրած , այսինքն տենդային ու կարգապահ գործունէութեան մէջ եփած մարդերէ — որ քիչ մը կարգ կանոն դնեն և քիչ մը բարեխիղճ ու մե-

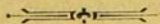
Թոտիք աշխատանք կազմակերպեն Պատրիարքարան ըսուած մեր ազգային գերագոյն հաստատութեան մէջ Բայց կ'երեւի թէ Բաղաքականին ամենէն գործնական ըլլալիք այս անդամներն ալ «ակզբունքային հարց»երու համար միայն ճշտակ ու կորով ունին :

Յոյսերնիս կը մնայ, ուրեմն, նորընտիր Ս. Պատրիարքին վրայ որ՝ հակառակ իր ա՛լ քիչ մը շատ յեղյեղուած «վարչական» թերութիւններուն՝ ոչ մէկ բանով վար կը մնայ ըստ իս-իր լաւագոյն նախորդներէն, և որ իր հզօր ու լայնահաս իմացականութեան այլապէս անբողբատելի առաւելութեամբը՝ կը հաւտամ թէ պիտ կրնայ ազգը այս ճգնաժամին մէջէն արժանաւորապէս ու տիրաբար առաջնորդել :

Եւ ասոր համար կը բաւէ որ ան հաշտուի իր նոր կոչումին հարկադրած կարգ մը անխուստիելի և անհրաժեշտ ռամկութիւններուն հետ և ըլլայ ա՛յնքան ա-նողոքօրէն խոտազահանջ գինք շրջապատողներուն հանդէպ որքան ինք իր մասին է՝ իր պարտականութեանց կատարումին մէջ :

ԱՅԼԱՍԵՐՈՒՄ

Իսաւրիւնի մէջ կիլիկեան թղթակցութիւն մը կուգար մէկ ծայրը միայն վեր առնել այն թանձր վարագոյրին, որ Ատանայի Տոամրն մէջ մեզի համար ամենէն տխուր, ամենէն ամօթալի ու անխոստովանելի իրողութիւնը կը ծածկէ:

Թէ Սիսլեան մը և Սիսլեաններ՝ իրենց հինաւուրց մատնիչի անարգ դերը վերստանձնած ըլլան տեղական կառավարութեան ու Պատերազմական Ատեանին մօտ՝ ասիկա ո՛չ մէկ կերպով մեզ կրնար զարմացնել ու դառնացնել:

Բայց թէ վերջին դժբաղդ դէպքերը պատճառ ու առիթ եղած ըլլան մեծ ու պզտիկ անջնքան նոր Սիսլեաններու յառնումին՝ ասիկա գօնդակ երեւոյթ մըն է, որուն առջև չենք կրնար չի խռովուիլ ու չընդվզիլ:

Տարուան մը ազատութիւնը, այնքան երգերն ու ճառերը՝ բան մը չի ջնջեցին, չի սրբեցին, ուրեմն, մեր ստրկային կեղտերէն, ու մեր բարքերու ազնուացումին ու նկարագրի բարձրացումին այլապէս չի նպաստեցին: Ու առաջին հարուած մը պիտի բաւէր որ մեր երակներուն արիւնին հետ պոռթկար նաեւ մեր հոգիներուն փտութեան թարախը:

Մեզի համար անհանդուրժելի ստորնացում մը, ան-

բափոփելի կսկիծ մըն է գիտնալ, այսօր, թէ Ատանայի Չինուորական Ատեանին առջեւ չի դատապարտուեցաւ Հայ մը, որուն դատաւճիռը Հայերու վկայութեան վրայ հիմնուած չըլլար: Եւ աճուելի՛, աճուելի՛ բան մը պիտի ըլլայ մըշտ մեզի համար մտածել, թէ Ատանայի մոխիրներուն վրայ կախազան բարձրացող վեց անմեղ Հայերուն դատապարտութիւնն ալ գէթ տասնեակ մը ուրիշ Հայերու սուտ վկայութեամբ կատարուեցաւ:

Այս քստմնելի հաստատումը չի՞ ստիպեր մեզ ալ քիչ մը նուազ ատելութեամբ ու աւելի հանդարտամբուտութեամբ նայելու մեր գահիճներուն:

Բարոյական այլասերումի այս երեւոյթը Ատանայի Չինուորական Ատեանին կողմէ բարձրօրէն զնահատուեցաւ: Ատեանը կազմող խորխա ու ասպետոզի սպաները զինուորական պատուախնդրութեան մեր ըմբռնումին հետ չի հաշտուող գիջումով մը՝ կեդրոնական կառավարութեան ուղղած իրենց տեղեկագրերուն մէջ հաճոյակատարօրէն շեշտեցին գովեստը այն վիժած Հայերուն, որոնք իրենց ազգակիցները մատնանշեր, մատներ, զրպարտեր էին, դիւրացնելով պաշտօնական անարդարութեան գործը: Ասիկա հայրենասիրական սխրալի արարք մը հռչակուեցաւ Չինուորական Ատեանին դպիրներուն կողմէն, և «առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան» բանաձեւը հոս ալ քշուեցաւ զմայլելի սինիզմով մը...:

Հայեր գտնուեր էին որ իրենց ցեղակիցներուն լանցանէ: Կը խոստովանէին, որ նեմարսուիւնը կ'ըսէին, «առանց ցեղի ու կրօնի խտիր դնելու»...:

Այ՛սպէս, բանտերու խողով, շղթաներու տակ նետուեցան հարիւրաւորներ, ա՛յսպէս, ա՛ջսորի դատապարտուեցան քանի՛ քանին՛ք, և ա՛յսպէս կախազան հանուեցան վեց Անմեղ Հայերը, որոնց երեքը, երեք մըսա-

գործ եղբայրները, ո՛չ միայն անպարտ էին իրենց վերադրուած արիւնտ մեղքերէն, այլ՝ Ատանայի երեքօրեայ ինքնապաշտպանութեան միջոցին՝ իրենց կնիկներուն փէշին տակ պահուբտելու մեղքը գործած էին...

Ատանայի մէջ՝ կուտակուած աւերներէն ու թըշուառութեան աղետարչ տեսարաններէն չէ՛ր որ կրեցինք սրտի ամենէն ցաւագին սեղմումը, այլ՝ երբ ինքզինքնիս դէմ յանդիման դտանք հայկական նկարագրի աւերներուն, բարոյական անկումի ու այլասերման տեսարաններուն:

Նախ շուգեցինք հաւատալ մեր լսածին, երբ կուտակալ Մուսթաֆա Ջիհնի փաշան կ'ըսէր, թէ իր զզրոցներուն մէջ բազմաստորագիր հանրագրութիւններ ունէր, որոնցմով Հայերը կ'ամբաստանէին իրենց Առաջնորդն ու հանրային ականաւոր գործիչները:

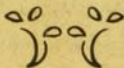
Բայց երբ մատնութեան, զրպարտութեան ու վատութեան դժնէ երեւոյթները հետզհետէ սկսան խտանալ ու մեր շուքը յեշտային պար մը բոլորել, երբ մարդկային կերպարանքով սոչուններ եկան ափ առնել մեր պատուիրակներուն դուռը և նենգ դարձուած քներով սպառնալ անոնց, թէ զիրենք ալ կրնային նեղը զնել Պատերազմական Ատեանին առջև, այն ատեն ստիպուեցանք համակերպիլ դժիւեմ իրականութեանը այն խօսքերուն, որոնց չէինք ուզած հաւատալ...

Այլասերման այս ողբայի, այս ամօթալի երեւոյթին առջև մարդ կը փորձուի բացատրիչ պատճառներ, «մեղմացուցիչ պարագաներ» փնտռել, և պահ մը սրբամօրէն հարցնել իւրովի. «Ի՞նչ կարելի է սպասել ժողովուրդէ մը, որ այս հակամարդկային, այս դժոխային պայմաններուն մէջ կ'ապրի: Ի՞նչպէս չարականին իր բարքերը, ի՞նչպէս չի փճանայ իր հողին, ի՞նչպէս չի-

նայ, չայլատերի ան, ի՞նչ իրաւունքով նկարագրի ուժ
և բարոյական գեղեցկութիւն կ'ակնկալէք անկէ...» :

Ճի՛շդ է ստիկա :

Բայց նաև մարդ չի կրնար ինքզինքն արգիլել
մտածելէ, թէ այս տեսակ դժբաղդ պայմաններու,
եղերական ճանգամանքներու մէջ է որ ապրելու ի-
րաւունք ունեցող ցեղերն իրենց ազնուագոյն յատ-
կանիչները, վեհագոյն առաքինութիւնները երևան
կը բերեն... :

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՈՐԲԵՐԸ

Կիլիկեան արհաւիրքին ամենէն աշխարհ ու ամենէն աւելի գուժ ու կարեկցութիւն ազգող զոհերն են ասոնք :

Կարծես չէին բաւեր այս դժբաղդ ազգին բռնակալութեան ԳՅ-ԳՆ կարմիր թուականներէն սրղեգբուած որբերու ամբողջ սերունդի մը հոգն ու արամութիւնը : Պէ՛տք էր որ իր հազիւ մխիթարուիլ սխտզ մայրութեանը հարկադրուէր սուգի ու դառնութեան այս նոր ու արժանաժանը բնար :

Եւ այս անգամ մեզ տիրութեան կանչող, իր անմեղ աչուկներովն ու անբիծ թաթիկներովր մեզի կառկառուող որբութիւնը այլապէս խուսիչ է ու ընկճող, զի խորհրդանշական ձեւ մը, ճակատագրական իմաստ մը ունի ան մեզի համար :

Երբ Կիլիկիոյ աւերները մտքբուին, երբ եղևոնին հետքերը հողին տակ ծածկուին, երբ «անդորբութիւնը վերահաստատուի» մեռնուցներուն ու վերազրոյններուն վրայ, Կիլիկեան արիւնին մէջ մղրտուած այս որբերը պիտի մնան ու պիտի յիշեցնեն մըշտ մեզի՝ «սահմանադրական» թուրքիոյ վրայ կառուցած մեր սրատանքներուն ահաւոր քայքայումը, «ազատութեան», «եղբայրութեան», «հաստատութեան» ու «արդարութեան»

անունով մեզի եղած ու վերապահուած անազորոյն չարիքն ու ահռելի գրկանքը :

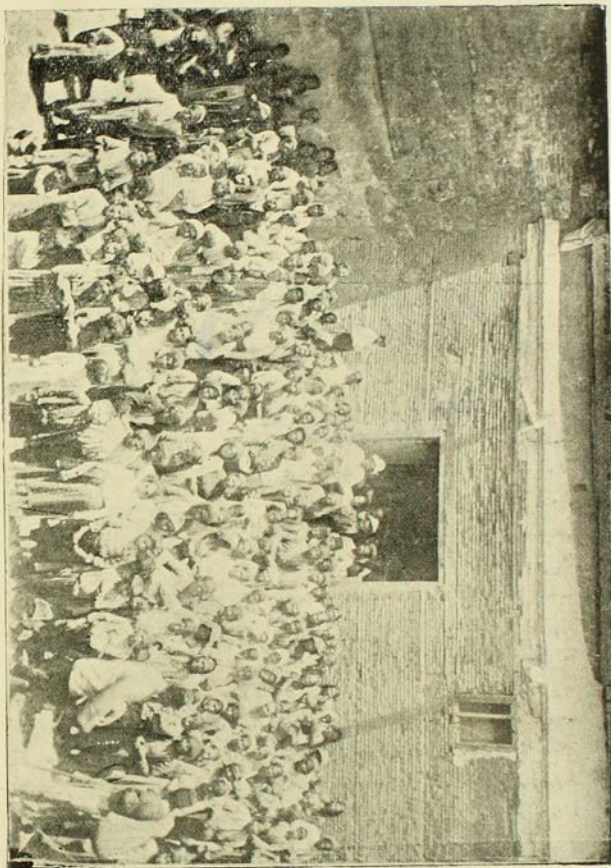
Անոնք, Կիլիկեան այդ եղկելի որբերը, պիտի ըսեն, պիտի յուշածեն միշտ մեզի որբ-ազգի մեր արևուտը, դատապարտուած ու անտէրունչ վիճակը՝ Օսմանեան հայրենիքին մէջ ու աշխարհի երեսին . . . :

Բայց անոնց, այդ աղէտոգում ու եղբրաչուք էակներուն, քերթուածը չէ՛ զոր կ'ուզեմ դրել այսօր : Ատոր համար իրենց քնարն ու տաւիղը յարող պուէսներ չեն պակսիր մեզի : Ինչ որ այս սողերը կը թելադրէ ինձի Կիլիկեան որբերուն ներկայ անորոշ կացութիւնն ու անոնց համար ըլլալիք կարգադրութիւնն է :

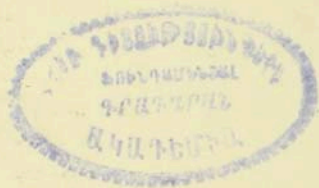
Ինձի այնպէս կը թուի, թէ այս կենսական խնդիրն ալ պէտք եղած լրջութեամբ ու գործնական իմաստութեամբ նկատի առնուած չէ ցարդ մեր պատկանեալ իշխանութենէն և մամուլէն :

Մօտաւորապէս ամբս մը առաջ Ազգային ժողովին Ատանայի պատուիրակութիւնը՝ իր ձեռք բերած կատարեալ իրազեկութեամբ անկարելի գտնելով տեղւոյն վրայ որբերուն պահպանումը՝ կը պատրաստուէր զանոնք դուրս հանել Կիլիկեան դժոխքէն և Պոլսոյ, Իզմիրի և Եգիպտոսի հայ զաղութներուն մէջ տեղաւորել, զէթ առժամապէս, մինչև որ վերջնական կարգադրութիւն մը ըլլար անոնց համար : Բայց Պատրիարքարանէն հասած հեռագիր մը վերջին պահուն կը հրահանգէր ևս կենալ այդ որոշումէն և Մերսինի կամ Ատանայի մէջ որբանոցի մը հաստատման նախնական միջոցներ ձեռք առնել :

Պատուիրակները, որոնք կառավարութենէն պէտք եղած հրամանն առած և Ստիվական նաւային ընկերութեան ալ դիմած էին որբերը ձրի փոխադրելու, բընականաբար համակերպեցան Պատրիարքարանի հրահանգին :

U. Quasni hrowliu p-hrofi of-hrowni p-wdliu wá f-wgu us-f-hrow si-p-hro (12,000 wá-hi f-wgu us f-wdliu wá 1) :

և անմիջապէս ժողովի հրաւիրեցին Մերսինի Հայ երեւելիները, անոնց հետ խորհրդակցելով գործի սկսելու համար :

Այդ ժողովին ներկայ ըլլալով առիթ ունեցայ նախ տեղացի ազգայիններու բացասական տրամադրութիւնները հասկնալու՝ Մերսինի մէջ որբանոցի մը հաստատման վերաբերմամբ :

Ամենքն ալ համաձայն էին հաւաստելու նիւթական բազմադիմի դժուարութիւնները այսպիսի ձեռնարկի մը առջև : Յարմար չէնքի մը կամ չէնքերու չգոյութիւնը, մատակարարութեան, հոգածութեան ու վերակոշութեան համար տեղացի անչահախնդիր ու ձեռննաս տարրին անյօժարութիւնը՝ քաղաքական չփոխի որ պագնապալից պայմաններուն բերմամբ, ըստ որում ո՛չ ոք սիրտ ունի ասանկ ազգասիրական ծառայութիւններու մէջ յամենալու և ամէն ոք — ամենէն հաստատարիսի վաստականն անգամ — անձկայրեաց է իր գործերը այս կամ այն գնով liquider ընելու և երկրէն չուելու, մէկ խօսքով միջավայրին յարատեւ անսպառնովութիւնը, որ յոռաջ կուգայ Կիլիկեան աղէաքին հեղինակներուն անսպասիւթ մնալէն, և որ ձեռնտու պարագայի մը կրնայ յանկարծ մոլեգնութեան նոր պոռթկումներու տեղի տալ խարոյկի վերածելով Կիլիկեան որբանոցն ու որբերը... Միթէ ասիկա ծայրայեղ յուետեսութիւն է բոլոր անոնց կողմէ, որոնք Կիլիկիան քար ու քանդ դարձնող վերջին արհաւիրքներուն մէջ տեսան, հաստատեցին Հայութիւնը արմատէն չորցնելու հաշուուած, ծրագրուած, ուխտադրուած վայրագութիւնը :

Ասոնք, ամբողջ էութեամբս պարտաւոր կը զգամ վկայել, աւանդ, չափազանց արդարացի մտահոգութիւններ էին և են բոլոր անոնց կողմէ որոնք համամիտ չեն

զանուիր Սերսինի կամ Ատանայի մէջ որքանոց մը հաստատելու և Կիլիկեան որբութիւնը հոն պատասպարելու գազափարին :

Գլխեմ ասոր դէմ մեր տիրացու հայրենասիրութեան փշելիք առձևոն մեղադրանքը, և այժմէն կ'արգահատիմ անոր վրայ :

— Կիլիկեան պարպել կ'ուզէք, էֆէնտիմ, ինչ բան է, պէտք է պահպանել Կիլիկեան Հայութիւնը պէտք է արգիլել գաղթային հոսանքը, պէտք է հոն հաստատել մեր որբանոցը, պէտք է «չխտեմ ինչ ֆալան...» :

Այո՛, այդ եղանակները ևս ալ խանդավառութեամբ զարկած եմ ժամանակին : Բայց դէ՞ Կիլիկեան իրախանութիւնը աչքովս տեսնելէ ետք, պազարին — չքակահամար սինիֆ — հեղեութիւն մը պիտի սեպէի ասանկ բանաստեղծական կամ sentimental տեսակէաներ բերել Կիլիկեան որբերու պահպանման խնդրին մէջ :

Նոյն խնդիրէ նիւթական վերայիշեալ գոտարութիւններն ու անպատահութիւնները չբլլային, եթէ անմիջական վտանգի վախն ալ չի կենար, տակաւին առնուազն անխլճութիւն, անգթութիւն պիտի նկատէի Կիլիկեան որբերը պահել անբարոյացումի ու սարսափի այն միժնուտին մէջ ուր անոնց անմեղ ու անդիտակ հոգիները լեցուեցան իրենց ծնողներուն խոշխոշումին արհաւիրքովը, և ուր իրենց զահանգած աչքերուն ուրիշ բան չերևիր, եթէ ոչ զիրենք որբացնող դա՛իճներուն դժնէ կերպարանքը, իրենց հայրենի օճախներուն մտքակոյտը, իրենց մերձաւոր ու հեռաւոր ծանօթներուն ու ազգականներուն մեկնող-հեռացողի կունակները... Իրենք պիտի մնայի՞ն, երբ ասոնք, մեծերը, կ'երթան, իրենք պիտի մնայի՞ն, իրենց հէգ ազազուն էութեանը

վրայ կրելու համար քստմնելի նայուածքները անս'նց, որոնք իրենց հայրերուն արիւնովը չի յաղեցան, և ուրոնք պիտի չի դադրին աչք սնկկէ իրենց նորարդութիւնը կեանքին :

Կ'ուզէ՞ք այդ սերունդը բարոյապէս փճացնել, ձեռքէջէ՞ք զայն ուր որ է, և դուք պիտի հասնիք այդ մատական արդիւնքին :

— Ի՞նչ ընենք, ուրեմն, պիտի հարցնէք, ձգենք որ որբերը սատր անոր ձե՞ռքը անցնին և «բարեբարութեան» դիմակին տակ շա ազարծութիւն, կամ օտար հաստատութեանց մէջ ալլասերին :

Ո՛չ մին և ո՛չ միւսը :

Ես ալ շատերու հետ կը ձայնակցիմ որբերու անհատական որդեգրման դէժ որուն ձայնարգ ու աղէտաւոր հետեանքները այնքան ազգու կերպով վեր հանուեցան իւրջերս Երուանդ Օսեանի և «Մամուլ»ի խմբագրութեան կողմէ :

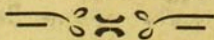
Իայց եթէ Կիլիկեան որբերը ազգովին որդեգրել կ'ուզենք, ի՞նչ բան մեզի կը ստիպէ զանոնք հաւաքել և անոնց կրթութեանը հոգ տանել մէկ կամ մէկէ աւելի հաստատութիւններու մէջ, և ինչո՞ւ այդ որբանոցը կամ որբանոցները անպայման կ'ուզուի Կիլիկիա հաստատել, երբ այնտեղի նիւթական ու բարոյական սրայմանները թողորովին աննպաստ են այդ հաստատութեան նրպատակին :

Եթէ Պոլսոյ, Իզմիրի կամ Եգիպտոսի Հայը չուզեր կամ չի կրնար որբանոց մը կամ որբանոցներ բանալ իր ծոցին մէջ Կիլիկիոյ անոք ձագուկներուն համար, կըրնայ տարեկան որոշ ու բաւարար տուրք մը սահմանել Կիլիկեան Որբանոցի մը, որուն համար յարմարագոյն վայրը Կիպրոսն է անստարակոյս, իր շատ մը առատելու

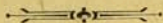
թիւններովը : Եւ արդէն այս նպատակով Եգիպտահայ գաղութին մէջ կարևոր գումար մը հանգանակուելովրայ է :

Բայց մեր Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը « հայրենասիրաբար » որոշեր է որ Ատանայի մէջ հաստատուի այդ որբանոցը, և այժմէն անոր իբր տեսչուհի ընտրեր ու նոր պատուիրակութեան հետ ճամբայ հաներ է Տիկին Զապէ Եսայեանը, որուն անցողակի ներկայութիւնը վայելելու հաճոյքն ունեցանք հոս նախորդ երկուշաբթի : Մեծատաղանդ գրագիտուհին — որուն Ատանա երթալուն այլապէս կը խնդակցիմ — պիտի չի տարակուսի անշուշտ իրեն համար ունեցած վաղեմի բարեկամութեանս և անկեղծ հիացումիս մասին, եթէ իբր Որբանոցի « տեսչուհի » իր ընտրանքին մէջ տեսնեմ ամբողջ այս խնդրին նկատմամբ Կեդր. Վարչութեան հետեւած անկապակից գործելակերպը բնորոշող fantaisiste կարգադրութիւն մը :

Կը յուսամ, սակայն, որ նախորդ և նոր պատուիրակութեանց, ինչպէս նաև Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսին կողմէ եկած և ըլլալիք թելադրութեանց վրայ՝ Կեդր. Վարչութիւնը ետ կը դառնայ իր որոշումէն, և իր բարձր հաւանութեամբը կարելի կ'ըլլայ ազգային-հաւաքական ջանքերով Կիպրոսի մէջ, արիւնտա Կիլիկիոյ մայրական խանդակաթ աչքերուն տակ, պատասպարել ու մեծցնել Կիլիկեան որբերը :

ԱՆԻՐԱԽՈՒԱԾ ՄԸ

Վերջին թղթաբերը սեղանիս վրայ կը դնէ ֆրանսերէն գրքոյկ մը :

Մօտաւորապէս հարիւր մեծադիր երեսներէ բաղկացած հատոր մըն է ան, մոլորագոյն սգաւոր կողքով, որուն վրայ կը կարդամ «Vêpres Ciliciennes» (*) ոգեկոչող վերտառութիւնը : Կիլիկեան Աղէտներուն նուիրուած ֆրանսերէն դրուագի մը ճակատը կարելի չէր գրանել ասկէ աւելի թելադրական անուն մը, որ ա՛յնքան նմանաձայն կը հնչէ, որքան նոյնիմաստ կը նշանակէ «Vêpres Ciciliennes» պատմական յորջորջումին հետ :

Յորեկուան աճապարտա զբաղումներուն մէջ կը մտնամ այս գրքոյկը, բայց երբ գիշերը մինակ կը մնամ անոր հետ, սիրաս՝ թունդ ելած՝ անոր վրայ կը ծռի, անոր կը փարի, մընչ մտածումս կը փախչի, կ'երթայ հե-

(*) *Les Vêpres Ciliciennes* — Les Responsabilités — Faits et Documents. par Mgr. MOUCHEGH. Alexandrie.

Այս հատորը ֆրանսերէն թարգմանութիւնն է Մուշեղ Սրբազանի վերջերս հրատարակած՝ Ասանայի Ջարդը Էւ Պատասխանատուները գրքոյկին, որուն ֆրանսերէնին մէջ կարեւոր յաւելումներ եղած են տխրամաներու, եւ որուն գեղեցիկ յառաջաբան մը նուիրած է Քօնստանտինոպոլիսի Քաթոլիկոսի Քաթոլիկոսի «Le Progrès» թ. 2.

ուուն, այն եղբայրական հոգիին մօտ որ այդ հատորն յօրիներ է, և որ ամիսներէ ի վեր՝ օտար տիներու շրջ-
թայուած՝ Պրոմէթէի մը զիրքին տառապանքը կ'ապրի՝
ուրացումին ու զբարատութեան անդղերուն յօշոտիչ
կացահարումն զգալով իր վրայ...

Այդ մեծ անիրաւուածը՝ Ատանայի Առաջնորդ Մու-
շեղ Սրբազանն է:

Զինք դատաւարտել շտապող և իր առջեւ Հայրե-
նիքին դուռները զոցոլ Զինուորական Ատեանին ընթաց-
քը չէ որ այնքան վիշտ կը պատճառէ, անշուշտ, իրեն
և զինքը ճանչցողներուն, այլ այն կրաւորական հաւա-
նութեան, լուին անտարբերութեան ու լպիրշ բամբա-
սանքի երևոյթները, որոնք իր անունին շուրջ հաստա-
տուեցան վերջերս, և որոնց մասնած ախուր հոգեբա-
նութիւնը ո՛ր և է արդարացում չի վերցնէր:

Զինուորական Ատեանը կրնար սխալիլ, նո՛յնիսկ
զինքը մոլորեցնող Հայ ապիրատներու սուտ վկայու-
թիւններովը, և աւելի քան հաւանական է որ ան դար-
մանէ իր սխալը:

Բայց ի՞նչպէս բացատրել խանդավառ նենգութիւնը
այն հայազգի ողորմելիներուն, որոնք Մուշեղ Սրբազանի
ձախորդութեան ի տես հրճուեցան և մութ ու լոյս
անկիւններու մէջ անձնատուր եղան զայն ազարտել ճա-
մարտակող լեզուազարութիւններու:

Ի՞նչպէս ներել զազիր չարութիւնը բոլոր այն հակա-
ռակորդ միջակութիւններուն — կրօնական ըլլան թէ աշ-
խարհական տիրացու — որոնք իրենց քացխած քինա-
խընդրութեանց յագուրդը փնտոեցին արի ու մեծատա-
ղանդ եկեղեցականին դժբաղդութեանը մէջ:

Ի՞նչ մեկնութիւն տալ նաև վեհանձնութեան այն
պակասին զոր մեր կարգ մը ազգային անաջնորդողներն ու
մտաւորական շրջանակները երեւան բերին հանդէս այս

չարաչար անիրաւուածին, ընդունիլ ձեացնելով թէ ճշմարտութեան բաժին մը կրնար կենալ անոր հասցէին եղած անհիմն վերագրումներուն մէջ, մինչդեռ կտոր մը բարի կամեցողութիւն իրենց կողմէն բաւական պիտի ըլլար զիրենք համոզելու անոր բացարձակ անպարտութեանը :

Ի՞նչ տարօրինակ և վրդովեցուցիչ լուծութիւն էր զոր մեր մասնուն ու ազգային իշխանութիւնները պահեցին Մուշեղ Սրբազանի դատապարտութեան հանդէպ, և զոր դեռ խզելու արամազրութիւնը չեն թուիր ունենալ :

Չէի՞ն զգար գոնէ թէ՛ բոլոր մրւս դատապարտութիւններէն աւելի՛ այդ դատապարտութիւնը՝ ազգային պատասխանատու պաշտօնեայի մը դէմ ամբողջ Թուրքիոյ Հայութեան ճակատին նետուած դատավճիռի մը նշանակութիւնը կ'առնէր, եթէ անմիջական ու կորովի ջանքեր ըլլային անոր հիմունք ծառայող զրպարտութիւններն ու խեղաթիւրումները հերքելու, անվիճելի, անդիմադրելի փաստերով :

Այդ հերքումը, խօսքի վսեմ պարզութեամբ մը, այլ հրաշայի ուժգնութեամբ մը՝ արդէն տուաւ Կիլիկիոյ վեհ. Կաթողիկոսը :

Բայց եթէ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ Դուրեան Սրբազանը ժամանակին չի գար բազմիլ, ինծի տարակուսելի կը թուի, թէ կեդրոնական կառավարութեան ու արդարակորով Մահմուտ Շէվքէթ փաշային մօտ մեր Ազգային Կեդր. Վարչութեան կողմէ ջանք մը ըլլար Ատանայի վշտակիր Առաջնորդը պաշտանելու :

Բայց ինքը, անընկճելի լքուածը, իր տարագրութեանը մէջ սմբած, նստած չէ : Անիկա նորէն կը շարունակէ իր կենսայորդ խառնուածքին ոնունդն եղող տենդային գործունէութիւնը, Կիլիկիան օգնութեան ու դար-

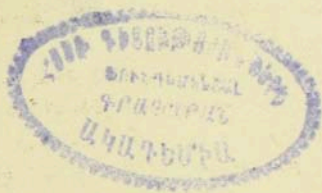
մանուկն ճիգերուն աջակցելով և միևնոյն ատեն պաշտպանելով իր անտեսուած դատը, որ դա՛սն է մանաւանդ իր ջարդուած հօտին :

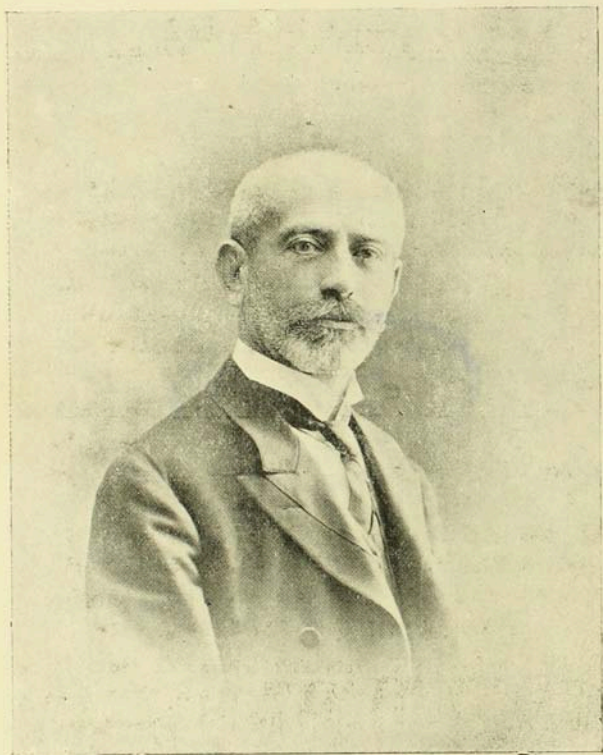
Պիտի ուզէի սրտապնդող խօսքեր ընել իրեն , պիտի բաղձայի որ ան մեղմէր քիչ մը անիրաւուածի , դառնացածի , ուրացուածի իր կակիծոտ յոռետեսութիւնը , պիտի ուզէի որ իր հաւատքը վերանորոգուէր արդարութեան յաղթանակին վրայ որ այլևս չի կրնար ուշանալ , շնորհիւ Թուրքիոյ ճակատագիրն իրենց անիրական ձեռքերուն մէջ առնուլ վարչական նոր ու հարազատ ուժերուն և շնորհիւ մեր ճակատագրին , մեր գոյութեան պահպանումին հակող վեհանձն ու ասպետական զօրավարներուն , որոնք օսմանեան ազատարար բանակին պատիւը կը մարմնաւորեն և Օսմանական Հայրենիքին փառքն ու պարծանքը կը կազմեն :

Թալեաթ պէյերը երկաթէ ձեռքով մը պիտի քանդեն անցեալ չարագործ սենակութիւններն ու աւանդութիւնները : Անոնք ճէմալ և Մէմէտ-Յալի պէյերուն պէս մաքուր ու փորձուած կամաւորներ կը հասցնեն ահազաւառի աղէտակոծ խորերը , և հետզհետէ ձեռք առնուելիք կարուկ ու անխարդախ միջոցներով պիտի գիտնան ներկային դառնութիւնները մոռցնել և ապագային խորտակուած յոյսը վերածնատատել :

Անոնք պիտի չի վախնան շիտակ նայիլ ճշմարտութեան երեսին , պիտի չի խուսափին Արդարութեան զոհողութիւններէն , և պիտի փութան ճանչնալ , ուղղել ու դարմանել հին ու նոր բոլոր սխալները — եթէ նոյն իսկ վեհուհեք բլլան այդ սխալները :

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

«Յրասնիրան»ի ն առևտած

ՀԱՅ ՄԸ — ՄԱՐԴ ՄԸ

Պապիկեանի յեղակարծ մահը ազգային սուգի ու կսկիծի մեծ պարագայ մը եղաւ : Քիչ անգամ այնքան խորապէս զգածուած ենք ազգովին՝ որքան երէկուան դազադին շուրջը : Եւ այնքան աւելի կը խռովէ մեզ Պապիկեանի նոր զոցուած գերեզմանը՝ որքան մեր մտածումը կ'անդրադառնայ հոն վերջացող տարօրինակ ճակատագրին :

Մարդը, զոր երէկ հողին յանձնեցինք, և որուն ամբողջ Հայութիւնը յուղարկաւ որու եցաւ հողելին, անձանօթ մըն էր, մենէ շատերուն համար, դեռ տարի մը առաջ :

Օսմ. Երեսփոխանական ժողովին իբր անդամ իր ընտրութիւնը՝ Միութեան և Յառաջդիմութեան Քօմիթէին կողմէն՝ մեզ այլապէս խանդավառելու բնոյթը չունեցաւ : Էտիրնէի մեպուսը մեզ չէր շահագրգռեր. իր Հայու հանգամանքը բառարար պատճառ մը չէր, որ խնդակցէինք զինքն ալ հաշուելով մեր հերոսափառ մեպուսներուն սակաւաթիւ շարքին մէջ : Իր ազգասիրութիւնը — որուն համար արդէն երզում-պատառ եղած չէր երբէք, պատուական մարդը — չեմ գիտեր ինչո՞ւ՝ աւելի քան տարակուսելի նկատուեցաւ մեր սխրալի «հանրային կարծիք»ին մէջ : Թրքատիպ, Թրքասէր, Թրքաբարոյ մէկն

էր, ըսին, որ Հայ ծնած ըլլալու տարբերութիւնն ունէր լսկ զինքն ընտրողներէն: Ըսին: և մենք ալ անտարբեր ու անձնդիւր կրաւորականութեամբ մը՝ հաւատացինք, համոզուեցանք...

Այնուհետեւ, մերթ ընդ մերթ, իր անունին կը հանդիպէինք մերթ աւելի կամ պակաս, կամայ թէ ակամայ զաւելտական թերթերուն մէջ, գրեթէ միշտ անհամակիր, տեղալիժան վերագրումով մը յիշատակուած... Միտքս կուգայ, թէ՛ երբեք չեմ համարձակուիր հացկերոյթին մասնակցած ըլլալուն համար՝ Սպարթայըին և Տաղաւարեանին հետ մեր խղճահար հրապարակագիրներէն ոմանց ամենի խաբանումներուն արժանացաւ:

Զգայացունց ժէսթերու և հմայքոտ կեցուածքներու մարդը չէր Պապիկեան: Անիկա ոչինչ կ'ընէր իր վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելու, իրմով զբաղիլ տալու կանխամտութեամբ: Օսմ. Խորհրդարանին մէջ քիչ անգամ դուրս եկաւ այն համեստ ինքնաստուերածումէն, որ կեանքի մէջ իր նկարագրին յատկանիշն էր, և որ չէր արգիլեր զինքն ամենէն գործօն ու ամենէն երախտաւոր դայեակներէն մէկն ըլլալէ մեր երախայ Սահմանադրութեան: Այնուհետ փաստաբան՝ անիկա տարիներով գործակիցն եղած էր հանգուցեալ Մանեսօիզատէ Բէֆիք պէյի, և իր լայն բաժինն ունեցած՝ օսմանեան ազատագրութեան նախապատրաստական ճիգին մէջ: Իթիհատի կարեւոր անգամ՝ իր ձայնը հեղինակութիւն և իր դատաստանը կշիռ ունէին թուրք քաղաքական շրջաններու մէջ, ուր Պապիկեան իր վայելած յազանքն ու վստահութիւնը կը պարտէր ո՛չ թէ որեւէ արաւկելի զիջումներու, այլ տարամբժօրէն շիտակութեան և բարոյական բարձր արժանիքներուն:

Եւ որ մըն ալ, 3-4 ամիս առաջ, լսեցինք որ Մէսոպո-

ասնին կողմէ Ատանա կը դրկուէր Պապիկեան, Կիլիկեան Աշէտաքը տեղւոյն վրայ քննելու և իրողութիւններն ու պատասխանատուութիւնները ճշդելու համար:

Պապիկեանի այս առաքելութիւնը մենէ ոմանց ջերմեռանդ ազգասիրութիւնը վրդովող առիթ մը եղաւ: Պաշտելիօրէն զմայլելի չե՞նք: Պատճառ մը ունեցած չէինք Պապիկեանի ուղղամտութեանը մասին կասկածելու, բայց լրջօրէն, սրտցաւօրէն մտահոգուեցանք՝ թէ էտիրնէի Հայ մեկուսը չելլար տեղական մեղապարտ իշխանութեանց ճնշիչ ազդեցութեան ենթարկուէր կամ գործուած վիթխարի չարիքին շուրջ ասիական դիւանագլխութեան մը թելադրած մեղմացումը, պարտկումը, իսարէի մասլահաքի մըջին ու անկ ճամբաներու հետամտիլ...

Բայց, քիչ յետոյ, Պապիկեան յայտնուեցիւն մը և խղճիխայթ մը եղաւ միանգամայն՝ մենէ շատերուն համար: Անիկա իր ստանձնած դերին կատարեալ գիտակցութեամբը խոյացեր էր գէպի Կիլիկեան աւերները, և առաջին վայրկեանէն՝ անվարան դիմադրաւումով մը՝ յանձնառու եղեր էր այն անհատական զոհողութիւններուն զօրս իրմէ կը պահանջէր ճշմարտութիւնը: Իր ցեղին անտարբեր և անկէ գրեթէ ուրացուած Հայր արուն-արցունք լացաւ Կիլիկեան գերեզմաններուն վրայ որոնց մէկիկ-մէկիկ այցելեց: Որբութեան, թշուառութեան, անօթութեան և ամբողջ այդ վերապրող տառապանքին առջև ո՛չ ոք իրեն չափ ցաւագնօրէն գալարուեցաւ:

— « Ասիկա դիմանալիք բան չէ՛ », կ'ըսէր ան՝ չոզին տկոսաներուն մէջ սեղմած:

Ու մենք դառնօրէն զգացինք, որ՝ առանց ճանչցած ըլլալու՝ իր մեղքը առեր, անիրաւեր էինք զինքը: Աս ալ մեր ազւոր ժողովուրդին պզտիկ ընթացիկ

վատութիւններէն մէկը՝ իր զաւակներէն շատերուն հանդէպ :

Բայց Պապիկեան ճշմարիտ Հայ մը չէր մըայն՝ իր ազգին ցաւը ու ժգնօրէն զգալու, դայն իր մըսին ու ոսկորին մէջէն ապրելու ընդունակ : Անիկա մա՛րդ մըն էր բառին քաղաքացիական ամենաբարձր խմաստովը :

Առեւլի իրականութեան առջև չընկրկելու, անարդարութեան դէմ ընդվզելու, ծառանալու իր քաջութիւնը՝ սքանչելի տիպարը, հոյակապ մարդը երեւան բերին իր մէջէն : Ո՛չ ոք համարձակեցաւ, Ատանայի մէջ իսկ, դահիճներուն երեսն ի վեր իր զայրոյթը, զգուանքն ու կատաղութիւնը ժայթքել, ա՛յնպէս, ինչպէս բրաւ կեանքն ի բուն խոհեմ, խելօք, շնորհքով ճանչցուած այս մարդը :

Պապիկեանի յայանութիւնը կարծես սփոփիչ ու սրտապնդող փոխարինութիւն մը եղաւ մեզի՝ ազգային ներկայ ճգնաժամին մէջ մեզ ամենէն առեւլի տընրեցնող ներքին բարոյական տնտնկութիւններուն ու սնանկութիւններուն դէմ : Մարդու պակասը ամենէն առեւլի զգացած, չարաչար զգացած մեր մէկ վայրկեանին տրուեցաւ մեզի գաննել, ճանչնալ, ողջունել գերազանց մարդը, մարդ մը, յանձին Յակոբ Պապիկեանի :

Զինքը Զօլային պիտի չի նմանցնեմ բաղդատութեան պայմանադրականացած եզրեր փնտռած չըլլալու համար : Բայց Պապիկեանի խոյանքը՝ իր յուզիչ գեղեցկութեանը մէջ՝ վար չի մնար մեծ Տրէֆիւզարիէն : Կիլիկեցի Հայուն արիւնազանգ դատին հոգին էր ան, որ ա՛նա յանկարծ կը մարի, արդարութեան իր հետապնդած յաղթանակը տեսնելէ առաջ... Որովհետև ան անդրդուելիօրէն կը հաւատար ճշմարտութեան յաղթանակին :

Առաջին անգամ Իզմիր հանդիպեցայ իրեն՝ Ատա-
նայէն դարձին: Տեսած արհաւիրքներէն ընկճուած, ջը-
զագրգռուած էր: Բայց կը յուսար թէ՛ անգամ մը
Պոլիս հասնելէ և պէտք եղած դիմումներն ու լուսա-
բանութիւններն ընելէ վերջ՝ պիտի կրնար արդարու-
թիւնը գործադրել տալ: Նոյն օրը Իզմիր կը գտնուէին
Պոլսէն Եւրոպա գացող օսմանեան երեսփոխանները, ու-
րոնք իրեն հանդիպեր, զինք համակրութեամբ ու շա-
հագրգռութեամբ շրջապատեր էին, և իր տեղեկու-
թիւնները լսելէ վերջ՝ քաջալերեր էին զինքը, թախան-
ձեր էին իրեն Պոլիս հասածին պէս իրողութիւնը պէտք
եղած տեղերը հասկցնել, ո՛ր և է չկամութեան, դժուա-
րութեան առջև չի վհատիլ, և հաւաստեր էին իրեն,
թէ իր հետ պիտի ըլլան մինչև վերջը արդարու-
թեան գործին մէջ: Տօքթ. Բիզա Թէվֆիք պէյի, Թա-
լէաթ պէյի, Սիւլէյման Պուսթանի պէյի, Նէպիմ Մազ-
լիա էֆ.ի և ընկերներուն այս տաք վերաբերումը զինք
շատ գօտեպնդած էր, և Պապիկեան՝ Օսմ. Խորհրդա-
բանին Իրեմը իր հետ ունենալէ վերջ՝ ա՛լ գրեթէ վրս-
տա՛ կը զգար՝ թէ պիտի կրնար արդարութիւնը փրկել
կիլիկիոյ մէջ անգամ մըն ալ ու առջաւէտ կախուելէ:

Չեմ գիտեր, թէ վերջէն ո՛րքան բան հարկադրուե-
ցաւ զեղջել իր այդ յամառ հաւատքէն: Բայց մինչև
վերջին վայրկեանը պատնէշին վրայ մնաց, աննկուն
ու աղեխարչ...

Թերևս ճիշդ ժամանակին գնաց Պապիկեան, իր
ճակատագրական դերը լրացուցած ըլլալու գիտակցու-
թեամբը, անոր ներշնչած յոյսերուն ու երախտագիտու-
թեան մխիթարանքը տանելով, և իր թեւակոխած աստ-
ուածացումի ճամբուն մէջ թողլով մեզ իր ետեւէն անձ-
կագին մազթել, որ իր արդարախնդիր հաւատքն ար-

դարանար զպլիք դէպքերով, որ իր արդարաշունչ ձայնը գերեզմանին խորէն աւելի ազդու և ազդարար հնչէր, մազթեղ՝ վերջապէս՝ որ Հայ-թրքական եզրայրակցութեան ամենէն հարազատ ու նուիրագործուած խորհրդանշանը մնար իր արդարաշունչ անունը:

Հայ ազգը 3-4 ամիսէ ի վեր իմացաւ ու որդեգրեց այդ անունը, բայց ցեղին երախտագէտ յիշողութեանը մէջ անկորնչելի պիտի մնայ ան յաւիտեան...

ԴԵՊԻ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ատանայի Պատերազմական Ատեանին այն վճիռէն վերջ որ՝ Մայիս 28ի արշալոյսին՝ աւերակ քաղաքին մոնիրներուն վրայ, Արդարութիւնը կախազան հանեց յանձին վեց անպարտ Հայերու, ա՛լ մեզի կը մնար լուել ու համայնբաղի այս երկրին մէջ մեզի վիճակուած սեւ բաշգին:

Լու՛ւ, զի ա՛լ ոչինչ կրնայինք սպասել Թուրք արդարութեան. զի՝ դժխեմ եղածին հանդէպ՝ արդարութիւն բառն իսկ բերաննիս առնելն՝ անոր դիակը ծամ-ծրմելու պէս բան մըն էր այլևս:

Լու՛ւ, զի այդ ա՛նաւոր, անբեկանելի, անդարմանելի վճիռին մէջ մեզ կը զգեանէր, կ'ապշեցնէր կատարուած վիթխարի Ոճիրին պաշտօնական արդարացումն ու նուիրագործումը:

Լու՛ւ, զի բաշգն ալ արգիլուած էր արդէն, և մամուլի ազատութիւնը շատ շատ թոյլ պիտի տար մեզից աւագար մենախօսութիւններու մէջ կերպով մը յազեցրնել մեր առ յաւէա խոշամեղուած սքաներուն մորմոքն ու անդո՛ղ:

Նո՛յնիսկ կոտորածը, քանդումն ու քայքայումը չէին կրցեր մեզ այսքան յուսահատեցնել, որքան այդ վճիռն բրտ, այդ անողոք, անազորոյն վճիռը, որ

ազգովին դատապարտութեան մը հոմանիշ էր մեզի համար :

Բայց ի՞նչ բան էր, որ նորէն յոյսին մարող կայծերն արծարծեց և ցարդ վառ կը պահէ մեր ներսիդին :

Միթէ Ատանայի կախաղանէն անդին դեռ ճամբայ կը մնա՞ր դէպ ի արդարութիւն . . .

Լաւատեսութիւնը, ինքնեկ թէ բռնազրօսիկ, մերինին պէս անել կացութեան մը մասնուած ժողովուրդներուն համար հոգեկան — ի՞նչ կ'ըսեմ ֆիզիքական ալ — պէտք մըն է, որուն առջև շատ անգամ տեղի կուտան իրականութեան ամենէն զիտակցօրէն մոայլ ըմբռնումներն անգամ :

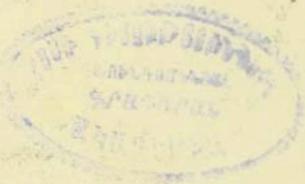
Ներկայ վայրկեանիս քիչ մը աս է մեր պարագան :

Կիլիկեան իրականութիւնը չափազանց վհատեցուցիչ, ջլատող ու չարչարող է, որպէս զի մենք չի փորձուէինք յոյսի նոր առիթներ փնտռել մեր շուրջը, և իբր տյգ կառչիլ այն բոլոր երևոյթներուն, որոնք աւելի կամ նուազ չափով մեզ քաջալերելու, սրտապնդելու բնոյթն ունենալ կը թուին :

Ներքին այս բնական մղումը պէտք չէ՛ սակայն մեզ քշէ մինչև ինքնախարէութիւն : Եւ՝ պահելով հանդերձ մեր հաւատքը արդարութեան վերջնական յողթանակին վրայ՝ պէտք է հետամուտ ըլլանք միշտ ստուգելու թէ ի՞նչ է իսկական արժէքն ու տարողութիւնը մեր լաւատեսութեան բնձեռուած փաստերուն :

Դէպ ի արդարութիւնն մեր հաւատքին այս վերադարձը կը սկսի հանգուցեալ Յակոբ Պապիկեանի Ատանայէն վերադարձին հետ :

Այդ միջոցին հակաշրջում մը տեղի ունեցաւ կեդրոնական կառավարութեան Հայոց նկատմամբ հետեւած քաղաքականութեան մէջ :

Խորհրդարանական պատուիրակին արդարակորով ու զզրզագին յայտարարութիւնները հասարակութեան մէջ ահագին ցնցում մը յառաջ բերին, որուն չափով մը արձագանգ տուաւ Մայրաքաղաքին թրքական մամուլը: Որքան ալ իր ետեւէն՝ իր ընկերոջ՝ Եուսուֆ Բէմալ պէյի՝ վերապահումներն ու վարանումները՝ արդարախնդիր իր հզօր ու հեղինակաւոր ձայնին ազդեցութիւնը կտորել սահմանուեցան՝ Պապիկեան կրցած էր արդէն վճռական հարուածը տալ՝ Ատանայի եղեռնին հանդէպ Ատիլ պէյ-Ֆէրիտ փաշա տխուր զոյգին սաղրած լուրքեան դաւադրութեան:

Հիլմի փաշայի Դահլիճը իրրեւ թէ ձերբակալեց ու Ատանա դատուելու զրկեց Կախարդ կուսակալ շարաշուք Ճէվատ պէյը, և հեռագրով հրամայեց Ատանայի կուսակալին և Զինուորական Ատեանին անմիջապէս ձերբակալել և դատել զինուորական հրամանատար Մուսթաֆա Բէմզի փաշան, Պաղտատի Ապտիւլ Գատերը, Ճէպէլի-Պէրէքէթի միւթէսարըֆ Ասաֆ պէյը և կիլիկեան Աղէտքին միւս գլխաւոր շարահռչակ պատասխանատուները:

Ոմանք—ու մեր մէջ դեռ շատ կը գտնուին այս կարգի միամիտներ — կարծեցին՝ թէ արտաքին ճնշիչ միջամտութեան մը վրայ տեղի կ'ունենար կառավարական այս վոլք-Ֆասը:

Եթէ երբէք միջամտութիւն մը կար, ա՛ն ալ ըստ իս բարոյական ամենաժանր նկատումի մը միջամտութիւնը կրնար ըլլալ, ինչ որ ինքնին կը հարկադրուէր, այնպիսի միջոցի մը, ուր ամէն ատենէ աւելի պէտք էր հաշուի առնել քաղաքակիրթ աշխարհի վերաբերմունքը դէպ ի Երիտասարդ Թուրքիան, որուն լաւագոյն ներկայացուցիչները Մէպուսանին կողմէ Եւ-

բոպա կը զրկուէին՝ բարեկամութիւններ հաստատելու, համակրութիւններ շահելու և ձեռնառուութիւններ ապահովելու :

Արդարութեան գործադրումն ճամբուն մէջ Գահ լիճին առաջին քայլերը, աջ ու ձախ արձակած կարգ մը հրամանները, ոճրագործներու դէմ թուղթի վրայ կամ բերանացի առնուած միջոցները նուազագոյն բանն էին զոր կրնային ընել, և զոր առջի օրէն ընելու էին առանց եւրոպական հանրային կարծիքին առջև սանձ մանադրական պետութեան իրենց վարկն ու պատիւը փրկելու մտահոգութեան, պարզապէս արդարութեան իրենց պարտքը հատուցանելու համար՝ իսլամ մոլեռանդութեան ու բարբարոսութեան անգամ մըն ալ զո՞ գացող Հայերուն :

Բայց չէ՛, թուրք մտայնութեան մէջ տակաւին սողմնաւորուած չէ՛ արդարութեան բացարձակ ու անխառն յղացումը. հոն չի մտներ, չի սղմիր, չի հաստատուիր դեռ արդարութիւնը արդարութեան համար՝ բարերար, մաքրագործող ու վերանորոգիչ սկզբունքը :

Թուրք մտայնութեան մէջ թանձրացած, կարծրացած, նապր կապած կ'երեւայ արդարութիւնը քաղաքականութեան համար՝ մասսակար, ապականիչ ու քայքայիչ սկզբունքը :

Հո՛ւտ է վէրքը, որ թուրքիոյ սիրար կ'ուտէ, և որ մահացու փտախախ մը կը դատապարտէ անոր ամբողջ մարմինը :

Պէ՛տք է միանգամ ընդ մըշտ հասկնան մեր թուրք հայրենակիցները, թէ արդարութիւնը երբէ՛ք արդարութիւն չըլլար երբ իբր քաղաքականութիւն ի գործ կը դրուի :

Եւ ասոր ինչ աւելի համոզիչ ապացոյց՝ քան կի-

լիկեան Արհաւիրքին պատասխանատուներուն դէմ Դահլիճին ձեռք առնել փորձած մըջոցներուն պատիպատ, սպարդիւն ու անհետեւանք ընթացքը :

Ատանայի կուսակալ Մուսթաֆա Ջիննի փաշան բացէ ի բաց մերժեց գործադրել Դահլիճին հրամանները նախընտրելով պաշտօնանկ ըլլալ՝ քան խոշոր տխուր ոճրագործներուն դէմ ցցուիլ :

Չինուորական Ատեանը բողոքեց կառավարութեան ոտնձգութիւններուն դէմ, և սպառնաց հրաժարիլ, սպառնալիք՝ որուն առջև Դահլիճը տեղի տուաւ, անոշնահար արժանապատուութեամբ մը :

Ճէվատ պէյ, Մուսթաֆա Բէմզի փաշա, Ապտուլ Գատէր և ընկ. ցարդ թեթև գլխուցաւերէ զատ ուրիշ պատժի չենթարկուեցան :

Իհասն Ֆիքրի բանտին մէջէն ամբաստանողի կեցուածքներ առաւ ու սպառնալիքներ ուղղեց Վարչապետ Հիլմի փաշայի հասցէին :

Ասաֆ պէյ անպարտ արձակուեցաւ Ճէպէլի-Պէրէքէթի Չինուորական Ատեանէն, որ իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ՝ Դահլիճին ընթացքէն վիրաւորուած զգալով : Իսկ Ատանայի Չինուորական Ատեանը մերժեց կրկին անգամ Ասաֆ պէյը դատելու կառավարական հրահանգը, և այսպէս Ճէպէլի նախկին մըթէսարըֆը, ամենավատթար չարագործ մը, ազատ արձակուեցաւ :

Իզմիրի զինուորական-հրամանատար՝ պատուական Ֆաղըլ փաշան Ատանա զրկուեցաւ՝ իբրև Պատերազմական Ատեանին նախագահ՝ Քէնան փաշայի տեղ անցնելու համար, բայց հոն երթալէն վերջ՝ զինուորական դիւրագգածութիւնները խնայելու խնամքով՝ ձեռնարկուեցաւ ուրիշ Ատեան մըն ալ կազմել՝ նախագահութեան երկու ամիս տրամադրելու համար :

Այս ջղածգական ու հակասական կարգադրութիւններէ յետոյ՝ տակաւին արդարութիւնը քայլ մը առաջ չի գնաց գործադրութեան ճամբուն մէջ :

Իրական արդիւնքի չգոյութիւնը մէկզի՝ գոնէ զգացումները կակղանային, տրամադրութիւնները մեղմանային քիչ մը չարաչար անիրաւուած Հայերուն հանդէպ :

Արդարութիւնը չի գործադրուեցաւ, բայց գէթ ճանչցուե՞ր ան, ի՞նչ կ'ըլլար...

Չէ՛. աս ալ չի կայ :

Հազար դիմումներէ ու թախանձանքներէ վերջ՝ Գահլիճը հաճեցաւ վերջապէս շրջաբերականով մը ընդունիլ ու հռչակել Ատանայի աղէտքին մէջ Հայերուն անմեղութիւնը և անոնց անջատողական, ապստամբական և այլ դաժան դիտումներէ անսպարա ըլլալը :

Կը կարծէ՞ք որ ասիկա չինիչ ազդեցութիւն մը գործած ըլլայ մեր թուրք հայրենակիցներուն գայրակղեալ մտաց վրայ :

Մենք ճի՛շտ հակառակը կը հաստատենք :

Խուլ դժգոհութիւն մը որ տեղ տեղ կը սրտթկայ, և որուն ի տես կը նախընտրես, կը ստիպուիս վազ անցնիլ այն տարակուսական օգուտէն, զոր Ս. Պատրիարքնիս և Ազգ. Վարչութիւննիս ակնկալեր են այդ տեսակ շրջաբերականէ մը :

Պոլսոյ ամենէն եւրոպականացեալ թաղերէն՝ Գատը Գիւղի մէջ, Հայոց Ս. Թագաւոր եկեղեցիին դիմացն իսկ իր խմբագրական միջնաբերդը հաստատած Նեճար թուրք թերթը՝ կառավարական Հայանսպասա շրջաբերականին առթիւ՝ Ատանայի եղեռնահռչակ Իթքիսալին արժանի յաջորդը կը հանդիսանայ՝ անոր Հայոց դէժ փոխած ճիւղաղային զրպարտութիւնները իր հաշտոյն նոյնութեամբ վերարտադրելով :

— Ի՛նչ ըսել է Հայերը չքմեղել Ատանայի դէպքին մէջ, կը բողոքէ Նեհաք կառավարութեան դէմ, մոռցած որ Հայերը Մերսինի մէջ իրենց թագաւորութիւնը ներկայացուցին, ոչխարի գլխով դրօշակ բաժնեցին, ճառ խօսեցան...

Ո՛վ սարսափ, ո՛վ սպառնական հաւանականութիւններ... Եւ ըսել թէ Թուրքիան դեռ կանգուն կը մնայ, դեռ չէ կործանած Հայերու թատերական ապրտամբութիւններէն, ճառէ շանթերէն և ոչխարազարդ դրօշներէն...

Զըլլա՞յ թէ ոչխարի գլուխ ներկայացնող այդ դրօշակը սպանդանոց մորթուելու դացողներու խորհրդանշանն ըլլայ...

Բայց ձգե՛նք ողորմելի ու ահաւոր Նեհաքը և առդին նայինք: Ահա Պատերազմական Ատլանին անդամ Զիա պէյը, որ հեւասպառ կը հասնի Ատանայէն, ու Պոլիս կը սուրայ՝ իր և իր ընկերներուն կողմէ կեդրոնական կառավարութեան դուռը ափ առնելու և անոր բողոք բառնալու՝ Ատանայի ջարդուփշուր Հայերը արդարացուցած ըլլալուն համար:

Դէ՛յ ի Արդարութիւն կ'երթանք, ի՞նչ...

Բայց այս ընթացքով խնդիր է թէ ե՞րբ պիտի հասնինք բաշտացուած արդարութեան և խնդրական ի՛սկ է թէ պիտի հասնինք երբէք:

Արդարութիւնը կրնայ յաւիտենապէս անմատչելի մնալ մեղի՛ եթէ շարունակուի անոր հետապնդիլ քաղաքա՛յանութեան չիլ տեսակէտներէ և քաղաքական բա՛րբի՛ի զարտուղի ճամբաներէ:

Արդարութիւնը հաշիւ չի վերցնէր, դիւանագիտական նկատումներու հետ չի հաշտուիր: Անիկա խրղճմտանքի ու զգացումի պահանջ մըն է ամէն բանէ առաջ:

Կիլիկիեան աղէտներու վաշտորդայնին՝ մենք անձկագին կը սպասէինք սրաի ինքնաբույխ ու խելայեղ աղաղակ մը լսել Երիտասարդ-Թուրքիոյ վարիչներուն ու գործիչներուն կողմէն, կը սպասէինք, այո՛, որ Ահմէտ Րիզաներն ու Հիւսէին ճանիւններն իրար անցնէին, յառաջ նետուէին ցաւի ու կարեկցութեան անկեղծ խոյանքի մը մէջ :

Քայց անոնք բառ մը չարտասանեցին, վա՛խ մը չի հեւացին գործուած զարհուրելի Զուլումին հանդէպ, ու անշարժ, կարծես քարացած՝ լռեցին... Եւ երբ ալ պէտք եղաւ բերաննին բանալ, բաներ մը ըսել՝ իրենց կցկաուր խօսքերը, տարտամ վանկերը, կամ աշխատաւոր դարձուածքները նուիրուեցան չարաշուք իրականութիւնը պարտկելու :

Ասիկա ամենադառն յուսախարութիւնը եղաւ մեզի համար :

Ի՞նչ արդարացում կրնար ունենալ այս անտարբերութիւնը :

Եթէ նո՛յն իսկ իրաւ ըլլային մեզի վերագրուած դաւադրական ձգտումները, եթէ ճշմարտութիւնն իսկ կենար մեզի դէմ նետուած զրպարտութիւններուն մէջ, եթէ մենք անջատողականներ և ապստամբներ ալ ըլլայինք, ասիկա պատճառ մը չէր որ Երիտասարդ-Թուրքերը չի խռովուէին, թունդ չելլէին մեզի եղած ահօնկի խժղութեթիւններուն հանդէպ :

Սահմանադրական երկրի մը վարչութիւնը, անոր մտաւորական առաջնորդող տարրը երբէք չի կրնար համաձայնիլ զարդի սկզբունքին հետ : Քաղաքական յանցաւորները կը պատժուին, դաւադիրներն ու ապրտամբները կը հալածուին՝ օրէնքի արամագրութեանց համեմատ, բայց խաղաղ քաղաքացիները չեն կոտորեր :

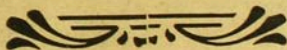
կիներն ու աղջիկները չեն սղծեր, ծերերն ու երախա-
ները չեն մորթեր :

Տարի մը առաջ ասիկա դիտել կուտայի Ահմէա
Րիզա պէյին՝ Բարիզ իր հետ ունեցած տեսակցութեանս
մէջ՝ երբ ան Հայ անջատական ապագայ փորձութիւն-
ներու դէմ կոտորածի ուրուականը կը ցցէր աչքիս առ-
ջև : Այն ատեն Րիզա պէյ վեհանձնօրէն իրաւունք
տուաւ ինծի, ինչ որ չարգիլեր զինքը դեռ այս օրերս
մեր բարեկամներէն մէկուն հետ իր խօսակցութեանը
մէջ հայկական անջատողականութեան իբր ապացոյց
յիշել Դաշնակցական ականաւոր գործիչի մը կողմէ
Բարիզի Քօնկրէին մէջ ինքնավարութեան առաջարկ մը
բերուած ըլլալը, կարծես ատով հաստատել ուզէր թէ
Հայերը իրապէս մեղապարտ էին Ատանայի մէջ, և
ուստի անարժան են այլապէս փութկոտ աղտա-
տանքի մը :

Դէպ ի արդարութիւն կերթանք, հէ՞ . . .

Բայց չի յուսահատի՛նք :

Եթէ մենք չի համնինք Արդարութեան, անշուշտ
Ան պիտի դայ այցելէ մեզի . . . :

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ

ԱՂԷՏՔԻ ՍԵՄԻՆ ՎՐԱՅ

Սարսափով ու անձկութեամբ ծանրաբեռն միջնուորստ մին է, որուն հեղձուցիչ, անդամալուծող ճնշումը կը զգաս Մերսինն ոտք կոխած վայրկեանէդ իսկ: Առաջին նայուածքդ՝ կը քաշուի, կը գահավիժի խորն այն անյատակ վիճին, որ բացուեր է հոտ իսլամ ու հայ տարրերուն միջեւ:

Եւ դեռ հազիւ սեմին վրայ ես Աղէտքին:

Հոս արիւն չէ՛ թափած: Բայց քիչ մը անդին, սեւ մէն ներս, յորդառատ թափուած արիւններուն յաճախանքը Հայերուն աչքերը հողին կը գամէ՝ գահանդական յառումով մը, մինչ անոնց դարձող, անոնց վրայ սեւեռուող խուժանային ակնարկներուն մէջ կը դնէ մռայլ հրայրքը յուսավրէպ մուսուցքներուն և չի յագեցած վայրագութիւններուն:

Կիլիկեան չղթայազերծ Արհաւիրքէն քանի մը ժամուան միայն հեռաւորութեամբ ճողոպրած բլլալնին անդորրած չէ՛ Մերսինի Հայերը, ապահովցուցած չէ՛ զանոնք չարաշուք հաւանականութիւններու դէմ, որոնց

վայրկեանէ վայրկեան կը սպասեն սպանդարանի դատապարտուածներու ամոյն երեւոյթոջն ու սահմուկած համակերպութեամբը :

Քաղաքին առջեւ խարսխած եւրոպական մարտանաւերը — որոնց գալուստը պահ մը փրկութեան շունչ առնել տուեր էր իրենց — դադարած են հիմա այդ բարերար վստահութիւնը ներշնչելէ, քանի որ անոնց ներկայութեանը կատարուած է՝ քանի մը օր միայն առաջ՝ Ատա նայի երկրորդ ու ա՛նեղագոյն կոտորածը :

Ա՛հ, անասելի ատելութիւնը, զալարող պժգանքը, զորս կը զգաս ի տես և ընդդէմ այդ զրահաւորներուն երբ անոնց յնկարեկիր սոնքանքը կը դիտես ցամաքէն դոր «մարդն աւերով կը նշանագրե», ինչպէս ըսած է Պայրրն :

Անոնք, մարդկային ունայնամատութեան ու սընափառութեան այդ հակայակերտ շինուածքները կարծես զրկուած են օգնութեան ամէն յոյս քանդելու համար մոլեռանդ բարբարոսութեան զո՛ներուն ներսիդին, և ըսելու դա՛իծներուն՝ թէ ա՛լ կրնան անվարան անձնատուր ըլլալ իրենց սարքած արիւնի խրախճանքներուն, առանց արտաքին ամենադոյզն անպատենութեան :

Ատանայէն բարձրացող հոգեվարքի տիեզերաստաս հոնդիւններուն ի լուր և երկինքն ու հորիզոնները շառագունող հրդեհներուն ի տես՝ Քրիստոնեաներու պաշտպանութեան անունով Մերսին ափ առած այդ մարտանաւերը անայլայլ մնացին, իրենց շքեղ ու շնական կղզիացումին մէջ : Եւ հիմա իրենց թնդանօթները կը շարունակեն քաղաքավարօրէն որոտալ պաշտօնական այցելութեանց փոխանակումին մէջ. իրենց սպաները՝ իբրև սոսկ զբօսաչրջիկ՝ ցամաք կ'ելեն քամարաներով զինուած՝ երթալ աւերակներ ու դիակներ լուսանկարե-

ու, մինչ իրենց նաւազները՝ Մերսինի փողոցներն ինկած՝ հանրատուներ կը փնտռեն, ուխտաւորի միամիտ ու ջերմնուանդ թափորներով...

Վասնզի յարատե սպառնալիքին տակ մտալլկուած են տեղացի Հայերը, որոնց հնհնուքը երբեմն խուճապի կը փոխուի: Բերնէ բերան չըջող չարաչչուկ տարածայնութիւններ, տեղ տեղ նշմարուող խուժանային կասկածելի համախոսումներ շնչասպառ կը պահեն Հայ բնակչութիւնը: Եւ քաղաքին մէջ իբրև քաքրոյլ չըջող բէտիճ կոչուած կիսամերկ ու սպառազէն զինուորներու անարկու կերպարանքը չէ՛ որ Հայերու սրտէն պիտի փարատէր այս սարսուղին անդո՛ր:

Միջավայրին այս հիւրամերժ դաժանութիւնը մեզի համար կարծես ապաստան մը կը դարձնէ Շաթըր Օթէլը ուր իջած ենք, և որ ասիական խանէ մը շատ տարբերութիւն չունի:

Բայց դուրսի խուովքներէն ու խուճապներէն հոտ ալ զերծ չենք մնար:—Ատանայէն և ուրիշ ազէտավայրերէ սկսած կարգ մը ապաստանեալ ընտանիքներ, մէյ-մէկ սենեակներու մէջ դիզուած են հոտ իրենց ճիժ ու պիժերով: Ու օրական քանի մը անգամ կը պատահի որ արիւնէ ու արձաւիրքէ անցած խելայեղ մայրեր՝ Օթիւանին պատուհաններէն չարագուշակ երեւոյթ մը տեսնել կարծեն, և իրար անցնին: Յանկարծ վայնասուն մըն է կը փրթի. «Հա՛ պիտի դան, կուզան կոր, Աստուած իմ»... Պէտք է ընդունիլ թէ ջիղերը սաստիկ տկարացած են հոս, և ուրիշ կերպ չի կրնար ըլլալ. մտող վախնայէն է որ կը վախնայ:

Շաթըր Օթէլին միջին ընդարձակութեամբ մէկ սրահը, որ տեղական ազգային հաստատութիւն մը կը պարունակէր Կիլիկեան Ընթերցարան անունով, հիմա

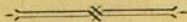
իրր կեղրոնատեղի կը ծառայէ Պատրիարքարանի պատուիրակութեան :

Միեւնոյն օթեւանին մէջ երկու անկողինով փոքրիկ ննջասենեակի մը վայելքը կը բաժնեմ վեհապետեան Սրբազանին հետ : Մէկ պատուհանով այդ խեղդուկ սենեակին մէջ է որ՝ գիշերները՝ լալլապօի տեղ բռնող փայտէ հաստրակ սեղանի մը վրայ՝ հինումին ծխոտ լամբարին պտխած լոյսին առջև՝ կը մրտեմ կիլիկեան առաջին թղթակցութիւններս, մինչ Սրբազան ընկերս, բարի ծերուկը, արդարներու խորունկ քունովը կը խորդայ քովս ի վեր : Երբեմն անկողնին մէջ մէկ կողմէն մըւսը կը թապլտի, ակամայ ուշադրութիւնս քանի մը վայրկեան իր վրայ դարձնելով : Ու քնացող ծերունիին երեւոյթը չեմ գիտեր ի՛նչ ողորմուկ բան մը ունի որ զիս կը յուզէ՝ ամբողջ տաժանքի կեանքի մը, իր լրու մին մօտեցու անշուք հակատազրի մը սրտաշարժ պատմութեանը պէս :

Մարդու մը խորհուրդին թափանցելու՝ ամար՝ քը՝ նացած ատենը դիտելու է զայն . . . :

ՍՈՎԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ՏՈՂԱՆՑԸ

Մերսինի Հայոց եկեղեցին տգեղ ու աղքատ շէնք մըն է, բաւական ընդարձակ այլ լերկ ու ողորմելի չրջափակով մը, ուր կը գտնուին երկու ուրիշ ա՛լ աւելի խեղճուկ հաստատութիւններ, երկուքն ալ գեանայարկ ու փայտակերտ, որոնցմէ մին՝ միւսէն քիչ մը աւելի մեծ՝ տեղւոյն ազգային դպրոցը կը ներկայացնէ, իսկ միւսը՝ Մանկապարտէզը: Առաջինը իբրև ննջավայր կը ծառայէ հոտ խոնուած աղէտեալներու մէկ մասին, մինչ միւսը գոց կը մնայ, եկեղեցիին հետ, չես գիտեր ի՛նչու, թողլով որ ապաստանեալները մեծագոյն մասամբ բակին քարերուն ու հողերուն վրայ պառկին: Խօսքը չեմ ուզեր ընել Առաջնորդարանին, որ եկեղեցիին ետեւը բաւական բնակելի շէնք մըն է, և որուն համար աւելի շիտակ պիտի ըլլար ըսել Տէրատէրին Տունը, զի հոն հանդերձ ընհանեօք ամրացած է տեղւոյն հոգեւոր հովիւը, Խարբերդցի խոֆած քահանայ մը, որ ո՛չ ինք արկածեալներուն կուզայ երբևիցէ խառնուիլ, և ո՛չ ալ կը ձգէ որ անոնք իր դուռը փառանեն, և եթէ դուրսը պատահի որ անոնցմէ մէկը կամ մէկ քանին իր հոգածութեան դիմեն, դաժան ծերուկը՝ «Մի՛ մօտենաք ինձի» կը պռուայ անոնց երեսին, կռնակը կը դարձնէ ու կը հեռանայ... Այդ մարդը բզբաեղու փափաքներ ունեցայ Մերսինի մէջ:

Մեր ժամանումին յաջորդ առտուն իսկ կ'երթանք
 եկեղեցին՝ հացակարօտ աղէտեալները արձանագրելու
 համար, որպէս զի ըստ այնմ կատարուի նպաստ
 առօրեայ բաշխումը :

Գեանայարկ դպրոցին միակ սրահը — ինչ սրահ,
 նկուզը — առժամապէս պարպել կուտանք հոն տախ-
 տապարած մարդկային եղկելի էակներէն, պատուհան-
 ները կը բանանք ներսի ապականած ու անշնչելի մըթ-
 նոլորտը փոխելու համար, փայտէ կեղտոտ սեղանի մը
 շուրջ, հիւանդկախ ու կասկածելի աթոռներու վրայ
 կը նստինք՝ Ասլանեան Հայր սուրբ, Սարգիս Սուլին և
 ես, ու կը խնդրենք ապաստանեալներէն, որ բակը
 դրան առջև սպասեն՝ իրարու ետեւէ ներկայանալու և
 արձանագրուելէ վերջ անմիջապէս դուրս ելլելու,
 որպէս զի չի խեղդուինք հոս՝ թշուառութեան թունա-
 ւոր արտաշնչումներուն հոծացումէն : Բայց անոնք, մեր
 խնդրանքին անսալէ պահ մը ետքը, ցաւազին անհամ-
 բերութեամբ մը, սեմէն ներս կը խուժեն յամբարաբ
 անտելիտալի, գրեթէ անգիտակից ձգողութեամբ մը
 մեզի մըրձենալու և մենէ խելայեղօրէն ակնկալուած
 բարիքին վայրկեան մը առաջ հասնելու, արժա-
 նանալու . . .

Ու պէտք կ'ըլլայ մեզի համակերպիլ անոնց անօ-
 թութեան հեւքը շնչելու, անոնց տաժանքի քրտինքին
 կայլակները մեր ճակաէն ալ թափելու :

Հիմայ մեր մօտն են, մեր շուրջը, մեր գլխուն
 վերեւ, հազիւ քայլ մը միջոց ձգելով իրենց ու մեր
 միջև :

Եւ ահա՛ կը սկսի Սովեալներուն Տոզանցը մեր
 առջևէն :

Նախ էրիկ մարդիկը յառաջ կ'անցնին : Յնցոտինս-

բու մէջ, կիսամերկ, բոպիկ, այրած, կռտած դէմքերով, թափած կամ խոռացած մազ ու մօրուքով, քսամենի ու աղեխարշ կերպարանքներ են, որոնց վրայ նայուածքդ կ'արխնի: Ոմանք կաղ, խեղանդամ, ցուպերու կրթնած, ուրիշներ՝ հիւանդոտ, հեւալէն, հրորնդալէն, քաշկոտուելէն կուգան, կանգ կ'առնեն առջեւնիս, յարգալից, աղաչաւոր, գրեթէ երկրպագու կեցուածքով մը:

— Անուշդ ի՞նչ է:

— Գէվօ:

— Մականո՞ւնդ:

Չի հասկնար:

— Ո՞ւր տեղացի ես:

— Պիթլիացի:

— Ի՞նչենց Գէվօն ես դուն, ձեր տան անունը

ի՞նչ է:

— Աստուրենց Գէվօ:

— Գանի՞ տարեկան ես:

Որոշ չեն գիտեր տարիքնին:

— Ի՞նչ բան ունիս այս կողմերը:

— Բէնչպրութան եկած էի...

Եւ մինչ գրագիրը կ'արձանագրէ, Հայր-սուրբը ուրիշի մը կ'ուզէ մրենոյն հարցումները:

Զարմանքով կը հաստատեմ թէ աղէտեալները հայրենի հեռաւոր անկիւններէն են շատ անգամ՝ Մշեցի, Վանեցի, Տիգրանակերտցի, Սվազցի, Կեսարացի, Սարրերգի գիւղերէն մանաւանդ... Ու յանկարծ տաւրօրինակ ձեւ մը, տեսակ մը համադրական նկարագիր կ'առնէ աչքիս սովեալներու այս սողանցն յոգնաւորիսուր: Ինձի կուգայ թէ Հայաստանի հեռաւոր Հալուն տառապանքն է որ Կիլիկիան Արհաւիրքին մէջէն

կ'անցնի, անոր հետ կը խառնուի, կը նոյնանայ, կ'եղբայրանայ, ցեղին ճակատագրի եղբրական միութիւնը խորհրդապատկերելով:

Անգամ մը նախայարձակ կ'ըլլամ ու սեղանին մօտեցող աղէտեալի մը կը հարցնեմ.

— Դո՞ւն ուրտեղացի ես:

— Մշեցի, աղա՛:

— Ի՞նչու ելեր հոս եկեր ես քու երկրէդ:

Մարդը շեշտակի երեսս կը նայի ու կը պատասխանէ.

— Մեր երկիր վաստակ չի կայ, հաց չի կայ եկեր եմ ընչպսրութան...

Ու տաժանքոտ հեւք մը առնելէ ետքը, կը ձայնէ.

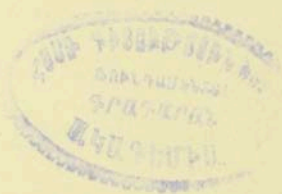
— Մեռա՛նք, է, մեռա՛նք, է...

Բողոքախառն վշտի ահաւոր ու կեղկողագին ազաղակ, որ այդ մարդուն ցամքած կուրծքէն կը փրթի բայց որ Հայաստանի խուլ ու ցաւատանջ խորերէն կուզայ կարծես, և ըսել կ'ուզէ. «Ա՛լ մեռա՛նք, ա՛լ չե՛նք կրնար դիմանալ այս զուլումին, այս թշուառութեան ա՛լ հերիք չէ՞... Մեռա՛նք, է»...

Հոտ, Սովեալներու այդ առաջին տողանցութեան առջև է որ կ'անդրադառնամ նախ, թէ Ատանայի Աղէտին զոհերը Ատանացիները չեն միայն, թէ՛ ընդհակառակը՝ Ատանացիները նուազագոյն թուով ջարդուածներն են իրենց քաղաքին մէջ իսկ, և եթէ վերապրողներու ստուարագոյն զանգուածը կը ներկայացնեն անոնք, Կիլիկիոյ միւս կարևոր վայրերն ալ իրենց բազմաթիւ աղէտեալներն ունին Ատանայի վերապրողներուն մէջ: Մասնաւորապէս Հաճընցիները որոնց կեանքի կորուստը ամենէն աւելի ու ահռելի եղաւ Ատանայի մէջ:

Իրա Վարդի խոստանո՞նք հիւանդանոցը մտնողի հիւանդները խնամու եղանի Կարմիր Խոսքի բժշկական կոյուղի:
Սյունի Խոստանոքի այդ դերը եւ այդ պատկերը Ա. Պատմ. Իրա խոստանոքի կոյուղի, Բաղրամյան Է:

Կիլիկեցի սովեականներուն շարքէն ուշադրութիւնս
ը գրաւեն սակայն մէկ քանի Զէյթունցիներ: Իրենց
սեփական սիրուն տարազին տակ, առոյգ ու ջլապինդ
կարիճներ են: Շատ չեն խօսիր. տխրազէմ, անձկոտ
ու դառնացած երեւոյթ մը, բայց խրոխտ ու պիրկ
կեցուածք մը ունին: Ու կը խորհիմ. «Ասո՞նք ինչու
են եկեր, ի՞նչու վար են իջեր իրենց պայծառ
արձունքներէն. մըթէ աւելի ապահով չէր՞ն իրենց
ժայռերուն անմատչելի կտուրին վրայ»... Կը հարցա-
խորձեմ, ու կը հասկնամ որ այս զժբազդները Երու-
սաղէմ ուխտի են գացեր, և վերադարձին՝ հազիւ ցա-
ւաք սաք կոխած՝ Ասանապի Արճախրքը իրենց զէմ
դուեր և զէպի իրենց լեռները՝ հարթան կարեր, խափա-
կեր է իրենց առջև... Հիմա ծագակն ինկած առիւծներու
երեւոյթն ունին, համակերպած ու անմոռնչ, բայց
մէն բոպէ ակնդէա՝ ելքի մը, բացուածքի մը, ուրկէ
ղիտի կրնային դուրս նետուիլ ու խոյանալ զէպ ի այն
նովկանդ գազաթները՝

Ուր քիսեսն դիբ եւ արծուիբ...

Տողանցութիւնը կը շարունակուի ու հեազհետէ
աւելի սրտաճմլիկ ու տաժանագին կը զառնայ: Զի
կարգը կիներունն ու մանուկներունն է հիմա...

Ու մենք կը սկսինք մեր արցունքն ու հեծկտուքը
լսել՝ մընչդեռ հոտ գացած ենք գործ տեսնելու
ամար...

Ահ, այդ կիներն ու անհնարին անգթութիւնն
մտնց նսեհին: Պէտք էր տեսնէի զանոնք, հիգութեան
ու զրկանքի այդ գերագոյն վիճակին մէջ, որպէս զի
անչցած ըլլայի Հայ կիւնը, համբերութեան, սովու-
թեան, համակերպութեան այդ անձաւատարի խառ-
նուածքը, տեւայտանքի այդ գերմարդկային կրողը,

որուն առջև ծունգի գայ պիտի ուզէիր խանդալա-
տանքի ու երախտապիտու թեան չես գիտեր ի՞նչ չփոթ ալ
խորունի զգացումով մը :

Որրեայքիներ են ամենքն ալ , ու կուգան իրնորս
հակէ , արձանապարտիլ սովեալներու սոմարին մէջ՝ ի-
րենց և զուակներնուն օրումն չոր հացը սպաճովկու
համար :

Շատերուն ծիծէն երախտայ մը կախուած է , կանա-
կէն՝ ուրիշ մը , և որունքներուն փարած են մանուկ-
ներ : Մինչև ութը անչափաճաս պզտիկներ իրենց փ-
շերուն չուրջ ունեցող պքրիացեալ մայրեր կան
անոնց մէջ :

Ու զես սուքի կեցեր են , կեանքի անսպաս ալ-
քիւր ալք հրաշալի էակները , որնք անօթի են ու կաթ
կուտան , որնք հասնիլ , պարտաօրի , ուժաթափիլ չեն
գիտեր , և որնք Հայ Յեղբ յաւերժացուցած են ման-
ուան դարուոր մզճուանջներու մէջէն... 'Իես սուքի
են կեցեր , ու կը քալեն , կ'երթան , կուգան , իրենց
ցուր պատշենկով , իրենց խաչը տանկով...'

Այս կիներուն ի տես՝ միտքս կուգար Եզրա Տէ-
միթճիպոսեանի հանճարասեղծ այն սրտակերը , որ
յուտաճաս մայր մը իր մեռնող աշուն անարին վերև
կախուած փայտէ խաչը վար կ'առնէ , զայն սուքին տակ
կը փչրէ , սպա իր ամբողջ հասակովը վեր կը ցցուի ,
թեւերը անհունօրէն կը բանայ ու կ'աղագակէ . «Սնա-
ւատի՛կ ես՝ խաչ կենդանի»...'

Վսեմ ու հոգեպունց սուաջ՝ զոր երբէք մարդկային
չրթունք մը արտատանած ըլլայ , և զոր այս կիներէն
խրաքանչիւրը իր պրկուած բերնին մէջ կը լսէ
կարծես...'

Ե՞րբ խնդացուց ձեզի այս ցեղը , Ե՞րբ երջանիկ

որ մը ահաաք անոր երեսէն, ս'ի իմ ցաւազին քոյրերս
... Չեր բաժինն եղաւ միշտ ցեղին խաչք տանիկ...

Աւ որբեայրիներու սողանցք կը շարունակուի,
անխըջ ու սշաժախիժ : Էրիկմարգիկը՝ մեկուսի կեցած՝
անբացատրելի, երբեմն խոյսը նախաւաճքներով կը յա-
սին ու կ'ունկնդրեն մեր սեզանին սաջև իրարու յա-
ջորդուց կիներուն, որոնք ամենքն ալ մէկ-երկու բառի
մէջ ամբողջ և էրերեղութիւն մը կ'ընեն ու կ'անցնին.

— Էրիկս սզաննեցին...

— Ե յրայրս մարթեցին...

— Հայրս ջարդին մէջ սզաննուեցաւ...

— Մեծ դաւակն մեռցուցին...

Աւ այս հասկաուր բառերն արտասանած տաննին՝
արտասաւքը կը վազէ անոնց ամենուն ու իւրաքան-
չիւրին աչքերէն և հեծկտանքը կը թօթուէ անոնց
կարիճ այլ վշտակած լանջքերը...

Պղտիկները, անդիտակ՝ իրենց չուրջ անցած-դար-
ձածին, քնքշօրէն կը ժպտին, կը ճշեն, կ'ստատանն
ու կը խաղան իրենց մայրերուն չորսդին, աւելցնելով
սեռարանին աղեկաուր տխրութիւնը, կամ ա'լ աւելի
խոսովիչ նօթ մը զնելով անոր մէջ :

Բայց կեցի՛ր, խեղճ լալազին սիրտս, արցունքը
կարէ՛, ու թոյլ տա՛ւր, որ աչքերս տեսնեն սա խոռ-
վիչ պատկերը, որ ա՛նա՛ կը պարզուի հաս, ապշեցուցիչ
ու զգլխիչ անակնկալի մը պէս : Գեղանի մանկամար-
դուճի մըն է որ սովեայներուն ամոյն թափօրին մէջէն՝
չանկարժ՝ լուսաւոր երևույթով մը կ'անջատուի, դուրս
կուգայ ու իր պայծառ լրութեանը մէջ կը ներկայանայ
մեր դարձացած ու դժալտկան սեռութեանը : Գեղեցիկ
Հոյսուճին մեր սեզանին սաջև կեցած է հիմա, պատ-
րաստ՝ ինքն ալ՝ հացի ստմարին մէջ արձանագրուելու :

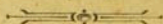
Յորենի խարտեաչութեամբ մազեր ունի, Ատանայի դաշտերուն ցորենինը: Շնորհազի վզին, գիրգ հոլանի դաստակներուն, բոպիկ ստուքներուն ու կիսով մերկ սրունքներուն սպիտակ կաթնաթոյր մորթը՝ ներկաներու թուխ, այրած, մրկած դէմքերուն մէջէն աւելի սաստկօրէն ուշդ կը գրուէ: Մանչու լաթեր հագած է — եզկելին, ուրիշ բան չի գտնելով անչուշա իր վրան ծածկելու — սեղմ ճալվար մը, որ իր մարմնոյն շրջագիծերը կը շեշտէ և իրեն կուտայ չես գիտեր ի՛նչ երկղիմի հրապոյր մը, որ անհանգիստ կ'ընէ քեզ: Հազիւ 17-18 տարեկան կայ. իր գեղեցկութեանը և անոր իր շուրջ յարուցած խռովքին գերազանցապէս գիտակից՝ տարօրինակ նայուածք մը ունի ան և առեղծուածային ժպիտ մը՝ իր խաժ աչքերուն մէջ՝ որ կարծես ըսել կ'ուզէ երբ երեսդ կը նայի. «Գիտե՛մ որ գեղեցիկ նմ, գիտե՛մ որ սիրադ կը վրդովեմ, բայց, տե՛ս, եկեր եմ հաց մուրալու»... Անունը կը գրենք, ու ան սովորական հարցումներուն պատասխանելէ ետքը, կ'անցնի կ'երթայ սովեալներու ամբօխին խառնուելու, անոր մէջ կորսուելու: Եւ ընդերկար կը մըտածեմ իր ետեւէն. «Թշուառութիւնը գեղեցկութեան դահիճն է... Ի՞նչպէս եզեր է որ այդ ազջիկը ճողոպրեր է անոր աւերիչ, խաթարիչ ճանկերէն... Բայց ո՞վ կ'ըսէ թէ այդ ճանկերէն մինչև վերջը գերծ կը մնայ, և ո՞վ գիտէ թէ վաղը ս'ըր կ'իջնայ, ի՛նչ դժնէ մազիլներէ կը փեթբտուի այս ճակատագրական գեղեցկութիւնը»...

Սովեալներու սողանցը վերջանալու մօտ է Մերսինի եկեղեցւոյն շրջափակին մէջ: Վերջին ներկայացողները կ'ըլլան մէկ-երկու Պոլսեցի կիներ, որոնք Ատանայի Ազէաքին մէջ իրենց էրիկը կամ եղբայրը

կորսնցուցած են՝ իրենց բոլոր ունեցածին հետ : Հիմա այս խեղճերը, բացը մնացած, ճարահատ, կուգան իրենց բաժինը խնդրել ազգին հացէն : Բայց իրենց շարժուձևին, իրենց ամբողջ երեւոյթին մէջ այնպիսի տանջուող, գալարուող ամօթխածութիւն մը կայ, որ անօթութեան առջև միայն կրնար տեղի առած ըլլալ . . . Սովեալներու սողանցը կը վերջանայ հոս, ու մենք դուրս կ'ելլենք եկեղեցիին շրջափակէն՝ երթալ Ամերիկեան և Ֆրանսական հաստատութիւններուն մէջ անոր շարունակութեանը ներկայ ըլլալու :

ԳԱՌՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՐԱՄԱԿԸ

Շաթրր Օթեյի մեզի արամադրած կեղբոնավայրին պատուհաններէն դուրսը կը գլխաւոր, Մերսինի գլխաւոր փողոցին անցուղարձը: Ատանայի իրիկուան կառախումբին ժամանումին պահն էր, և մենք անձկօտ անհամբարութեամբ մը կայարանին կողմը դարձած՝ կը սպասէինք, տեսնելու համար, թէ ո՛վ պիտի ելլէր անկէ, կամ ի՞նչ լուր պիտի գար մեզի ազէտեալ քաղաքէն:

Ճամբորդի բեռնաւոր լալիսօներ կը փրթէին սողտապին վերի ծայրէն, ու խուճապակաւ արագութեամբ մը կուգային կ'անցնէին մեր առջևէն, դէպի նստամատոցը կամ քաղաքին ներսերը շտապելով: Մէկ քանի օտարականներ և մեծ մասամբ Ատանացի Յոյներ էին որոնք՝ աւերումի ու սարսափի վայրէն հեռանալու արածնուած՝ իրենք զիրենք և իրենց բնտանիքները Մերսին կը նետէին, անկէ ալ ժամ առաջ ծովու ճամբաները բացուելու աճապարանքով մը:

Կառքերու գլրղիւնը դադրեր էր փողոցին սալարկներուն վրայ, և մենք՝ մեր հետաքրքրութեան յագուրղը գաած՝ ներս դարձեր էինք մեր արտոնագին հոգերուն շարոցը քաշել շարունակելու, երբ մենք մէկը, որ պատուհանի մը առջև նստած էր, յանկարծ

վեր ցատկեց տեղէն ու դէպի դուրս ձեռքի տենդոս շարժումով մը գոչեց .

— Մեր որբերն են , տեսէ՛ք , կուգան կոր . . .

Ամենքս մէկ պատուհանները վազեցինք : Ու սլափ չի մոռնամ երբէ՛ք տեսարանը , որ այն օտանն պարզուեալաւ մեր առջև :

Փողոցին անդիլի ծայրէն գառնուկներու երամակ մը վրլժեր էր կուգար , փոթորիկի բռնուած գառնուկներու երամակ մը . . . Զոյգ զոյգ իրարու ձեռքէ բռնած , իրարմէ անջատուելով ու իրարու զանգուելով , փողոցին քարերուն , փոշիներուն , ազրակոյտերուն վրայ թապակէն , բոպիկ , դլխաբայ , կլխամերկ , որբերը կուգային վազնի վազ , մեր առջևէն կ'անցնէին ու դէպի եկեղեցիին շրջափակը կը շտապէին , կարծես մէկ բոպէ առաջ ասպատան մը գտնելու , հոն թիմուելու , ծածկուելու , պաշտպանուելու համար իրենց սպառնացող , իրենց ետևէն վազող անտեսանելի այլ իրական վտանգի մը դէմ . . .

Ո՞ր սլափ կրնար ձեռք վերցնել այս լայնող անմեղութեան , այս զգեանող տկարութեան ու այս խենդեցնող թշուառութեան դէմ , ո՞վ . . . Բայց այն որբուկները՝ մորթելէ յոգնած գահիճներու կարմիր ետթաղաններուն տակէն անցեր , արիւնագանգ սպանդներու շատութենէն աւելցեր , մնացեր էին . . .

Փողոցին մէջ անոնց սողանցը ամէն շարժում կը դադրեցնէր պահ մը : Մարդիկ կարծես իրենց անարգութեան ամօթը կը զգային՝ մարդկային գազանութեան այդ զոհերուն ի տես . . . Սրճարաններու առջև բազմած իսլամները գոնէ վայրկեան մը կը լռէին ու իրենց նայուածքը կը վրիպեցնէին քրիստոնեաներու նայուածքէն , չի խոստովանելու համար պարտութիւնը

իրենց խղճին, եթէ խղճմտանք մնացած էր իրենց ներսիցին... Հայերը փողոցին մէջ կանգ առած կամ իրենց խանութներուն սեմրն վրայ կանգնած՝ իրենց պոթկացող հեծկտուքը կը գսպէին և իրենց ճմուռած սրտերէն ցայտոզ արցունքները կը սրբէին անմուռնչ... Ու մենք մեր պատահաններէն կը զխաէինք այս տեսարանը արտասուքէ պղտորած մեր աչքերուն ամբողջ խելայեզ սեւեռումովը...

Բայց անշարժ յամենալու տանն չէր: Պէտք էր տեղաւորել, պատասպարել այդ որբերը, անոնց իրիկուահացը ճարել:

Իուրս կ'ելլենք ու կը փութանք եկեղեցի:

Հոտ, արդէն խճողուած շրջափակին մէջ, որբերը խոնուեր, սոքի վրայ մնացեր են: Շուարած ու ողորմուկ նայուածքներով իրենց չորսզին կը նային իրենց բաղդին որոշումը, իրենց ընկիւթն ու բլլալիքը ուրիշներէն սպասելու պէս: Ապատանեալներէն ոմանգ իրենց սեփական ցաւը մոռցած՝ այս եղկելի պզտիկներուն շուրջը կը փութկոտին խանդաղատագին կարեկցութեամբ մը:

Բայց ժամանակը կ'անցնի, և դեռ որբերը սոքի վրայ կը սպասեն: Անոնց անուռներուն արձանագրութիւնը վերջացած է արդէն, և կը մնայ տեղ մը գանկ գանձնք պատասպարելու համար: Վարանելու, անտնալու չի գար: Կ'որոշենք բանալ եկեղեցին ու մանկապարտէզը, որոնք մինչև այն ատեն փակ մնացեր էին աղէտեալներուն առջև: Եկեղեցիին գետինը ծածկող փախթը կը վերցնենք ու կը տանինք զայն տարածել մանկապարտէզի գետնայարկ տախտակամածին վրայ:

Յետոյ գառնուկներու երամակը հոտ կ'առաջնորդենք, կը տեղաւորենք:

Մութը կոխեր է արդէն :

Երկար փնտռաուքներէ ետքը կարելի կ'ըլլայ թի-
թեղէ զնաղիր լամբար մը ճարել զոր մեծ դժուարու-
թեամբ վառելով պատին կը գամենք , և որուն ծխոտ
ու աղօտ լոյսին տակ որբերն աւելի արամաշուք տեսա-
րան մը կը պարզեն հիմա :

Գետինը նստեր են՝ կռնակնին պատերուն տուած
կամ իրարու քովիկը կծկաւած :

Մէյ մէկ պատառ հաց ու պանիր կը բաշխուի ի-
րենց : Ու կը սկսին ուտել . . . Ա՛հ , որբերուն այդ ընթ-
րիքը , և անոր ա՛հուն , անպատմելի արբութիւնը . . .

Բայց կերուած հացը կարծես նոր կենդանութիւն
մը կուտայ որբերուն , սմանք կը սկսին խնդալ ու ի-
րարու հետ կատակել : Ուրիշներ , աւելի փոքրիկները ,
կուլան , իրենց մայրիկները կը կանչեն , քանզի դեռ
չեն հաշտուած անոնց խսպառ մեկնումի , անվերադարձ
անհետացումի գաղափարին հետ , դեռ չեն վարժուած
անոնց անէացման անյեղլի իրողութեանը , դեռ չեն ըմ-
բռնած անոնց մահը . . .

Որբերուն մէջէն հաս մը , սակայն , ուշադրութիւնս
ամենէն աւելի գրաւած է : Դեղձան մագերով , կապոյտ
ուլունքէ աշուկներով պաշտելի աղջնակ մըն է , հազիւ
հինգ տարեկան , որ իրեն կրկին տարիքն ունեցող իր
քրոջը քով նստած է պատի մը տակ : Ան չի շարժիր ,
չի խնդար , չի լար , չուտեր ալ : Հացի ու պանիրի իր
բաժինը ծունգին վրայ կը մնայ , և ինք մատին ծայ-
րովն իսկ չի դպչիր անոր : Կը մօտենամ իրեն , անունը
կը հարցնեմ , քոյրը կը պատասխանէ .

— Բերուզ է անունը :

Կը ծոխմ , ձեռքերուս մէջ կ'առնեմ իր անուշիկ
գլուխը , և կը հարցնեմ իրեն .

— Ինչո՞ւ հացդ չես ուտեր կոր, ես վրո՞ւմ... :

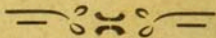
Ձի սպասասիրտաներ : կը կրկնեմ, կը թախանձեմ այնքան՝ որ ա՛յ տեղի կուտայ պղտիկ Բերուզը, և իր թռչուների գոշարիկ ճոռուզուն ձայնովը իրր ամբողջ սպասասիրտան կ'ըսէ ինձի .

— Նէսէ՛մ հօք... :

«Սիրտ չունի» եղեր, ըսել կ'ուզէ, որովհետև տաճկերէն կը խօսին գրեթէ ամենքն ալ : Բայց իր ձայնին մէջ այնպիսի շեշտ մը կայ, իր նայուածքն ու իր ամբողջ դէմքը անանկ ազնուական արտայայտութիւն մը ունին, որ անբացատրելի ակնածանքի զգացումով մը կը քաշուիմ զինքը աւելի անհանգիստ ընելէ... :

Աղէտեալներէն մէկ երկու կիներէ կը խնդրենք որ մայրութիւն ընեն այդ սրբերուն՝ գիշերն ի բուն հակելով անոնց վրայ : Սիրայօժար կ'ընդունին :

Եւ ուշ տանն, մութին, կը ձգենք կ'երթանք, սրբերն ալ մութին մէջ ձգելով, մութին մէջ ու գետնին վրայ... :

ԾՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅԵՆ

Իրիկուան, դեռ մութը չի կոխած, չողկնուք ճամբայ ելլել կը պատրաստուի Մերսինի առջևէն դէպի կիպրոս:

Հազիւ քառորդ ժամ մը մնացած է մեկնումին: Կամրջակին վրայ ջղազրզիւ կը դեզերիմ, մէյ մը յառելով Մերսինին, որ դիմացս, անդին, իր արեւդժ ու տախակ կոյսը կը սլաքզէ, մէյ մը ծակով վարը կիւ վերքէն նայելու՝ ուր փախստական Հայեր իրենց փոթիները դիզեր ու անոնց շուրջն ու վրան դիզուեր են:

Յանկարժ գէմն կ'ելլէ Մերսինի Հայ «երեկի»ներէն պատուական Ք^{»»} աշան, որ եկած է մէկ քանի ծանօթ բնաշնիքներ ճամբու դնելու: Զիս տեսնելուն քովս կուզայ ու ձեռքէս բռնելով՝

—Շատ չի մնաս հեռուն, շուտով դառնաս հա՛, կ'ըսէ հայրական շեշտով մը:

Գիտէր թէ ո՛ւր և ինչու կ'երթամ: Կ'ապահովցնեմ զինքը, որ չեմ ուշանար վերադառնալու:

Կամրջակին վրայէն վար կը նայինք միասին գաղթողներու յոգնապիտուր ու եռուզեռ խոնումին:

—Կ'երթա՞ն, կ'երթան կոր, կ'ըսէ բարի ծերուկը, ինչ բնեն խեղճերը, խաբապ եզան լմնցան, ու ասոնց մէջ քանինե՛ր կան որ դեռ երէկ հարուստ էին, հարիւրաւորներ կը բանեցնէին իրենց արտերուն ու ազարակներուն մէջ... Հիմա հոգինին առեր կ'երթան... Իբերու

ներկայ ընթացքով՝ մենք այլ քիչ ասենէն, ասոնց ետեւէն պիտի մեր օճախը, մեր բանը-գործը, մալը-միւլըքը ձգենք երթանք... Հիմակուհիմա ըրածնիս կեղծաւորութիւն է ամէն օր թուրքերուն առջև, երեսնիս կը ժպտի՝ մընչ սրտերնէս արուն կ'երթայ... Բայց ի՞նչ պէս այլ ձգենք հեռանանք այս երկրէն, ուր այնքան խորունկ արմատներ նեակեր ենք... «Ահ, սա դիմացի լեռը նայէ՛, հոն, անդին, Լամբրոնին բարձունքը, կը տեսնե՞ս կոր սա բերդածև հնութիւնը, որ կանգներ է գլուխն ամպերուն տուած... Կիլիկիան հարստութեան Օշին իշխանին բերդն է ատիկա... Գո՛ւն գէշ ատենի եկար, ու չի կրցանք քեզի տանիլ պատգնել այդ հայկական հնութեան մէջ, ուր պիտի տեսնէիր փառաւոր մնացորդները ամբողջ պալատի մը, եկեղեցիի մը՝ անվրթար մնացած Հայերէն արձանագրութիւններով... Ու այս երկրին մէջ, այս հողին վրայ, ուր Հայութիւնը դարերէ ի վեր ապրեր ու անջլինջ հեռքեր ձգեր է, այսօր՝ Ազատութեան, Սահմանադրութեան, Օսմանցիութեան բէթիմին տակ՝ կը ջարդեն մեզի ու կը ստիպեն մեզ մեր աւերներն ու գերեզմաններն ետեսնիս ձգելով փախչելու, տարագրուելու...

Մեկնումը ազդանշանը կը տրուի: Ծերունի Կիլիկեցին ողջերթ կը մաղթէ ինձի, ու կը փութայ վար իջնել շարժական սանդուխներէն, նաւակ մը նետուելու և Ազէտքի սեմը, Մերսին, վերադառնալու համար:

Շոգենաւը ճամբայ կ'ելլէ: Եւ քանի՛ կը հեռանանք ցամաքէն՝ այնքան կեանքը կը խտանայ մեզ տանող ծփուն կայանին վրայ: Ծովու հորիզոնները մխրճուող նաւը ամբողջ աշխարհք մը կը դառնայ իր կրած ուղեւորներուն համար. Եւ ի՞նչ դառնակոծ աշխարհ՝ մեր այս շոգենաւը: Արիւնի ու արհաւիրքի մէջէն փախչող-

ներու կարաւանն է որ անոր վրայ ինկած տախտապա-
րած՝ նոր ու հիւրընկալ ափերու ապաւէնը կ'երազէ Նիմա,
հայրենի իր քանդուած կեանքին մորմոքք վաղորդայնին
անստուգութեան անդոնին հետ ներսիդին...

Մութը բոլորովին իջած է ու շողենաւն իր բոլոր
լոյսերը վառած: Կիւլիէրքէն կ'ըջնեմ փախտականներու
մտերմութեանը մէջ ազրելու համար պահ մը: Իրենց
անկողինները գեանի վրայ փոեր, ծալլապատիկ նստեր
են, և կը պատրաստուին ընթրել տարագիրի մախազ-
ներնուն մէջէն հանուած շոր հացովն ու ազապովը:

Քովերնին տեղ կ'ընեն ինծի, ու կը հրաւիրեն զիս
բաժնելու իրենց խեղճուկ ճաշը: Փափկութեամբ կը
խուսափիմ հրաւերէն. ինչպէս սիրա ընել նոյնիսկ պա-
տառով մը մասնակցելու այդ աղէտեալներու հացին:
Բայց կը յամենամ իրենց մօտ, մտիկ ընելու իրենց ա-
զնխարշ պատմութիւններուն: Ատանայի երբեմնի ամե-
նէն բարեկեցիկ Հայերէն կան այս գաղթողներուն մէջ,
մարդիկ՝ որ փարթամութեան ու վայելքի մէջէն յան-
կարծ այս սղբալի ու գետնամած վիճակին մատնուեր
են իրենց կիներովն ու զտակներովը: Մէկ քանի Հայ-
ուհիներ կը տեսնեմ որոնք Ֆրանսերէն կը խօսին նա-
ւուն պաշտօնեաներուն հետ, խնամուած կըթութեան
մը շնորհքը կ'արտայայտեն ու տեսակ մը վայելչութիւն՝
որ տարօրինակէս սրտաշարժ, գրեթէ եղերական բան
մը կուտայ իրենց թշուառ վիճակին:...

Յանկարծ մութին մէջէն մէկը կը մօտենայ մեր
խումբին: Պահ մը կանգ կ'առնէ ու մտիկ կ'ընէ եղած
սղբական խօսքերուն: Ապա խուպոտ ձայն մը հանելով
իր նինաւուրց տառապողի ու մաքառողի կուրծքին վի-
նէն, սա ամեհի ու սանձկեցնող յորդորականը կ'ուզէ
հոս՝ քով քովի իրենց տեսք լացող Հայերուն.

— Ինձի նայեցէ՛ք, ի՞նչ յուսահաւ, յուսահատ կը վայէք, ի՞նչ սասակեր, լմնցեր էք, հոգի չի կա՞յ ձեր ներսիդին... Ինձի Սասունցի Արմենակ կ'ըսեն. ես Ձ(1) տարի այս կողմերը պատեր եմ... Դուք ի՞նչ տեսաք, որ սասանկ չուտով կը փախչէք կ'երթաք, ի՞նչ պիտի բլլայիք մեր տեղը, որ զուլումն ու հալածանքը մեր գլխէն պակաս չեղան երբէք մեր դժբաղդ Տարօնին մէջ... Բայց մենք ձեզի պէս վազ չանցանք մեր հայրենի հողէն, անոր կպամ, անկէ անբաժան՝ մեռանք ամէն օր ու ապրեցանք մեր տառապանքին մէջ... Հեռիք վայնատուն կարգաք, քիչ մը սի՛րս ունեցէք, սի՛ր ձեզեր էք ձեր երկիրը՝ կը փախիք... Դուք նորէն պիտի ետ դառնաք ձեր կործանած օճախներուն վրայ, մենք ամենքս պիտի դառնանք նորէն արբւթիւն ընելու մեր հայրենիքին, նորէն շինելու, շէնցնելու մեր կիրիկիան... Ասոր համար մեզի պէնք, մեզի քօփ ու քօնեկ պէտք չէր, մեզի դպրոց, կրթութիւն, խելք պէտք էր... Մենք նորէն ետ պիտի դառնանք մեր կուրուստը դարմանելու... Հերի՛ք սղբ ու կոծ ու չիլան շանէք, քիչ մը քաջութիւն ունեցէ՛ք, դուք Հայ չէ՞ք...

Անձանօթը իր բսկիքը կը վերջացնէ ու կը հեռաւ նայ: Գիշերին մէջ իր դաժան ու վրէժինդիք ձայնը ե իր խօսքերուն բիրտ ու անաղք վճռականութիւնը ամենուս վրայ կը թողու խորունկ ու խռովագին ազատութիւն մը, զոր մեր լուսթիւնը միայն կրնայ արտաշայտել, երկար, յաւերժացող լուսթիւն մը, որուն անձկութեանը չեմ կրնար ստիպ, և որուն մէջ կը թողում գաղթականները, ու մութին ընկճող ճնշումն զգալով ուզերուս վրայ, ներս կ'երթամ, լուստոր պահներն ներս հաղեկան թեթեւացում մը փնտսելու:

Ապրնին մէջ խօսքի կը բանալիմ ժեզուիք փայ-

դասակարգի մը հետ, որ Աստուծոյէն կուգայ, և որ կը պատմէ ինծի կատարուած խժդժութեանց շուրջ ականատեսի իր գիտցածները: Մեր խօսակցութիւնը կ'երկարաձգուի, ու չեմ գիտեր ի՞նչպէս Աստուծոյ տարազրեայ Առաջնորդին՝ Մուշեղ Սրբազանին վրայ կանգ կ'առնէ պահ մը:

Փէզուիթը նախ իր հիացումը կը յայտնէ երիտասարդ եկեղեցականին մտաւորական բարձր արժանիքներուն, անսպաս կերպովն ու աննդային գործունէութեանը վրայ: Յետոյ սակաւ ձայնը մեղմացնելով և նայուածքին մէջ չեմ գիտեր ի՞նչ երկնարազմիկ արտայայտութիւն մը դնելով՝ կը սպորդեցնէ.

— Բայց սիրելի՛ պարսն, հակառակ իր այս բոլոր ձիւրքերուն՝ Աստուծոյ մարդ մը չէ անիկա...

Երեսը կը նայիմ պիչ պիչ: Փէզուիթը գարմանքս կը կսահէ, և իմ առջեւս ամէնէն համոզիչ փաստը դնելու փութիտութեամբ մը՝

— Երեւակայեցե՛ք, սիրելի՛ պարսն, կը յարէ գայթակղութեան անպատում չեչտայ՝ մը, երեւակայեցե՛ք որ անիկա չի հաւատար «Մ. Ճաշակին սասուածայնութեանը», «Անարձա Յղութեան» և այսպիսի սուրբ ճշմարտութիւններու...

Չեմ կրնար դէմքիս վրայ ժպիտ մը զսպել, ոչ անբարիշտ, հապիւ զգայի ժպիտ մը, ու Փէզուիթը՝ իմ լուսիկներէս քաջպիտում՝ քիչ մը աւելի կը մօտենայ ինծի ու թախսանձազին երեւոյթով մը երեսս ի վեր կ'ընէ.

— Տեսնե՛նք, սիրելի՛ սրբսն, դուք շատ ազդեցիկ մէկը կ'երեւաք ձեր համայնքին մէջ, ևս շատ քիչ անպամ նանդիսրած եմ ձեզի պէս լուսամբա գաղափարներու և խորունկ դատաւարութեան տէր Հայերու...

Շունչս բռնած կը սպասեմ թէ ի՞նչ պիտի բսէ, թէ ո՞ւր պիտի յանգին ինձի շռայլած իր այս փոքրիկ հասակները, և ա՛նա՛ ժէզուեթը կը բարբառի.

— Չէ՞ք կարծեր, սիրելի՛ պարօն, որ ձեզի, Հալաբուղ համար մեծ բարիք մը պիտի ըլլար վերադառնալ Հոսովմայ ուղղափառ եկեղեցւոյն գիրկը...

Քիչ մը յանկարծակիի եկած՝ կը պատասխանեմ.

— Հոսովմայ եկեղեցին պիտի փրկէ՞ր մեզի, հայր իմ, Ս. Պապը պիտի պաշտպանէ՞ր մեզի, պիտի արգելէ՞ր մեր դահիճները մեզ ջարդելէ...

Ժէզուեթը կը վարանի պահ մը, և յետոյ մե՛ծ, աւետաւո՛ր, հրաշայլ խոստում մը տալու պէս կը դռչէ.

— Բայց, սիրելի՛ պարօն, այն ատեն աւելի չափաւորական, աւելի խոհական կղեր մը պիտի ունենայիք, և ասիկա փրկուեթի՛ւնը պիտի ըլլար ձեր դժբաղդ ազգին համար...

Կը լռեմ ու կը խորհիմ. «Հէ՛զ խաչուած ազգս, ի՛նչ անշահախնդիր ու սրբաշնորհ փրկիչներ ունիս ա՛յ չե՛ս գիտեր...»:

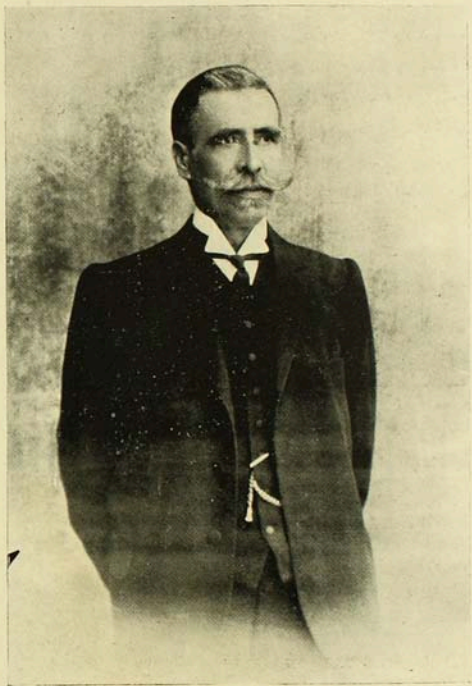
Յանկարծ դուրսէն երգի մը ձայնը կը հասնի աւկանջիս: Տարօնցիներու՝ սրտածմլիկ ողբերգն է՝ կիւլիւրդէն երգուած.

Մի՛ լար, մայրի՛կ, գիս կը քանին,
 • Հրացանով գիս կը սպաննին,
 Քո սուրբ կրօնքէն գիս կը հաննին,
 Մայրի՛կ, մայրի՛կ, անո՛ւտ մայրիկ...:

Գուրս կ'ելլեմ, ու մութին մէջ արցունք մը կը սրբեմ աչքերէս...

*
 *
 *

Յաջորդ առտուն Լաոնագա կը հասնինք: Հոն քանի մը ժամ հեռագրատունը և՛ գաղթականներուն

Մ. ԹՐԻՓԱՆԻ

Որով զորարանկն մեզ ապաստանող հազարաւոր Հայերը կրցան
իր շնորհիւ կեանքերնին ազատել :

հետ՝ ծովեզերեայ սրճարաններն անցնելէ ետքը՝ մեկնումը ազդարար առաջին սուլիչը լսելուս՝ նաեւկ մը կը նետուիմ և կը վերադառնամ շողենաւը, որ դէպ ի կիպրոս կատարած իր այս շեղումէն վերջ՝ ցուկը կրկին կ'ուզէ կիլիկեան ափերուն, զորս պիտի եզերէ մինչև Պէյրութ :

Ու ինձի համար, որ տասը տարիներէ ի վեր տաւրազրութեան հեռաւոր հանգրուաններուն մէջ կիլիկեան այդ երազուած ափերուն հմայքն ապրած եմ, տարօրինապէս վրդովիչ ու ոգեկոչող բան մը ունի անոնց երկայնքը այս յամրնիթաց թափառայածումս :

Ծովուն վրայէն, նաւուն կամբջակէն ամբողջ էութեանս յարատեւ սեւեռումն ու հոգեւին կարկառումն է ասիկա դէպ ի կիլիկեան ցամաքը, որ իմ մէջս կ'արթնցնէ նորագոյն աղէտներու սարսուռին հետ խռովագին վերյուշումը երէկուան դիւցազնական պատրանքներու... Կը յիշեմ, կը յիշեմ այս ծովուն վրայէն, սա շղթայաշար լեռներուն սողանցութեանը առջև, վերջին տասնը հինգ տարիներու մեր ազատագրական մաքառումին մէկ քանի աղետարչ դրուագները... Այս ջուրերուն վրայէն չէ՞ր որ Սըւէտիոյ ֆէտայիները կիպրոսէն իրենց յաղթական էջքն ըրին՝ փետուրի պէս նաւակի մը մէջ՝ սա դիմացի եզերքները՝ ծովամոյն խեղդուելու գնով... Անոնց մէջ էր Մշեցի Մխօ-Շահէնը, որ վերջէն Չօք-Մարզուանի ինքնապաշտպանութեան հերոսը պիտի ըլլար և որ մըն ալ Հայ ձեռքերէ պիտի խողխողուէր Փօթիի սեւ թակարդին մէջ... Այս ջուրերուն վրայէն չէ՞ր որ այնքան սիրուած ու կտրիճ բնակներն՝ տարագրութեան մեր դաւադիր խումբերէն առաքուած՝ նաւավարի ծպտումներով իրենց անցքը կը կատարէին դէպի կիլիկիա, դէպի գաղափարի ու հա-

ւատքի ընդերկրեայ ոգորումները, զէպի զրկանքի, տա-
ժանքի ու հիասթափութեան ճամբաները...

Ա՛հ, այս արիւնի ու արհաւիրքի օրերս՞ն պիտի
վիճակուած ըլլար ինձի տեսնել ձեզ, ու ձեր խորոյստ ու
վեհաշուք սեպութիւնները նայուածքներովս համբուրել,
ս՛վ կիլիկեան օփեր, երբ ձեր վրայ կը ծանրանան սուգի
ու աղէտքի մոռայ ամպերը...

Իսկէնտէրունի առջեւ շոգենաւր քանի մը ժամուան
համար կը խարսխէ: Տամաք կ'ելլեմ Չօք-Մարզուանի
տազնապալի կացութեան վրայ տեղեկութիւն փնտռելու:
Նաւահանգիստէն կ'արգիլեն զիս քաղաք մտնել: Փոլիս-
ներու պառաքի մը մէջ ժամու մը չափ սպասելէ ետքը
անցազիրս ետ կ'ուզեմ և յուսակառուր շոգենաւ կը վե-
րադառնամ: Բայց միջոցը կը գտնեմ լուր գրկելու տեղ-
ւոյն քահանային, որ ազնիւ փութկոտութիւնը կ'ունե-
նայ շոգենաւ գալու:

Պատուական եկեղեցական մըն է Իսկէնտէրունի Տ.
Կրիզօր քահանան, մըն այն չարքաշ տէրաւորներէն, ու-
րոնք վերջին աղէտքին մէջ անձնուիրութեան անմոռա-
նայի սպառնոյցներ սուին իրենց հօտին: Իրեն հետ նաւուն
վրայ ունեցած խօսակցութենէս բան մը միայն միտքս
մնացած է, բան մը, որ ինքնին կը համազրէր վայրկեանին
բոլոր եզերական հանգամանքները: Եւ ատիկա իմ սուա-
ջին խօսքիս իր առաջին պատասխանն էր:

— Ի՞նչ խապար, Տէ՛ր հայր...

— Այս առտու հայ մը սպաններ են հունա՛, Բա-
յասի ճամբուն վրայ... Մարդ զրկեցի որ հասկնամ թէ
ի՞նչ է...

Ճամբուն վրայ սպաննուած շա՛յ մը... Ա՛հ, ս՛վ պիտի
պատմէ մոռցուած կամ բնա՛ւ չի լսուած մահերը այն
Հայերուն, որոնք Թուրքիոյ ճամբաներուն ամայութեանը

մէջ սպաննուած են, կը սպաննուին ու դեռ զուցէ պիտի սպաննուին . . . Միթէ կրնա՞յ խօսքն ըլլալ՝ զանգուածաւորն կոտորածներու աշխարհին մէջ՝ այդ առանձին ու մեկուսի սպանդներուն . . .

Իսկէնաէրունի անգլիական փոխ-հիւպատոսին տղան Պ. Ժօղէֆ Քաթօնին ալ շոգենաւ կուգայ, և առիթ կ'ունենամ իրեն հետ տեսակցելու: Տէօրթ-Եօլի կացութեան, անոր սպառնացող խտանգին վրայ Հայութեան սիրար սեղմող երկիւղները կը յայտնեմ իրեն: Եւ կ'ապշիմ երբ սա պազարիւն պատասխանը կուտայ ինծի.

— Անհոգ եղի՛ք, շատ դժուարութիւն պիտի քաշեն Տէօրթ-Եօլը ջարդելու համար, ils auraient du fil à retordre jusqu'à ce qu'ils massacrent Deort-Yol . . .

— Ի՞նչու, ի՞նչպէս, կը հարցնեմ սահմուկած:

Ու պարտն Քաթօնի կը բացատրէ ինծի, թէ Տէօրթ-Եօլի Հայերուն սուէները բարձր ու ամուր պատերով շրջապատուած են եղեր, և այդ պատերուն ետին կրնան եղեր պաշտպանուիլ անոնք . . .

Երեսը կը նայիմ լուին, ու կը մտածեմ. « Երանելի օտարական, եթէ այդ պատերն են միայն որ Չօք-Մարզուանի Հայերուն կեանքը պիտի փրկեն, վա՛յ է եկեր անոնց գլխուն » . . .

Շոգենաւր կը շարունակէ իր ճամբան:

Քանի մը ժամ ալ, և ահա՛ կիլիկեան ափերը կը լերջանան . . . Լեռները յանկարծ կը սկսին ծաղկիլ խարժես, լեռները կը ծաղկին, ճերմակ ու խիթ բնակուէիւններ կը ծաղկին, անոնց տակ կը ծածկուին հիացական աչքերուդ առջեւ . . .

Լիբանանն է . . . Երջանիկ երկիր . . . Այնքան մօտ ըլլալ տառապանքի ու խժդժութեան աշխարհին, անոր մէջն իսկ գտնուիլ, և այնքան պայծառ ու բարեպատիկ կերպարանք մը պարզել, երանութեան ովաքիսի մը հանգոյն . . .

Որի՞ կը պարտիս այդ անզուգական բազդաւորութիւնդ, ս'վ Լիբանան, դո՛ւն որուն սահմաններէն տասը վայրկեան անդին մարդիկ կը ջարդուին, կը խոշտանգուին տակաւին, և ուր կուգան ապաստանիլ Կոտորածի մղձաւանջէն հալածական եղիկիւններ... Որի՞ կը պարտիս, ս'վ բիւրիցս երանելի երկիր, քու այդ հրաշալի ճակատագիրդ... Բանի մը հազար Մարօնիթներուդ շարդուած ըլլա՛լուն... Ատեն մը կար, բարէ, երբ մարդիկ շարդուելով ալ կը փրկուէին... Ատեն մը կար, երբ Արեւմուտքի մէջ քրիստոնէական համերաշխութեան արեւը մարը մտած չէր, երբ «քաղաքակիրթ» աշխարհի զօրաւորներուն մէջ դոնէ հատ մը կը գանուէր, որ իր սուրբ յօժար ըլլար իսպառ զնկու բռնաբարուող, չարչարուող, խաչուող քրիստոնէութեան փրկագործումին... Եւ այդ միակասակական ազգին ոչնտակորն ալ Սըտանի մէջ կտարեցին, ու պոռնկութեան գօտին մէջքը կապած Եւրոպան՝ իր յայրատ ու վաւաչոտ միսերուն մէջէն հեշտասարսուռ գալարումներով՝ հանդիսատես ելաւ մարդկային սեւին դէմ գործուած այդ ահաւոր ոճիրին...

Պէյրութ ալ կ'արգիլուիմ շոգենաւէն դուրս ելլել: Եւ անկէ անդին մինչեւ Եգիպտոս, ճամբան ա՛լ իմաստ չունի ինձի համար:

Մերսինէն շոգենաւը մտած գաղթականներէն մեծ մասը Կիպրոս ելած են: Բայց զեւ կը մնան մէկ քանիներ, որոնք Ազեքսանդրիա կ'երթան, իրենց կիներովն ու զաւկներովը: Ահռելի է ասոնց վիճակը կիւլիբերին վրայ: Նաւաստիները իսլամ են կտրվականին շոգենաւերուն վրայ: Եւ մոլեռանդ ու վայրագ տեսակէն լաղեր, որոնք թրքական սահմաններէն դուրս ալ չեն կրնար գտակի իրենց կատաղի ատելութիւնը սղորմելի Հայ գաղթականներուն դէմ՝ զորս նախատելու, ծագրելու:

նեղելու առիթ ու պատրուակ կը փնտռեն օրն ի բուն :
Քանի՜ անգամ լսեցի այդ մարդակերպ գազանները ,
որոնք հեղնական քրքիջներով կ'ըտէին իրարու .

— Հայերը Ատանան գրաւեր են... Հայերը պէյլիֆ
հաստատեր են... քահ քահ քահ... :

Բայց անգամ մը համբերութիւնս կը հասնի , երբ
անոնցմէ մէկը գաղթականներէն Հայ կնկան մը ուղղելով
խօսքը՝ կը պուար .

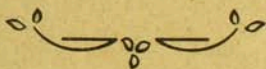
— Տահա պի՞քմէսիկիզ մի խրկըրլա՛ր , դեռ չի
հատա՞ք , չի լմնցա՞ք , խոզե՛ր... :

Նաւապետին կ'երթամ՝ կը բողոքեմ , բայց անիկայ
անտարբերութեամբ մտիկ կ'ընէ ինծի , և իբր ամբողջ
պատասխան կ'ըտէ .

— Ի՞նչ ընենք , պարոն , գլուխ չենք կրնար ելլել
ատոնց հետ . Ընկերութիւնն ալ կ'ուզէ ատոնք գործածել .
պէտք է աչք գոցենք... :

Ու ծովուն վրայ մինչեւ Եգիպտոս գիս հալածեց ու
դեռ մինչեւ հիմա մըտքս կուզայ յաճախ տաճիկ նա-
ւատարին քստմնելի խօսքը՝ կնկան երեսին նետուած .

— Դեռ չի հատա՞ք , խոզե՛ր... :

Դ Է Պ Ի Ա Տ Ա Ն Ա

Տասնը հինգ օրուան մէջ երկրորդ անգամ ըլլալով Մերսին կը հասնիմ: Դուրս ելլելու համար դժուարութիւն չեն հաներ առջեւս, զի անցազիրս Մերսինէն վիզէ եղած է: Անմիջապէս Շաթրը օթեւանը կը փութամ: Հոն են Ասլանեան հայր սուրբը և Սարգիս Սուլինը: Վեհապետեան սրբազանը Ատանա դացած և հոն մնացած է: Պատուիրակութիւնը արտօնուած է հիմա Ատանայի և Մերսինի միջև երթեւեկելու: Կ'որոշենք յաջորդ առտուն իսկ Ատանա մեկնիլ:

Մերսինի կայարանը զինուորական հսկողութեան տակ առնուած է, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վերջը Տարսոնինն ու Ատանայինն ալ: Ոչ-պաշտօնական հանգամանքով ճամբորդներու համար թրէնին մուտքը արգիլուած է: Մենք կը թոյլատրուինք իբրև Հայոց Պատրիարքարանի նպաստարաշխ պատուիրակութեան անդամ:

Շոգեկառքը հազիւ ճամբայ ելած է, և ահա՛ ստիկան մը կը մտնէ մեր դրուած բաժնեակին մէջ, և կը սկսի մէկիկ մէկիկ մեզ հարցաքննել, մեր իւրաքանչիւրին անուանն ու ինքնութիւնն արձանագրել: Այս դործողութիւնը՝ ժամ մը վերջը՝ միեւնոյն թրէնին մէջ կրկին անգամ կը կատարուի Տարսոնէն անդին՝ նոր ստիկանի մը կողմէ:

Ողորմելիօրէն աղքատ կահաւորում մը ունի այս

թրէնին առաջին կարգն իսկ : Դէմ դիմաց երկու լայն նստարաններ, որոնք արեւելեան սէսլորի կը նմանին, և սէսլորին հանգստաւէտ առաւելութենէն ալ զուրկ են :

Պօսակցելու շատ արամադրութիւն չունինք, ու Սուինին հետ երկու ծխնելոյզներու պէս անընդհատ կը ծխենք :

Դիմացի նստարանին վրայ փաթթոցաւոր մը ծալապատիկ բազմեր է : Ուրախ ու ինքնագոհ կերպարանք մը ունի, ու մօրուքին մէջէն մանի մը կը մուտայ : Իր այդ անպատկառ դիրքն ու անփոյթ զուարթութիւնը կը վիրաւորեն մեր վրդովուած զգացումները և սրտի սեղմում մը կուտան մեզի : Յանկարծ խօսքը Ասլանեան հայր սուրբին ուղղելով կը յայտնէ թէ Մերսինի միւֆթին է ինքը, ու կը պարծենայ իր շնորհիւ Մերսինի մէջ ջարդեղած չըլլալուն համար, ու կը գանգատի որ իրեն այցելած չեն Պատրիարքարանի կրօնաւոր պատուիրակները : Հայր սուրբը խօսքն անուշ տեղը կը կապէ ու կը խոստանայ Մերսին վերադարձին այդ քաղաքավարական պարտքը կատարել :

Ճամբուն ամբողջ ընթացքին պատուհանէ մը դուրս կը նայիմ, անտահման մշակուած դաշտին սսկեփայլ բուսականութեամբ աչքերս ողողելու : Կարծես բնութիւնը՝ հրաշալի յորդառատութեամբ մը՝ իր բոլոր բարիքները թափեր է հոս, մարդոց երջանկութեանը համար : Բայց մարդիկը չեն գտած կեանքին հնարաւոր գոհացումը բնապարգեւ բարիքներուն այս լիութենէն, և իրենց նմաններուն արիւնին մէջ փնտռած են յազուրդն իրենց վայրագ ախորժակներուն . . .

Եւ քանի՜ Ատանային կը մերձենանք, այնքան կը չեշտուի մէջս այս դաժան ու խռովիչ տպաւորութիւնը :

Դաշտին միապազազ ու զիւթական համայնապատ-

կերին մէջէն հետզհետէ զուրա կը ցցուին սեւ կմախքները քանդուած ու այրեացաւեր ազարակատուներու, որոնց շուրջը ամէն կեանքի շունչ դադրած, ամէն գոյութենէ ամայացած է... Օ՛հ, զահանգիչ արհաւիրքը այդ մեհաւոր ու լքուած աւերներուն, խելայեղօրէն երկինքն ի վեր կարկառուած թևերու նմանող այդ սեփ-սեպատերուն... Կը զգաս, կ'ապրիս, անոնց ի տես, Աւերումի Ուրականը, որ անցեր է ատկէ, ու իր այսահար վազքին մէջ քարուքանդ բրեր է ամէն բան...

Ատանայի կայարանին հազիւ մօտեցած ենք, երբ զուրսէն համայնածախ գարշահոտութիւն մը թրէնին մէջ կը կոխէ և մեր կոկորդներէն կը բռնէ: Կայարանէն քիչ մը անդին վրաններու տակ խոնուած հազարաւոր աղէտեալներու բացաստանէն է որ կուգայ այդ մահաշունչ գարշահոտը:

Կը հասնինք վերջապէս աղէտքի կեղրոնավայրը, թրէնէն իջնելնուս՝ ինքզինքնիս կը գանհնք աղետեալներուն ամբօխին մէջ որ կայարանին շուրջը հաւաքուած է՝ նախաինամական անձանօթներու սպասելու անձկայրեաց երևոյթիով մը:

Ոստիկանական ձեւակերպութիւններէ անցնելէ վերջ, կառք մը կը մտնենք ու կը քշենք ուղղակի Առաջնորդարան, — կանգուն մնացած միակ Հայ հանրային հաստատութիւնը:

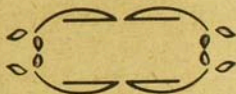
Ա՛հ, մեր այդ առաջին մուտքը եղեռնի ու եղբերգութեան կեղրոնական թատերաբեմին մէջ... Կայարանէն քիչ մը անդին դէմերնիս կ'ելլէ դժխեմ կերպարանքը արիւնոուշտ խուժանին, որ ճամբաներուն վրայէն, սրճարաններուն առջեւէն, իր դժոխային ծամածոութիւններովը, բզքտող նայուածքներովը կ'ողջունէ մեզի, հպարտ՝ իր կատարած քանդումի գործին, անոր

վրայ սոնքալու, յաղթանակելու գուպարակոչ կեցուածք-
ներով... Ասոնցմէ մէկը, փաթթոցաւոր ծերուկ մը, մեզ
նշմարելուն՝ կանգ կ'առնէ, ու աջ դաստակը ձախ ձեռ-
քին վրայ մեղի երկարելով՝ կը գոչէ.

— Այսքնը՞զ մը պէյլիի: առի՞ք մի պէյութիւնը...

Կառքը աւերակուտակ փողոցներու մէջ կը մխրճուի
հիմա: Շուկան է, ամբողջապէս կործանուած, ուր տեղ
տեղ մէկ քանի անվթար կրպակներու առաջամասին վրայ,
իրենց նամեքեաններուն առջեւ ինքնազոհօրէն փռուած
են իսլամ խանութպաններ, փլատակներու մէջ թառած
գիշակերի տպաւորութիւն մը թողլով անցորդին վրայ...
Ու շուկային երկայնքը՝ գետնին վրայ ինկած կը տեսնենք
երկաթէ ճեղքուած դրամարկղներ, որոնք աղիքները
դուրս թափած արգանդներու չարաչուք պատկերը
կ'արթնցնեն մեր ալէկոծ մտածումին մէջ...

Հայկական թաղերու բրգացած աւերակոյտները կը
ճեղքենք, ու շունչերնիս Առաջնորդարանին բակը կ'առ-
նենք... :

Վ Ե Ր Ա Պ Ր Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

Համատարած փլատակներուն վրայ կանգուն ու ան-
 փթար, վերապրողներու մրակ ապաւէնն է Ատանայի Առ-
 աջնորդարանը, Մայր Եկեղեցիին հետ... Ու մարդկային
 տառապանքի՝ այիքները կուգան իրարու ետեւէ, ան-
 ընդհատ, կոծելու՝ քանդումի փոթորիկին մէջէն անվը-
 կանթ մնացած այդ վերջին պատուարը... Աղետեալներու
 յոգնախուռն ամբոխը լեցուեր է անոր առջեւ, անոր
 շուրջ, անոր բակին մէջ: Ու դեռ մէկ կողմէն կուգան,
 կը խուժեն անոր վրայ, անոր դռներն ու սանդուխները
 ափ կ'առնեն, այր, կին, տղայ, կուգան իրենց ցաւին
 դարման մը, իրենց տրտման մը փնտաւելու, գոնէ
 իրենց դառնակակիծ ողբն ու շիւանը թափելու հոտ, ուր
 ամէն դռնէ մերժուած, ամէն կողմէ հալածուած, ամէն
 հորիզոնէ սպառնացուած այդ եղկեկինները զիրենք լսելու,
 իրենց վրայ դուժով նայելու, իրենց կարեկցելու տրամա-
 դիր հոգիներ կը հաւատան գանել...

Ներսը, Առաջնորդարանի ընդունելութեան սրահը
 կամ Մուշեղ Արքազանի ննջասենեակն են Պատրիար-
 քարանի պատուիրակները, որոնք՝ արշալոյսէն մինչեւ
 իրիկնամուտին՝ խօսք հասկցունելու են մարդկային
 թշուառութեան այս անծայր ու յարածուն մակընթաց-
 ութեան, որ կուգայ փչրուիլ իրենց կայանին սեմե-
 րուն վրայ...

Ու չեմ գիտեր, չեմ կրնար երեւակայել տիեզերքի մէջ անկիւն մը, կէտ մը, թատերաբեմ մը, որուն վրայ աւելի եղբրական տուամ մը թաւալած ըլլայ երբէք... Հոտ օրն ի բուն, հեւ ի հեւ կուգան, կը տախտապարին արիւնի ու արնաւիրքի մէջէն փախչողները, բոլոր անոնք որոնք իրենց սիրելիներուն մտրթոտումը տեսան և անոնց արիւնազանգ զիակներէն խելահեղօրէն բաժնուեցան... Անուելի ու դժնդակ տեսարան մըն է զոր հոտ կը սպարգէ մանաւանդ այրիներուն ու աղջիկներուն սոզանցը: Շատերը հեռուներէն եկած են, գառաօին բոլոր գիւղերէն ու գիւղաքաղաքներէն, ուր եղեանք իրենց ընտանեկան բոյներուն վրայ ինկած, զանոնք քայքայած ու անոնցմէ դուրս քչած է գիրենք, անոնց մտխիրներուն տակ թաղելէ վերջ իրենց ամուսինները, հայրերն ու եղբայրները:

Ու քոտմնելի ու խենդեցնող են պատմութիւնները, որ այդ հերարձակ ու կիսամերկ գեղջկուհիներուն շրթներէն կը թափին հիմա արցունքի հեղեղներուն հետ որ կը վազեն՝ Ոճրին տեսքէն զահանդած ու լալէն արիւնուտած անոնց աչքերէն... Կուսնիդէ սիրտ պէտք է կարենալու համար մտիկ ընել իրենց... Բայց աւելի սրտաճմլիկ է լուսթիւնը լիկուած աղջիկներուն, որոնք չըրթունքնին չին բանար երբէք, գլուխնին վեր չեն առներ ու երեսդ նայիր, ու աչքերնին վայրահակ, ամօթահար ու ցաւազին կեցուածքով մը՝ կը թողուն որ ուրիշները, տարեց կամ մանկամարդ այրիները պատմեն իրենց դժխեմ պարագան...

Ու անգամ մըն ալ, ու աւելի ուժգնօրէն, զգացի հոտ անասելի դառնութիւնն ու անհնարին դաժանութիւնը Հայ կնոջ նսեհին, ի տես այդ բոլոր հէգերուն, որոնց առջեւ ամբողջ արիւննիդ պիտի արտատուէիք... Հազիւ տասներկու տարեկան Հայ աղջիկ մը տեսայ զոր առեր տարեր նիքեան բրբր էին իսլամի մը հետ, և զոր

վերջէն իր առեւանգիչին ճիրաններէն քաշեր էր կառավարութիւնը և Հայոց Առաջնորդարանին յանձններ՝ շատ մը ուրիշ աւելի հասուկ ազջիկներու հետ :

Հայ կնոջ այս չարաշուք կացութիւնը մօտէն ճանչնալէ վերջ՝ որքան մեծ եղաւ դարմանախառն հիացումս անոր տոկունութեան ու բարոյական գերմարդկային ուժին հանդէպ, այնքան ալ ներողամտութեամբ ու արդարացումով մղուեցայ զխել անոր մոլորանքի ու այլաաներման հազուադէպ սայթաքումները :

Ազջիկ մը բերին առաջնորդարան, 15-16 տարեկան առոյգ ու զեղազէմ ազջիկ մը, զոր իր ճիւղեաճի առագաստէն բռնի բաժներ էին, և որ չէր ուզեր վերադառնալ իր մայրենի եկեղեցիին և իր խոշտանդուած ցեղին գիրկը : Վալին ստիպուեք էր ապտակել զինքը և ստիկաններու ձեռքով զրկէր էր եկեղեցին : Բայց ազջիկը կը բողոքէր ու կը յամառէր անձնատուր չըլլալ :

— Հայր ի՞նչ է որ, Հայր քանի՞ փարա կ'արժէ որ ես Հայ ուզեմ մնալ... Ո՛չ, ես խլա՛մ եմ, ձգեցէ՛ք ինձի որ ամուսինիս քով երթամ...

Յորդորներն ու քարոզները օգուտ չէին բնոր, չէին ազդեր խեղճ ազջիկան վրայ, որ հալածուած անասունի իր բանազդով ուրիշ բան տեսած չէր իր ցեղին մէջ, բայց միայն զրկանքի, միայն տառապելու, չարչարուելու, ջարդուելու կարողութիւնը, և որ չէր գտած իրեններուն մօտ կին-էակին փնտռած ամենէն կենսական, ամենէն անհրաժեշտ, ամենէն սիրելի բանը, — ուժը, առնական ուժը ամէն ձեւի և արտայայտութեան տակ Ուժը...

Բայց Սուլինը կրցաւ դարձի ու զզջումի բերել այդ արգահատելի չուսուսհինս Լոսաւ անոր՝ թէ խլամանալով ան չէր գաղբեր կեալուր մը ըլլալէ, և երբ վաղը իր էրկը արձակէր, պօտամիտ ընէր զինքը՝ ո՛չ ոք իր երեսը պիտի նայէր, ո՛չ մէկ խլամ պիտի ուզէր զինք կնութեան առնել իրրեւ նախկին կեալուր մը և ինք փողոցը

պիտի մնար, ամենէն լքուած ու նախատուած...

Ա՛հ, պէտք էր տեսնել այդ վայրկեանին աղջկան փրցուցած լացը, անոր կոծանքն ու կողկողանքը, անոր թախանձագին պաղատանքը՝ որպէս զի ներեն իրեն և ընդունին զինքը... Այնուհետեւ ա՛լ ձայն մը, վանկ մը չի հանեց ան իր գոցուած շքիներէն, ու եզերաւ մայրերու անվերջանալի թափօրին խառնուած՝ գլխի կոր՝ ու լուին՝ հետեւեցաւ իր ճակատագրին...

*
*
*

Գիշերը, Առաջնորդարանին դուռը, մութին մէջ, նստեր ենք, Ասլանեան հայր սուրբին հետ: Տասնի չափ կիներ գետինը, փախփի մը վրայ կձկտած են մեր առջև: Եւ հայր սուրբը կը խօսի անոնց հետ, անոնց մխիթարական բաներ մը կ'ըսէ, անոնց սիրտ կուտայ: Յանկարծ ինծի կը դառնայ ու ականջս ի վար կը փսփսայ.

— Այս կիները՝ փախուտի պահուն՝ Սիհունը նետած են իրենց երախաները...

Սարսուռ մը կ'անցնի ամբողջ մարմինէս:

— Ի՛նչպէս, հայր սուրբ, ի՛նչպէս կրնան ըրած ըլլալ այդ բանը...

Հայր սուրբը կիներէն մէկուն, ամենէն խօսունին, պատմել կուտայ զարհուրելի պատահարը:

— Գիւղէն գիշերանց ճամբայ ինկանք, ցորենի դաշտերուն մէջէն սողալով ինքզինքնիս Ատանա ձգելու համար... Մարդասպանները ամէն կողմ գործի վրայ էին... Եթէ մեր ձայնը լսէին՝ պիտի հասնէին մեզ ըսպաննելու... Ի՛նչպէս խօսք հասկցնես երախաներուն... Կուլային, կը ճուային մեր գրկերուն մէջ... Անկարելի եղաւ ուրիշ կերպ ընել... Կա՛մ պէտք էր անոնք զոհէինք, և կամ ամէնքս մէկ մեռնէինք... Սիհունին քովէն կ'երթայինք... Ու սարսափի ու խուճապի այդ

վայրկեանին մեր երախաները գեար նետեցինք, ու հոգինիս ազատեցինք...

Սահմակամ, քարացամ՝ կը լսեմ այս ստեղծի պատմութիւնը, զոր կինը — քանի՞ երորդ անգամ բլլալով արգեօք — կ'ընէ համակերպումի տարօրինակ, կարծես մեքենական շեշտով մը... Պահ մը կ'ընդվզիմ և կը գոչեմ.

— Ի՞նչ կ'ըսես կի՛ն, ի՞նչ կ'ըսես, ի՛նչ մայր մը աասնկ հրէշութիւն կ'ընէ, կրնա՞յ ընել...

Կինը ինծի կը դարձնէ իր դէմքը՝ լապտերի մը ազօտ լոյսին մէջէն և պարզօրէն կը պատասխանէ.

— Մի՛ ըսեր... կեանքը անո՛ւշ է այն բուլեին... Ձե՛ս գիտեր... Մի՛ ըսեր...

* * *

Ու աղջիկներէն, այրիացեալ կիներէն զատ, պառաւները կան դեռ, իրենց զաւկըներուն ու թոռներուն խողխողումին ականատես եղած պառաւները, որոնք՝ ճերմակ մազերնին փետտելով՝ ցամքած կուրծքերնին ծեծելով ու չորցած գլուխնին պատէ պատ զարնելով կը քաշկռտուին աղէտեայներու եռուզեռ ամբոխին մէջ, ուր ոչ ոք ուշադրութիւն կ'ընծայէ իրենց, ո՛չ ոք ահանջ կուտայ իրենց անհասկընալի վայնասունին...

Մտքէս չի կրնար ելլել երբէք ատոնցմէ մէկուն հոգեւարքը, որուն վերջին վայրկեաններուն ականատես բլլալ պատահեցաւ ինծի: — Մուշեղ Սրբազանի ննջասենեակն եմ, երբ յանկարծ ներս կը մտնէ Տիկին Ժէնիա, դարմանատար Պոլսառաք մարմնին ընկերացող կարիճ կովկասահայուհին, որ վրդովուած ու հեռասպառ ձայնով մը կ'ըսէ ինծի.

— Եկէք, շո՛ւտ եկէք, ձեզ մը բան պէտք է ցոյց տամ, մը տնօելի բան...

Կը շտապեմ հետեւիլ իրեն: Տիկինը կ'առաջնորդէ
 զիս եկեղեցիին ետին, երկու պատի միջեւ աղբիւսի
 պէս սեղ մը: Հոս, որմին քով, գետինը փռուած է՝
 մտղաթափ գլխով և կմակացած մարմնով ութսունամենի
 պառաւ մը, որուն մերկութիւնը կը պարտուի զազրելի
 աղտոտութեամբ քուրջերու տակ... Տեսած էք Փարիզ՝
 Լիւքսէմպուրի մուսէոնին մէջ Ռօաէնի «Ծեր Կինը» կոչ-
 ուած արձանը. ճի՛շդ աս է, բայց գարշելի անարգու-
 թեան մը մէջ գետին ինկած, որդերով ու ձանձկրով
 ծածկուած, սրտնք արդէն սկսեր են ուտել զեռ վերջին
 շունչը չի փչած այդ carcasse... Ինծի տրուած չէ
 մարդկային էակը— և ա՛ն ալ ծեր կնոջ ձեւին տակ— ատկէ
 աւելի քսամնեցուցիչ անկումը մը մէջ գեանամած տես-
 նել... Տիկին ժէնիա զիւցազնութիւնը կ'ունենայ ծու-
 լու այդ որդերով վիսացող մարմնին վրայ, անոր թե-
 ւերէն բռնելու, անոր գլուխը ծունդին վրայ դնելու...
 Ի՛նչ մը ջուր բերել կուտայ և կը լեցնէ անոր կապուտ-
 ցած չրթներէն վար սրտնք հազիւ տարտամօրէն կը շար-
 ժին... Պառաւին թեւերը կը սկսի շփել... Բայց ար-
 դէն սառեր են անտնք, ու պահ մը վերջը պառաւ-
 ւին հոգեվարքի յետին հեւքն ալ կը դադրի...
 Մեռած է... Եւ գիտէ՞ք ի՛նչպէս և ի՛նչու մե-
 ռած... Վերջէն կը հասկնամ, թէ պառաւը՝ իրեն-
 ներուն կորուստին ցաւը ներսիդին՝ աղէտեալներու ան-
 կարեկիւր ամբոխին մէջ քաշկռտուելէ ու ժառպառ՝ երեք
 օր առաջ՝ եկեր ինկեր է հոտ, այդ պատին տակ... Հա-
 րիւրաւորներ իր մօտէն, իր առջեւէն անցեր են, բայց
 ո՛չ ոք նայուածք մը նետեր է իր վրայ, ո՛չ ոք հար-
 ցուցեր է իրեն՝ թէ արդեօք բանի մը պէտք ունի՞, ո՛չ
 ոք մտաբերեր է պատառ մը հաց ու գաւաթ մը ջուր
 երկնցնել իրեն... Եւ ս՛վ գիտէ, գուցէ ինքն ալ չէ ու-

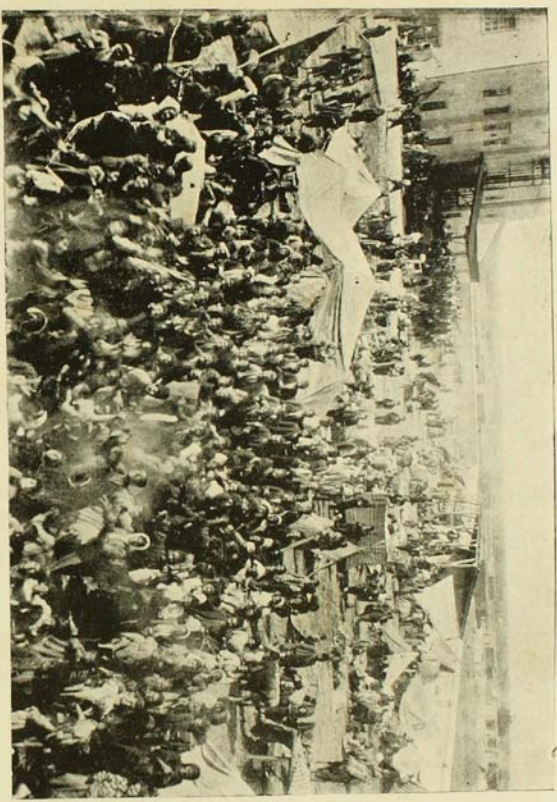
զեր ո՛չ ոքի խօսք ուղղել, ո՛չ ոքէ բան մը խնդրել...
 Գուցէ ուղեր է հոտ, այդպէս, անօթութենէ մեռնիլ
 լմննալ, ազատիլ իր ցաւերէն, ազատիլ կեանքին ու
 տարիքին բեռէն, ազատիլ այս դուլումի ու անօրէնու-
 թեան աշխարհին տեսքէն...

— Ծօ՛, անաւերնե՛ր, անզգանե՛ր — չի կրցայ բռնել
 ինքզինքս պոռալէ՛ դիակին քովէն դարձած ատենս՝
 դիմացս ելլողներուն — այսքան հարիւրաւոր հոգի էք
 հոտ, և մէկերնիդ չըսի՞ք թէ սա պառաւը ի՞նչ ինկեր
 մնացեր է գետինը, պատին տակ, մէկերնիդ չի մտա-
 ծեցի՞ք ձեռք երկնցնել, դո՛նէ հարցում մը ընել այդ ու-
 ղորմելիին...

Ա՛հ, ամբոխներու անգթութիւնը, երբեմն, նոյնիսկ
 երբ կը տառապին անոնք... :

Աստուղի գերեզմանի գործարարի և կողմի հասցի բաշխումը :

ԱԻԵՐՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Գուրար, աւերեալ քաղաքին մոխիրներուն ու վրաստակներուն մէջ կ'երթանք թափառիլ :

Չարչափուքի ու, Եէնի-Մահալլէի բացաստանները վրաններու տակ ընակող հաղարաւոր վերապրողներու մէջն ենք հիմա... Մեզ կը պրծնեն, մեր վրան կ'ընան հոժ ու զանգուածային խռովումով մը, որուն տակ սխալ խեղդուինք, ընկճուինք՝ հոս տիրող զփոխային զարշահոտութենէն արդէն շնչարգելուած... Ամենքն ալ աղերս մը ունին Պատուիրակութեան ընկիւր և փրաքանչիւրն իր ցաւը կը նկրտի առաջ քշել անոր մօտ... Բայց ո՞ր մէկուն հասնիլ, ո՞ր մէկուն բաւել, ո՞ր մէկուն խօսք հասկցնել... Ամենքն ալ արգահատանքի արժանի, ամենքն ալ օգնութեան ու պաշտպանութեան կարօտ...

Վեհապետեան Սրբազան՝ հայրական սաստով մը՝ ետ կը մղէ ամբոխը, որ ա՛լ սկսած է ճնշող, ջախջախիչ դառնալ իր խելայեղ դիմումին մէջ մեր շորսդիէն... Վերապրողները քիչ մը կ'ընկրկին, մըջոց տալով մեզի չարժելու մեր քայլերն ու թեւերը... Եւ մինչ Սրբազանը կը քաջալերէ զիրենք իր սրտասնդող խօսքերովն ու աջակցութեան խոստումներովը՝ իմ նայուածքս կանգ կ'առնէ ազխարչ երեւոյթով դէմքի մը վրայ... Կոյր մըն է, ցուպը ձեռքին, գլուխը վեր բռնած, որ իր ա-

զազուն մարմնոյն բովանդակ կորովովը պրկուած, ծառացած, Արբազանին ետին կեցեր՝ անոր խօսքերուն մըտիկ կ'ընէ սարսուզին ուշադրութեամբ մը... Ու այդ կոյրին տեսքը զիս կը խռովէ, ու կը խորատուզէ տարօրինակ խորհուրդներու մէջ... Ո՞վ է այդ մարդը, ի՞նչպէս վերապրեր է, ո՞ւր փախչեր է իր աչքերուն զիշերին մէջէն՝ վրիպելու համար Աղէտին հարուածներէն... Արդեօք տեսած է ան երբէք, և եթէ տեսած է երբեմնի Ատանան, սրբան բաղդաւոր ըլլալու է հիմա, որ կը խնայուի իրեն իր հայրենի երկիրն աւեր աւերակ տեսնել... Բայց միթէ իր ցուպը մոխիրներուն ու փլատակներուն ահաւոր զգայնութիւնը չի՞ տար իրեն, միթէ իրեններուն սղըն ու վայնասունը լսելով այնքան չի՞ տանջուիր իր միժամած էութիւնը, սրբան պիտի տառապէր եթէ կարող ըլլար տեսնել իր շուրջը թափուած արիւնն ու իր գլխին վրայէն սառաւնոց արհաւիրքը... Ու կոյրը կ'երթայ հիմա աւերակներուն մէջէն, աղէտեայներու ամբար կ'արմկէ, անոր շուրջ, անոր մէջ, ամէն քայլի կանգ կ'առնէ, ու ախանջները անկամ բոլոր ձայներուն՝ մտիկ կ'ընէ իրեններուն սուայտանքին... Ու կ'երթայ նորէն, կ'երթայ անվերջ ու աննպատակ թափառայածութեամբ մը՝ իր աչքերուն ու հոգւոյն զիշերին մէջէն... Ահ, Աստուած, ի՞նչ ճակատագիր, ի՞նչ տեսիլ, ի՞նչ յաճախանք՝ Ատանայի աւերներուն վրայ գեղերոց այդ կոյրը... :

* * *

Մէկ քանի վրաններու տակ կը մտնենք... Հողին վրայ պատկած հիւանդ մանկիկներ, որոնց շուրջ կը հսկին իրենց ցաւագին մայրերը... Արեւուն կիզիչ տաքութիւնը փուռի միժնոյրտ մը չինած է հոս... Ահաբի է վիճակը այդ վրաններուն տակ պատկող հիւանդներ

ուն... Բիչերը պիտի ազատին, հակառակ իրենց հասած
 թշկապան խնամքներուն... Այդ վրաններէն դուրս
 ելլելնուս՝ բան մը ուշադրութիւնս կը դրաւէ անոնց
 ուրջ... Փոքրիկ հողակոյտեր կը տեսնեմ, փոքրիկ հա-
 յիրաւոր հողակոյտեր, որոնք դեռ նոր կազմուած են...

— Ի՞նչ է սա, կը հարցնեմ աղէտեալներուն, ինչո՞ւ
 դիզած են հողի այս կոյտերը...

— Մեր սղափկներն են, կը պատասխանեն անոնք,
 մեր մեռած սղափկներն են, որ հոս, մեր վրաններուն
 քովիկը թաղեցինք, սարսափի օրերուն՝ չի համարձակե-
 լով հեռուն, գերեզմաննոց տանիլ դանոնք... Մէկ ձեռ-
 քով անոնց աչուկները կը գոցէինք, մինչ միւսով քիչ մը
 հող կը փորէինք անոնց դիակները թաղելու համար...

Ու կը փախչիմ, կը հեռանամ այդ վրաններէն ու
 հողակոյտներէն, սրտիս փլատակը, արցունքս ու հեծ-
 լիլտուքս տանելու համար մեկուսի անկիւն մը... :

*
 * * *

* Ճամբան ծանօթներու կը հանդիպիմ: Վրաս կուգան
 ինչպէս ազատարարի մը պիտի դիմէին:

— Դուն Պարթեւեանը չե՞ս...

— Է՛, ի՞նչ կայ սր...

— Ճար մը գտի՛ր, ամա՛ն, մեզ այս տեղէն հա-
 նելու...

— Իմ ձեռքէս ի՞նչ կուգայ սր, տղա՛ս... Համբե-
 լելու էք. այսքան տանջուողներու հետ՝ մարդ իր տան-
 ջանքը կը զգաս՞ջ...

— Բայց մենք ա՛լ այս երկիրը չը պիտի կենանք...

— Ո՞ւր պիտի երթաք...

— Կորէն Արասասամա՛ն, Ամերիկա՛...

Ի գո՛ւր Արդարութեան յոյսը կը շողացնեմ այդ եղ-

կելիներուն աչքին: Չեն ուզեր հաւատալ: Չեն ուզեր լսել իսկ՝ թուրքէն դալիք արդարութեան ու վտիարի նութեան խօսքը:

— Իրե՛նց ըլլայ, կ'ըսեն, իրե՛նց ըլլայ հուրրիյերնին ալ, աւալեքնին ալ, մուսալարնին ալ... Գլուխնի՛ն փարատի... Մենք պիտի երթանք...

Ու բան մը չի կրնար ետ կեցնել զիրենք այն անտեղիտալի, անվերածելի որոշադրութենէն դազթելու հեռանալու իրենց հայրենի երկրէն, ուր ա՛յնքան ազւոր երազներով վերադարձած էին դեռ քանի մը ամբառաջ իրենց երկար տաքադրութենէն...:

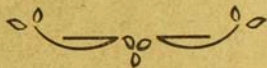
* * *

Գիշերը, Առաջնորդարանի սրահին նստարաններուն վրայ կը պառկիմ... Այդ սրահին պատուհաններէն՝ աւերակներուն վրայ թառած բուր մը պէս՝ ժամերով դուրս կը նայիմ, աչքերուս բովանդակ սեւեռումովք աներեւակայելի եղածին ահաւոր իրականութիւնը դիտելու... Հոտիէ իմ առջեւ կը պարզուի, կը հորիզոնուի աւերումի ամբողջ համայնապատկերը, որ լուսնին պայծառութեան տակ աւելի եղերական կերպարանք մը կ'առնէ քան ցորեկուան լոյսին... Փլատակներու ահա տեսիլ տարածութեան վրայ յազթական կը ցցուին նայ ճամբի և Քէմէր-Այթր ճամբի մինարէները, որոնց քով պարտուածի երեւոյթով կ'ուրուագծուին հսկայական կմախքները Հայ-Բողոքականաց Եկեղեցիին, Մուշեղեան Վարժարանին և մէկ քանի ուրիշ այրուած հաստատութիւններու...:

Եւ գիշերին մէջ, մինակ, երկարօրէն, ցաւազինօրէն կը խորհիմ. «Այս աւերակոյտը քանի մը օր առաջ քաղաք մըն էր որ տենդոս ու հրայրքոս կեանքով մը

կը խայտար... Ի՞նչ սէրեր, ի՞նչ կիրքեր, ի՞նչ գիրկընդ-
խառնումներ, ի՞նչ երազներ ու երանութիւններ, որոնք
երենց թափը կ'առնէին գիշերուան այս պահերուն,
քանդուեցան ու թաղուեցան գետնի հաւասարած եր-
շիքներու այս մոխրակոյտին տակ»... .

Ու նստարանին վրայ կ'իջնամ, քանի մը ժամ մրա-
խելու... :

Հ Ա Յ Ր Ա Պ Ե Տ Ը

Անոր վեհաշուք տեսիլը վրդովիչ յաճախանքի մը պէս կուգայ մաքիս առջեւ, ու կը յածի Կիլիկեան Արհաւիրքէն հոն տպաւորուած համայնապատկերին վերեւ: Անոր եզերական սիլուէթը մթաստուերոզ վեղարը Կիլիկեան մեծ Սուգը կը գմբէթէ մտածումիս մէջ...

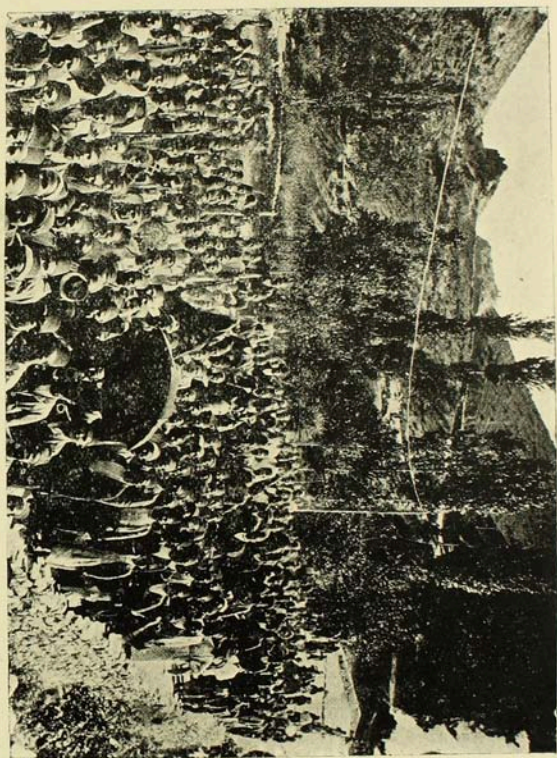
Անիկա տուաւ ինձի Կիլիկեան Սարսուռներու աւմենէն խոսվիչը, ամենէն խորունկն ու ամենէն տեւականը, և չեմ կրնար այս ցաւագին էջերը վերջացնել, առանց իմ ջերմեռանդ, իմ խանդաղատագին հրացումս բսելու այն սքանչելի հոգիին վրայ՝ զոր արուեցաւ ինձի գտնել Աւերեալ Կիլիկիոյ Հայրապետին, Տ. Սահակ Վեհ. Կաթողիկոսին մէջ... Ու այնքան աւելի պէտքը կը զգամ ներսիդիս յարզանքի այս ուշացած հաւատտումին, որքան բուռն է բողձանքս արդարութիւն բնելու մէկու մը, զոր՝ հեռուէ հեռու լսուած գրայցներու վրայ՝ բարոյապէս անիրաւած բլլալու խղճահարութիւնն ալ ունիմ...

Առտուն, Սիսի մայրավանքէն հասած հեռագիր մը կ'իմացնէ մեզի, թէ նոյն իրիկունը Ատանա պիտի ժամանէ Կիլիկիոյ Հայրապետը:

Կ'որոշենք ընդ առաջ երթալ իրեն, քաղաքէն դուրս, ամայի դաշտին մէջ...:

Իրիկնադէմին՝ Վեհապետեան Սրբազանը, Ասլանեան հայրսուրբը, Ատանացի տէրտէր մը ու մեղաւորս՝ կառք մը կը նստինք ու կը շտապենք քաղաքէն դուրս, Սիհունի կամուրջը կ'անցնինք ու կը բացուինք դաշտին անսահմանութեանը մէջ, այգիները տանող ճամբուն վրայ...:

Հարկի մ. հարգողիքով ուղեւորները օրը

Հետեւնիս միականի ոտտիկան-զինուոր մը ունինք միայն՝ մեր թանկագին կեանքերուն ապահովութեանը համար... Ու ամայի ճամբուն սկիզբէն իսկ մեր առջեւ կ'ելլեն հազարաւոր, տասնեակ հազարաւոր իսլամ մշակներ, որոնք՝ մանգաղները ուսերնուն՝ հունձքի արտերէն կը վերագառնան... Զարդողներու խուժանն է ասիկա, որ իր բիւրաւոր դաշունոց նայուածքները մեր վրան կը տնկէ, նայուածքներ՝ որոնց վայրագութեանը մէջ զարմանքի սա խորհուրդը կ'արտայայտուի կարծես. «Ի՛նչպէս այս սեւագլուխները, այս կեալուհները յանդրգներ են ասանկ ասեն մը քաղաքէն դուրս ելլել, երբ Հայ մշակներն անգամ կը նախընտրեն քաղաքին մէջ անօթի մեռնիլ՝ քան դուքսի վտանգները դիմադրուել...» :

— Ո՞վ որի՛, կ'ըսեմ՝ Վեհապետեան Արքայանին, ո՞վ որի՛, եթէ ասոնք մեզ մտթի են հոս... :

Արքայանը երկինք կը վերցնէ իր աչքերը՝ Ամենակալին հետ ունեցած իր սովորական բնատնտեսութեամբը ապահովցնելու համար զիս և... ինքզինքը, այգսլիսի ահաւոր հաւանականութեան մը դէմ : Կը խնդանք... Ըրածնիս տարօրինակ հերոսութիւն մը չէ՛ արդէն. զինանք թէ Վեհափառը զինուորական էսֆորթով մը կուգայ Սիւէն, և թէ Ատանայի վալին մէկ քանի զինուորներով ալալ պէլին զրկած է անոր բնդ առաջ... :

Պաղ-Թէփէսի կոչուած տեղն հասած ենք հիմա, ուրկէ ժամուկէտուան հեռաւորութեամբ մը մեր ետին կը մնայ Ատանան... Հոտ կառքէն կ'իջնենք ու կը սպասենք, աչքերնիս հորիզոնին սեւեռած, դէպի այն կողմը, ուրկէ կ'ակնկալենք Վեհափառին գալուստը... :

Ամբան հրաշալի իրիկուն մըն է : Մթնոլորտը անհուն ու անապակ սլայժառութիւն մըն է համակ : Արեւը դանդաղօրէն կ'իջնայ Պուլկար Տաղի, Տարոսի մէկ օղակին, թիկունքն ի վար... :

Մեր խումբէն բաւական հեռու կեցած՝ կը սպասէ ալայ պէլին, մէկ քանի զինուորներով, վալիին կողմէ Վեհափառին համար զրկուած մասնաւոր կառքի մը քով: Չենք մօտենար իրեն, մինչև որ Վեհափառը հասնի...:

Եւ ահա, յանկարծ, հորիզոնին վրայ սեւ կէտ մը կը նշմարուի, որ երթալով կը խոշորնայ, կը դանգուաւ ծանայ... Վեհափառն է, իր ձիաւոր հետևորդներով ու զինուորական Էսկորթով... Մէջտեղէն, ճերմակ ձիու մը վրայ նստած, վեզարը գլխուն, աչքերուն սեւ ակնոցներ դրած, խորհրդաւոր Չեւի մը պէս, կուգայ, կը մօտենայ Ան իրիկուան խորէն, հանդիսաւոր ու յուզարկաւոր յամբընթացութեամբ մը...:

Ու պահ մը այնպէս կը թուի ինծի, որ ձիաւոր թափօրին առջեւէն դազազ մը կը տարուի, Կիլիկիոյ Հայութեան Գազաղը...:

Իսոյց կը սթափիմ, ու ընկերներուս հետ կը փութամ Վեհափառը դիմաւորելու:

Ան հասած է արդէն ալայ պէլին մօտ, ձիէն վար իջած, ու կառքին քով ոտքի կանգնած կը սպասէ, որ մենք մերձենանք իրեն...:

Ու մտքէս չի կրնար ելլել երբէք հոգեցունց այն երեւոյթը, որուն առջեւ կը գանձմ այդ պահուն ինքզինքս...:

Վեհափառը, գետինը կանգուն, լռին, կը հեծկլտայ ու կ'արտասուէ... Իմ կարգիս կը ծռիմ, աջը առնելու... Երբէք այդքան ջերմեռանդութեամբ համբուրած չեմ կրօնաւորի մը ձեռքը...:

Ալայ պէլին կառք կը նստեցնէ Վեհափառը, անոր ձախ կողմը կը բազմի, ու կը հրաւիրէ Վեհապետեան Սրբազանը, որ իր գլխացը նստի... Այս անքաղաքավար քեֆլիքը քաղաքավարութեամբ կը մերժուի Սրբազանին կողմէ, սա կտրուկ պատասխանով.

— Շնորհակա՛լ եմ, մենք կառք ունինք...:

Ու մենք ալ մեր կառքը կը մանենք:

Եւ ահա՛ Կաթողիկոսական Թափօրը կը շարժի դէպի

քաղաք... : Պուլկար-Տաղիի կատարներուն վրայ պարտուող զիւթական վերջալոյսի մը առջեւէն կը վազենք իմա դէպի Ասանա, դէպի մեր աւերներն ու աղէտեայները... :

Կամուրջը կ'անցնինք ու յաղթական մուտք մը կը բորձենք քաղաքին մէջ, ուրկէ պարտուածի պէս դուրս լեր էինք քանի մը ժամ առաջ... Թուրք սրճարաններու առջեւ շնթուկած խուժանը, մեզ տեսնելուն, ոտքի կ'ելլէ, բարեւի կը կենայ, ու խոնարհ ու ոչխարային նայուածքով մը հաղիւ կը համարձակի նայիլ մեզի, ուսարի զօրքերէ մեզ հետեւուած, պաշտպանուած, պատուուած տեսնելով... :

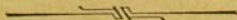
Ու կը հասնինք Առաջնորդարան : Աղէտեայներու ամբոխը խոնուեր է հոտ, փոզոցները, բակը, Վեհափառը տեսնելու, անոր չրթներէն մխիթարութեան խօսք մը լսելու, անոր աչքերէն կարեկցութեան նայուածք մը տեսնելու համար... :

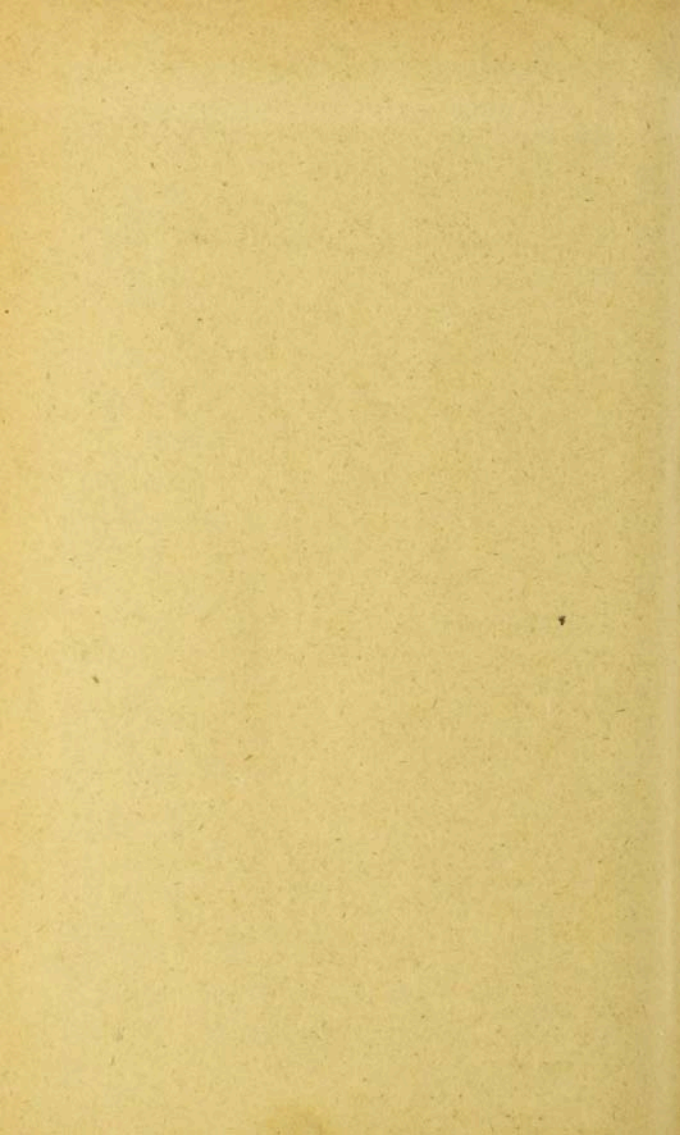
Ու Վեհափառը կը խօսի, ու երբէք, երբէք տրբուած չէ ինծի լսել հողի մը, որ այնքան վեհօրէն բարբառի, այնքան ազնիւարչօրէն արտայայտէ ցաւին սրբութիւնը, աղէտքին զարհուրանքն ու մարդկային ու ճակատագրական անարդարութեան դէմ խղճմտանքին բողոքն ու ընդվզումը... :

Կիլիկեան Արհաւիրքին մէջէն իր առաջին անցքն ընելէ կուգայ Կիլիկիոյ Հայրապետը, որ իր ճամբուն երկայնքը արցունքէ պղտորած աչքերովը տեսած, համբարած է իր հօտէն քանիններու դիակները, դաշտերուն մէջ կեկած, անզղերէ ու գայլերէ յօշոտուած... :

Ու դեռ մտքիս մէջ մահուան զօղանջի մը պէս կը լսատայ՝ Հայրապետին չրթներէն այդ գիշեր թուած սա զերագոյն աղաղակը .

— Եթէ իմ Աստուածս այս անօրէններուն, այս գաւրաններուն ալ Աստուածն է, ես Աստուծոյ չեմ հաւատար, ես Աստուծոյ չեմ հաւատար... :

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՄՂՁԱԻԱՆՋՐ

ԻՐ ԿՆՈՋ ՈՒ ՔՈՅՐԵՐՈՒՆ Ի ԽՆԴԻՐ

Անցեալ շարժու Պոլսոյ մեր թերթերէն չեմ յիշեր ո՞ր մէկուն մէջ կարդացի, թէ վերջապէս Երզնկայէն Քոյի հասեր էր և անկէ Բալու կ'ուղևորէր Ատանայի աղէտեալներէն ականաւոր վաճառական Պզտիկեանը, որ իր կիներն ու քոյրերը կը վնասէ՝ զանոնք առեւանգող թուրքերուն հետապնդելով...

Ասիկա սովորական այն լուրերէն չէր որոնց մեր թերթերուն «Ազգային»ի բաժնին մէջ ամէն օր կը հանդիպինք և զորս կը կարդանք կ'անցնինք՝ տառապանքի ամենատխուր պատմութիւններու, արհաւիրքի ամենախժդուժ մանրամասնութիւններու վարժուած, անսնցմով ա՛լ յափրացած մարդու անայլայլութեամբ մը :

Այդ լուրին մէջ բան մը կար որ աղէտքի բոթէ մը աւելի խոր կը ցնցէր էութիւնը, աւելի բուռն խռովք մը, աւելի անձկոտ մտալլկում մը կը պատճառէր քեզի :

Ես այդ լուրին յաճախանքը կ'ապրիմ, անոր յաբուցած քերթուածին փոթորիկը կը տանիմ գլխուս մէջ քանի մը օրէ ի վեր :

Կարելի՞ է երեւակայել աւելի ահաւոր ու աւելի աղերսարշ տուամ մը՝ քան պարագան այդ մարդուն, որ Կիլիկիոյ արիւնտտ ճամբաներէն լեռ ու ձոր ինկած իր կինն ու քոյրերը կը փնտռէ...

Վիքթոր Հիւկօի տխրանեան հանճարէն միայն կըրցած է յղացուիլ ասոր մօտ պատկեր մը, զոր կարդացած ըլլալ կը յիշեմ Իննուսուկ երեք հոգեցունց էջերուն մէջ: Որդեկորոյս մայր մըն է որ Վանաէի արձաւրամած առապարներուն մէջ կը յածի՝ հերարձակ ու խելայեղ, և որ գիշերներու մահասարսուռ լուսթիւնը կը լեցնէ իր կողկողազին աւազակով:

— Զաւակներս, զաւակներս, ս՛ւր էք, ս՛ւր էք, զաւակներս կ'ուզե՛մ...

Բայց աւելի եզերական, աւելի զահանդական բան մը ունի Պղտիկեանին հետ... շնորհով իր կնոջ ու քոյրերուն:

Այլեւաքի յեղակարծ ուրականին մէջ զանոնք կորսնցուց... Վերջէն անոնց զխակները փնտռելու ելաւ... Բայց ի զս՛ւր Ատանայի մոխիրները խառնեց, աւերները քրքրեց, ի զս՛ւր զաշտերն ու անոնց բոլոր փոսերը խուզարկեց, ի զս՛ւր Սիհունին խորքերը մխրճուեցաւ ու անոր եզերքներուն երկայնքը թափառեցաւ քաշկրտուեցաւ:

Եղբօրը, զաւակներուն ու բոլոր իր միւս կորսուած սիրելիներուն զխակները մէկիկ մէկիկ զաւաւ, բայց իր կնոջմէն ու քոյրերէն ս՛չ մէկ մնացորդ, ս՛չ մէկ ծուէն, ս՛չ մէկ սկորի կտոր...

Ուրեմն կ'ապրէին անոնք: — Եւ այս գաղափարը շատ աւելի մթագնեց, զառնացուց իր հոգին, քան չը պիտի ընէր թերեւս անոնց մահուան սառցութիւնը:

Կ'ապրէին... Բայց ս՛ւր, ի՞նչ ձեռքերու մասնուած, ի՞նչ գրկերու մէջ... Որովհետեւ լսեր, հաստատեր էր ան, թէ

թուրքեր առեւանգեր, տարեր էին իր կինն ու երկու քոյրերը... Հազար անգամ անոնց մահը պիտի չի տար իրեն այն անգո՛ր, այն զալարող, սիրա ճանկուտող հնճուքը, ամբողջ այն տանջանքի գեհննը, զոր անոնց կեանքը կը դնէր, կը վառէր իր ներսիդին... Ահուկի իրակա նութեան առջեւ խորտակուած՝ պահ մը ավերուեն մէջ առաւ գլուխը, աչքերը գոցեց և յուսահատօրէն համակերպիլ խորհեցաւ իրեն վիճակուած անագորոյն դրժբազդութեան... Բայց իր նաճանջող մտածումին մէջ յանկարծ մ'յուշին զգաց պաղատագին նայուածքներու... Իր կինն ու քոյրերն էին որ զինքը կը կանչէին, և իրեն ըսել կը թուէին. «Պիտի լքե՞ս մեզի, պիտի չի գա՞ս մեզ փրկելու, անգո՛ւթ...»:

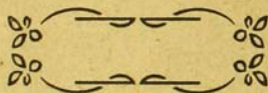
Մարդը սարսուաց, թօթուուեցաւ ու իր էութեան բովանդակ թափովը ցցուեցաւ իր շարաշուք բազզին դէմ, բռունցքը վերցուց, ու անոր վրայ վազեց՝ անդառնալի, սպառնական ու կատաղի խիզախումով մը...

Ու կ'երթայ կ'երթայ ան հիմա, աչքերը հորիզոնին սեւեռուն, ոնգունքը հովերուն տուած, կարծես անոնց մէջէն յայտարար հասն առնելու համար իր կնկանն ու քոյրերուն, կ'երթայ, անտարբեր՝ իր շուրջ յածող արհաւիրքին և իր ճամբուն խութերուն ու դարաններուն... Երբեմն կանգ կ'առնէ, ահանջը գեանին կը դնէ ու վայրկեան մը մտիկ կ'ընէ հողին խուլ ձայներուն, անոր անննդ խոստովանութիւններուն... Ու նորէն սուքի կ'ելլէ, ու կը քալէ, կը քալէ, կը քալէ, քալաքներէն, գիւղերէն, աւաններէն կ'անցնի՝ հապշտապ, գիշերներու մռայլ ամայութեան մէջէն կ'երթայ մենաւոր, իր ապերասան հետապնդութէն ձգուած, տարուած, կ'երթայ առանց կտին նայելու, իրեններուն աղաչաւոր նայուածքը միայն առննելով իր առջեւ ու այդ նայուածքին

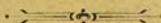
Թախանձանքէն քաշուած, քաշկուտուած, կ'երթայ, հեւտապառ, անկասելի, անանդիտալի, ինք իր վրայ կարծես թաւարկէն...

Ու կը մտածեմ, թէ ս'ըքան ցաւագին Հայունքներ զեռ կը մնան Պղտիկեանի կնկան ու քոյրերուն վիճակին մէջ, և սրտնք իրենց ազատամբին հետապնդող անոր պէս էրիկ մը կամ եզրայր մը չունին:

Բայց բաէ՛ք, կարելի՞ է երեւակայել աւելի աղեւթարշ, աւելի եղերական, աւելի խենդեցնող սրտակեր մը, քան տեսիլն այս մարդուն, որ կիլիկիոյ արիւնտա ճամբաներէն լեռ ու ձոր ինկած՝ ամբողջ աշխարհ կը վազէ իր առեւանգուած կնոջն ու քոյրերուն ի խնդիր...

ԳԵՐՄԱՆ... ՀԱՅԱՍՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց նախ այս բառին իմաստը ճշդե՛նք :

Ի՞նչ է «Հայասիրութիւն»ը :

Մեր քանդուելիք պատրանքներէն մէկն է ան, և երանի թէ վերջինն ըլլար :

Անիկա մեր ցաւազար ունայնամատութեան մէջէն ծնած պատիր ու սնամէջ յաւակնութիւն մը կ'ենթադրէ լոկ : Ուրիշ ոչի՛նչ :

«Հայասիրութիւն»ը այն դատարկ ու մակարոյժ բառերէն է որոնց հետ երկարատեւ սովորութեամբ մը ա՛լ չես անդրադառնար իրենց իմաստին անիրականութեանը կամ իրենց բո՛ւն իսկ նշանակած բանին չզոյւթեանը :

Հակառակ որ աշխարհիս ամենէն լքուած, ամենէն մոտանուած, ամենէն քամահրուած ցեղն ըլլանք, տակաւին կը յամառինք կոր կարծել թէ մեզ սիրողներ կան, կրնան ըլլա՞լ :

Այս ազուշ ինքնախարէութիւնը մեծ դեր ունեցաւ մանաւանդ վերջին քսան տարիներու ընթացքին մեր կրած անհնարին դժբազդութիւններուն մէջ :

Մենք չի հասկցանք դեռ սա տարրական ճշմարտութիւնը, թէ ազգ մը սոսկ իր տառապանքներուն համար չեն սիրեր, թէ մորթուիլը, շատ թուով ու շարունակ մորթուիլը, մեզի տկարաց մը չի կրնար ըլլալ օտարներու սիրոյն :

Ընդհակառակը, տկարները, կոտորուածները — որքան ալ խուժդուժ անարդարութեան զոհեր ըլլան անոնք — համակրութիւն չեն ներչնչեր մարդկութեան ստուարագոյն մասին. անոնք տաղտկալի են, «գլխուցաւ» կը դառնան շուտով, և ամենէն առատագութ արգահատանքն իսկ երես կը դարձնէ իրենցմէ, եթէ «երկար ընեն» . . .

Մենք չի սորվեցանք թէ՛ մեր ապրած այս օրերուն ժողովուրդ մը ո՛չ իր կրօնքովը և ո՛չ ալ իր ցաւերուն անազնութեամբն է որ օտարներուն սիրելի կրնար ըլլալ, այլ իր նկարագրին գեղեցկութեամբը, իր բարքերուն հրապոյրովը, իր մասնայատուկ ձիրքերովը, իր հանձարներովն ու իր սեփական որոշ քաշաքակրթութեամբը :

Գծրաղդարար, այս առաւելութիւններուն շատութենէն չէ որ կը սոււայտինք, և անկեղծ ըլլալու համար պէտք է խոստովանինք թէ այս տեսակէտով շատ ալ սիրուելիք բան մը չունինք . . .

Զգե՛նք մեզ քիչ մը մօտէն ճանչցողներուն վրայ մեր հպումին թողուցած ողբալի ապաւորութիւնը, շահի մէջ գաժան, rapace, առնաղուրդ ցեղի մեր չափազանցուած ու տխուր համբաւը, և մեր ուրիշ գեո կարգ մը բացասական ու խորշեցուցիչ կողմերը, մենք մեր անցեալէն ժառանգած մեծ բաներ մըն ալ չունինք պարծենալիք : — Անիի աւերակները չե՛ն որ մեզ պլախ փրկէին՝ մարդկութեան գորովին ու հիացումին մէջ, որքան ալ յարգելի, շահեկան ու մեզ համար նուիրական հնութիւններ ըլլան անոնք : Ո՛չ ալ նարեկացիին միսթիքական բանաստեղծութիւններն են որ պլախ ապահովէին մեզի տիեզերական երախտագէտ սքանչացումը :

ԴԱԻԹ ԷՅ. ՈՒՐՅԱԼԵԱՆ

Վնուսի ասեանի անդամ, սպաննուած Ապրիլ 1ին

Ատոնք և ատոնց պէս մէկ քանի ուրիշ նիհար փաստերն եզան, սակայն, որ վերջին տասնընչինգ տարիներու մեր եւրոպական ու ամերիկեան հայանպատ քրտականութիւն առձեռն motif'ները կազմեցին աւելի կամ պակաս ճարտար ու աւիւնոտ հետորներու գրչին տակ կամ լեզուին վրայ:

Ատո՞վ, ատոնցմո՞վ է որ աշխարհը épater պիտի ընէինք և պաշտելի պիտի դառնայինք օտարին...

Մենք նոր սկսած էինք ճշտորիլ և շատ յուսալից էր մեր քաղաքակրթական վերածնունդն ու զարթօնքը: Բայց այդ շարժումին հետ միաժամանակ սկսաւ ու մեր լիլէն պակաս չեղաւ այնուհետև փորձանքը, այնպէս որ մեղադրելի չենք մենք զժայտար հորկազրոզ մտաորական շքեղ իրականացումներու դեռ հասած չլլալուս համար:

Բայց ի՞նչ բան մեզ կը ստիպէ անսպասուած մեր շուրջը ինտոել և յաճախ ինքնախոծքօրէն հաստատել այդպէս չեղանքն այն տարփանքին, զոր մենք չենք կրնար ներշնծած ըլլալ:

Մեր սարուկի մութացածոյ զգացումն է որ կը մզէ մեզի կարծել, թէ մեզ կը սիրեն, թէ կը գուրգուրան մեր վրայ, թէ հողի կուտան մեզի համար, երբ պարզապէս որ մեղքեան մեզի, կը կարեկցին մեր զժբազդութեան, ինչորմին մեր ցաւերուն: Եւ տակաւին ա՛տ անգամ տարակուսելի է յաճախ...

Մենք մեր վրայ չենք նայիր և ելն՛ր ենք սիրուելու... Ո՞վ խեղճութիւն...

Մենք կը նմանինք իրենց չունեցած գերազանցուկան, իրենց չունեցած շնորհներուն ու հրապոյրներուն նքնաբաւ համոզումովը լեցուած այն ծիծաղելի պաւններուն, որոնք կը կարծեն թէ իրենց ճամբուն

վրայ զոճեր կը ձգեն, թէ բոլոր իգական սրտերը իրենց ետեւէն կը հառաչեն, մինչդեռ իսկապէս իրենց համար փոյթ ընող, իրենց ուշադրութիւն իսկ դարձնող չի կայ . . .

«Հայասէր»ներուն դիմելով Չարդուեցանք: Չարդուելով «Հայասէր»ներուն դիմեցինք, ու նորէն Չարդուեցանք. . . Ու այս անգամ դեռ նոր Չարդուած՝ կրր կին «Հայասէր»ներուն խարուսիկ մտածումին կը կատ չինք. . .

Անոնք բան մը ըրած չունին, սակայն, մեր այս թախանձոտ երախտազիտութիւնը արդարացնելու կամ քաջալերելու համար: Ընդհակառակը, ամէն բան ըրին որպէս զի մենք վազ անցնինք իրենց մեր մասին տաժած սխրալի գուրգուրանքէն: Բայց չէ՛, մենք անանկ ապերախտ ու բացումներու ընդունակ չենք և այնքա՛ս դիւրաւ ձեռքէ չենք հաներ մեզի շուայուած (՝) բարեկամութիւնները, չենք հրաժարիր մեզի ուխտուած (՝) պաշտումներէն . . .

Կրիլիկեան վերջին ազէտները մեզ վերջնապէս հիասթափած ու բուժած ըլլալու էին այդ հիւանդ պատրանքէն: Մեր «Հայասէր» բարեկամները տեսանք թէ ի՞նչպէս իրենց սէրն ապացուցին մեզի . . . Եւ անոնցմէ սմանք — գէթ մէկը՝ Քլէմանսօն — հզօր գիրքերու վրա էին, և կրնային օգին մէջ գծուած քիչ մը բուռն մէտ թով մը շատ բան փրկել մեր վիթխարի կորուստէն . . . Բայց անոնք նախընտրեցին նոր «վարկ բանալ» — Բիշօնին պատմական բառովը — Երիտասարդ-Թուրքիային մեր եբակներուն մէջ Մեր - Թուրքիոյ թողուցած պուս մը արխնին խնայել, զայն պահպանել գիտցած չըլլալուն համար. . .

Եւ ահա՛, անցած շարթու, մեր Պոլսահայ թերթի-

ը Գերման «Հայասէր»ներու աւետարտ յայնութիւնը կը բերէին միարեւոյն ... Գերման պատուելի մը՝ Հէս. Ֆասէր Շթիո և զեռ չեմ գիտեր ուրիշ ի՛նչ «Հէս»եր Պատրիարքարան այցելեր, Բիւզանդիոնի խմբագրատունը հանդիպեր և մտած տեղերնին հանդիսուոր հաւատարիքներ սուեր են եղեր Գերման «Հայասիրութեան» մասին ... Ինչո՞ւ չէ՛, Գերման «Հայասիրութիւն»ը մէկ ուրիշ ու նորագոյն տեսակն է մեր ճանչցած ու երանելիօրէն վայելած ամենազգի «Հայասիրութեան» ...

Ոստեղէ՛ք ինձի այս Գերման «Հայասիրութեան» վրայ, և ես պատրաստ եմ ձեզի մտիկ բնել խանդավառ ու ջերմեանդ հաւատքով մը, բայց թոյլ սուէ՛ք որ նախ թուեմ ձեզի մէկ քանին այդ Գերման «Հայասիրութեան» ամենաթարմ ապացոյցներէն, զորս անձամբ հաստատելու առիթն ունեցայ Կիլիկիոյ մէջ: — Պատրիարքարանի առաջին պատուիրակութիւնը՝ իր Մերսին ժամանումին յաջորդ օրերէն մէկը՝ զիս զրկեց Ատանա - Մերսին Գերմանական երկաթուղիի անօրէնին մօտ, խնդրելու համար անկէ ձրի փոխադրել Ատանայի անօթի ազէտեալներուն մեր զրկելիք առօրեայ հացը: Գերմանացին՝ խնդրանքս լսելէ վերջ՝ սկսաւ պատմել ինձի, թէ Գերմանացիք շատ կը սիրեն Հայերը, թէ ամէն տեսակ օգնութիւն պատրաստ են բնել անոնց, թէ Բայզէր Վիլհելմը արդէն հեռագրեր է իրենց որ իր հաշտոյն կերակուր մը կերցնեն Ատանայի ազէտեալներուն, թէ բնկերութիւնը Պէչրութ գրեր է և ամբողջ clinique մը հաստատելու չափ վիրարութեական գործիքներ բերել իւտայ կոր, վիրարութեալները դարմանելու համար ևն. ևն. : Ամբողջ ժամ մը գլուխս ուռեցուց այս խոստմնաւատ խօսքերովը, նամակներ դրաւ առջեւս և խնդրեց, տիպեց որ կարգամ, կարծես հաւտացնել ուղկով իր

ըսածներուն դէժ մէկ մասին ճշմարտութեանը: Բայց զեռ պատասխանն առած չէի իմ պարզ ու համեստ խնդրանքիս: Եւ երբ կրկնեցի զայն, Գերմանացին ասի ի բերան թողուց զիս, ըսելով թէ չէր կրնար ընդունիլ այդ առաջարկը, որովհետեւ ընկերութիւնը Ատանայի զէպքէն 1000 ոսկիի չափ վնաս ունեցած էր զոր պիտի պահանջէր կառավարութենէն, և եթէ հիմայ Հայերուն հացը ձրի փոխադրէր, կառավարութիւնը պիտի իրաւունք ունենար իր պահանջը ժխտելու՝ առարկելով թէ ընկերութիւնը ի վիճակի պիտի չըլլար Հայերուն հացը ձրի փոխադրելու եթէ իսկապէս վնասուած ըլլար...

Հրաշալի տրամաբանութիւն, այնպէս չէ՞, և որքան աւելի մտեմ «Հայասիրութիւն», զոր յօդս կը ցնդեցնէր 1000 ոսկիի ծիծաղաշարժ գումարի մը այլապէս սպառնով զանձուժին մտահոգութիւնը...

Անպարագրելի զգուանքով մը համակուած՝ զուրեւայ անօրէնին գրասենեակէն:

Գերման «Հայասիրութեան» առաջին դրական ապացոյցն էր զոր ունեցեր էի:

Վերջէն Ատանայի մէջ պիտի լսէի այդ «Հայասիրութեան» աւելի պերճախօս փաստերը:— Երկաթուղիի Գերման երկրաչափները երկու, երեք, մինչև հինգ ոսկի պախախտ տուեր էին Հայ սպաննող Թուրքերուն, որոնց սա հարցումը կ'ընեն եղեր նախապէս. «Քանի՞ Հայ սատակեցուցիր դուն»: Ու պախախտը՝ իւրաքանչիւր գահիճի իր սպաննածներուն թիւին համամաստութեամբ կը տրուէր:

Գարձեալ Գերմանացիներ եղեր էին՝ Թրփանիի գործարանը խոնուած հազարաւոր անօթիներու փոքրաքանակ հաց նետելով անոնց լուսանկարն առնողները, երբ անոնք հացերը իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին...

Ահաւասիկ Գերման «Հայասիրութիւն»ը, իրակա՛նը, ա՛յնպէս, ինչպէս տրուեցաւ ինձի ճանչնալ զայն :

Բայց «Հայասիրութիւն»ը, որ քաղաքականապէս երբէք չաճաւէտ չեղաւ մեզի, օտար քաղաքականութեան համար խիստ յաճախ և արդիւնաւէտօրէն շահագործելի ապրանք մըն է : — Չըլլա՞յ թէ Գում-Գափուի նեղկճուկ փողոցներէն մինչև Կիլիկեան աւերները՝ Գերման «Հայասիրութեան» մը այս նոր յառնումը դերերութիւններում մը ըլլայ Գերմանիոյ և Անգլիոյ միջև, յորմէ հետէ այս վերջինին դարպասէն աւելի հաճոյք զգալ կը թուի Երիտասարդ-Թուրքիան :

Արտասահմանէն նոր հասած թերթի մը մէջ կը կարդամ. «Գերման դիւանագէտ մը յօդուածով մը բացատրած է թէ Անգլիոյ դրդմամբ է որ Օսմ. երեսփոխանական պատուիրակները չուղեցին Պերլին երթալ : Անգլիա կը ջանայ նաև թօն տէր Կօլց փաշայի պաշտօնը չեզոքացնել : Գերման դիւանագէտը կը թեկադրէ այս մասին գործունէութիւն ցոյց տալ՝ երկրորդական դիրքի մէջ չի մնալու համար» :

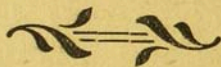
«Հայասիրութիւն» ... Ատանկ բան չէ՛ եղած ու չի՛ կայ : Եթէ երբէք պատահած է, ու այսօր ալ շատ քիչ անգամ կրնալ դեռ պատահիլ, որ մեր դատը այս կամ այն օտարին անկեղծ պաշտպանութեան արժանանայ, ապիկա՛ ալ մեր սիրելութեան շնորհիւր չէ՛, այլ պարզապէս՝ արդարութեան ու ճշմարտութեան սիրոյն :

Թո՛ղ այս տողերուն մէջ մասնաւոր փափաք մը չի տեսնեն մեր ժողովուրդը յուսազրկելու : Հաւատքը մարդուս մեծագոյն ուժն է, բայց սխալ ըմբռնումներու վրայ հիմնուած հաւատքը՝ անոր ուշ կամ կանուխ սայթաքումը, տկարացումն ու անկումն է :

«Հայասիրութիւն»ը մեր մտայնութեան մէջ արմա-

տացած այդ սխալ ըմբռնումներէն է: Եւ մենք՝ մեր
մասին՝ թոյլ պիտի չի տանք որ ատանկ պիտակ ըմբռ-
նումներ մեր ժողովուրդին միամտութիւնը քաջալերեն
վաղը աւելի դառն յուսախարութիւններ պատրաստելու
համար անոր:

Ո՛րքան անգամ որ «Հայասիրութեան» և «Հայա-
սէր» ի խօսքը լսենք, մենք պիտի չի դադրինք գոչել.
— Չէ՛, բարեկամներ՛ր, մեզ սիրող չի՛ կայ, մենք մեր
գլխուն ճարը նայի՛նք...:

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՄԸ ԶԵՏԵՂՈՒՄԸ

Կառավարութիւնը փութկոտ շտապ մը ցոյց կուտայ կոր Ատանայի խնդրոյն հետ վերջացնելու, զայն վերածելով իր ամենէն երեւութապէս կարգադրուած ձևին :

Իզմիրի զինուորական նրամանատար՝ Իսմայիլ Ֆազլի փաշա, որ Ատանա զրկուած էր Պատերազմական Ատեանին նախագահութիւնը Քէնան փաշայի հետ բաժնելու համար, իր «գործը վերջացուցեր» և Պոլիս դարձեր է, ուր Ս. Պատրիարք Հօր հետ ունեցած իր մէկ տեսակցութեան մէջ բրած է կարգ մը յայտարարութիւններ, որոնց տարողութիւնը անո՛նք միայն կըրնան բմբռնել որոնք այս կսկիծայի խնդրին բոլոր փութելուն ու մանրամասնութիւններուն ուշադիր ու անձկոտ մտքով մը հետեւեցան :

Ֆազլի փաշա ինքն ալ ուրեմն չուզեր ճանչնայ Հայոց բացարձակ անպարտութիւնը կիլիկեան Արհաւիրքին մէջ, և պատասխանատուութեան բաժին մը կը հանէ անոնց՝ արդարացուցած ըլլալու համար անոնց հանդէպ Օսմանեան «Արդարութեան» բռնած դիրքը Աղէտքէն վերջը :

Եւ ի՞նչ փաստերու վրայ կը հիմնուի վսեմաշուք փաշան իր այս «անխորական» — ու այս բառը շատոնց

«անաչառ»ին հոմանիշն ըլլալէ զազրած է — դատումին ու եզրակացութեանցը մէջ :

Ոչի՛նչ նոր միշտ միեւնոյն յանկերգը , մեր գիտցածը :

Հայերը Սահմանադրութենէն ետքը «անխոհմտութիւն»ներ գործեր են եղեր , որոնք տեղի տուեր են խլամներուն մէջ գրգռումի : Հայերը թէև «ապաստաբական» նպատակ չունին — այսքանն ալ կ'ընդունի կորնէ ա՛լ ի՛նչ կ'ուզէք — բայց իրենցմէ ոմանց անհետատես շարժուձեւերը վտանգաւոր կասկածներ և թիւրիմացութիւններ ստեղծեր են խլամներու մէջ , ելն . ելն . :

Ասոնք նորին Վսեմութենէն իմանալու պէտք չունէինք : Մենք սոջի վայրկեանէն ճանչցեր , ընդուներ և հրապարակաւ խոստովաներ էինք ասոնց մէջ կեցած կտոր մը ճշմարտութիւնը : Եւ մեր ամենէն . . . «յեղափոխական» կուսակցութիւնը , 'Իաշնակցութիւնն անգամ իր պաշտօնական օրկանին՝ 'Բոտակի վերջին թիւով դառնօրէն կը ձաղկէր մեր երիտասարդութեան մէկ տիրացու և անխորհուրդ մասին սխալ հասկցուած ազգայնականութիւնն ու աւելի ողորմելի , աւելի վտանգաւոր — զի շատերուն համար տեսակ մը ախաղոս , արհեստ , գոյութեան իրաւունք զարձած — յեղափոխակախուրիւնը :

Ասոնք սակայն կրնա՞ն եղեր Թազըլ փաշաներու ձեռքին մէջ ալ իբրև արդարացուցիչ , գէթ մեղմացուցիչ պարագաներ հակադրուիլ կատարուած անսահման եղեւնին : Մենք պիտի փափաքէինք , ընդհակառակը , Թազըլ փաշայի պէս մաքուր համբաւ վայելող թուրքերէ լսել թէ՛ նո՛յն իսկ ապստամբական ձգտում մը կամ խլրտում մը — եթէ երբէք գոյութիւն ունեցած ըլլար — իրաւունք չէր իտար Իսլամներուն Հայերը ջարդել այնպէս , ինչպէս ջարդեցին . . . Կ'երեւի թէ մեր թուրք հայ-

բննակիցները այս լուսամբիտ գիտակցութեան հասած տեանելու համար քանի մը դար ջարդուելու ենք դեռ պարբերաբար...

Այլ աւելորդ է յուսալ, սպասել, որ երբ և իցէ բացարձակ արդարութիւն ըլլայ մեզի այս ահաւոր խնդրոյն մէջ: Ժէօն-Թիւրքերը չը պիտի կրնան ընդունիլ և հոչակել, թէ Հայերը առանց յանցանքի, առանց չիմնական սխառմառի, կեցած տեղերնին կտտորուեցան իսլամ հայրենակիցներէն, թէ այս կտտորածը Հայուն աւրիւնը խմելէ, անոր պատիւը պղծելէ և անոր ինչքը աւարի տալէ զատ ուրիշ շարժառիթ չունի... Ասիկա չեն կրնար ընդունիլ, զի իրենց ազգային արժանապատուութեան վիրաւորանք մը կը տեսնեն ասոր մէջ... Արժանապատուութեան սխալ թէ շիտակ ըմբռնում, ատիկա չեմ ուզեր վիճիլ. իրողութիւնը կը հաստատեմ միայն:

Այսուհանդերձ ո՞րքան ալ մարդկային ըլլար վերջապէս իրենց այս ընթացքը, կրնային արդարագործութեան քիչ մը աւելի կամք դնել իրենց կայացուցած վճիռներուն մէջ... Երբ ձէվատ, Մուսթաֆա Բէմզի, Ապտիւլ Գատէր, Իհսան Ֆիքրի քանի մը ամիսով անուանական բանտարկութեանց և Ատանայէն շատ հաճելի հեռացումներու կը դատապարտուին, և Մուշեղ Սրբազան՝ ցիկանս բերդարդելութեան, ո՞ր ուղեղը կրնայ համաձայնիլ ասոր... Ուրիշ հարց է թէ՛ չը համակերպինք տէ ի՞նչ պիտի ընենք... Բայց ո՞ր խզմտանքը կրնայ անվրդով դիտել Պաղատտի Գատէրի անպարտ արձակումը այն առարկութեամբ՝ թէ զինքը ամբաստանող փաստեր չի կային: Չէ՞ր բաւեր Դաւիթ Ռերֆայեանի ծերունի հօր ամբաստանութիւնը, չէ՞ին բաւեր Կաթսղիկոսին և քրիստոնեայ հոգեւոր պետերուն մատնանշումները, չէ՞ին բաւեր այնքան կիներու սարսը-

սեցուցիչ վկայութիւնները... Կը մոռնամ, սակայն, որ ըստ Շէրիի իսլամի մը դատապարտութեան համար քրիստոնեաներու վկայութիւնը չընդունուիր... Ու «Սահմանադրութիւնը Շէրիաթին հակառակ չէ» ելն, — գիտէ՞ք ծանօթ եղանակը... Իհասն Ֆիքրիի դէմ ալ ամբաստանութիւններուն ամենէն սոսկալին չի կրնար կոր ժայթքիլ եղեր իր Իրիսալներուն արիւնազանգ դէզէն...

Եւ մինչ անդին մէկ կողմէն բանտերը կը լեցուին տանջանքով, Ատանայէն աքսորեալներ ճամբայ կը հանուին դէպ ի թիարան, կախազանին շուանները նոր անմեղներու ճիւղին համար կը խղատուին. մինչ անդին եղեոնախնդիր չարիքը Մարաշի վրայ կ'իյնայ և մինչև Ձէյթունի շուրջը կը յածի, — առդին տենդոտ իրապանցում մը կը տեսնենք խնդիրը փակելու, հե ի հե աճասարանք մը մէջտեղէն մեռելը վերցնելու...

Տապանաքարի մը զետեղումին է որ կ'աշխատուի ամէն կողմէ, ներսէն թէ դուրսէն...

Պոլսոյ վերջին թղթատարը թելադրական լուրը կը բերէ Դաշնակցութեան և Իթթիհատին միջև միացումը... դատարկ բանաձևերու շուրջ, որոնք գոնէ նոր բլլալու առաւելութիւնն ալ չունին, բայց որոնք կրնան ինքնախարէութեան դեռ կոյս մնացած հորիզոններ բանալ մեր ծանծաղամիտ ժողովուրդին առջև... Թո՛ղ նախ բռնն մեզի, թէ Իթթիհատը կ'ընդունի — Ընկերակցութեանց Կրդ Յօդուածին վաւերացումէն ետք — ազգային կուսակցութիւններու գոյութիւնը, չէ՛ նէ՛ մի օրէնքի բացառութիւն մը կ'ուզուի բնկլ... Դաշնակցութեան համար :

Չգե՛նք այս շփոթ կէտերը և աչքէ չի հանն'նք անդին տապանաքարին զետեղումը...

Կ'երևի թէ ամենքս ալ որոշում առւած ենք՝ եթէ

ոչ մասնակցելու՝ դէժ խոնարհելու, հաւանելու այդ գերեզմանումին առջև: Արդէն անո՛նց որ չեն ուզեր համակերպիլ՝ ուրիշ բան չի մնար, եթէ ոչ գլուխնին դարձնել ու արցունքնին սրբել...

Կեցէ՛ք սակայն, բա՛ն մը ունիմ՝ ըսելիք, եղբա՛րք.

— Այս մեռելը Հայունը չէ՛, գիտցած եղէք, այս մեռելը մի՛ ակն է որ Հայունը չըլլայ, Այս մեռելը Թուրքինն է, և անոր ամենէն նուիրական բանին, անոր խղճին դիակն է, որուն վրայ ա՛նա՛ ամէննին մէկ են եզեր տապանաքար մը զետեղելու համար...:

Եւ չեմ կրնար ինքզինքս արգիլել մտածելէ, թէ ժէժն-Թիւրքերը սխալ գործեցին, թէ իրենց Եւրոպացի այսօրուան բարեկամները շատ սխալ ու աղէտաւոր խրատներ տուին իրենց, թէ իրենք չարաչար խարուստան՝ շփանալով օտարներէն և անոնց ամենէն անարգէն «Նենգամիտ Ալպիժն»էն՝ կարծելով թէ Արդարութեանէն խուսափելով այս երկիրը կրնայ փրկուիլ և անոր ապագան ապահովուիլ...

Օտարները խարեցին ձեզի, ու դուք զձեզ կը խաբէք չիմա, ժէժն-Թիւրքե՛ր... Դո՛ւք այս երկրին վերականգնումին համար իր կեանքն ու հոգին տալու Հայէն աւելի կամաւոր, Հայէն աւելի պատրաստ, Հայէն աւելի անկեղծ ու բոլորանուէր ցեղ չէիք կրնար գտնել, երեւակայել իսկ... Ու դուք Հայուն հոգին ծակծկեցիք, Հայուն կեանքին արիւնի ու աւերի մէջ թալթըլիլը տեսաք, ու զլացաք անոր քիչ մը արդարութիւն...

Չիմա, զետեղեցէ՛ք այդ տապանաքարը Կիլիկիան Դատին վրայ: Բայց մի՛ մոռնաք, թէ օր կուգայ՝ երբ զղջումով ձեր գլուխը կը զարնէք այդ տապանաքարին:

ԺԱՄՈՒՆ ԲԱԿԸ

Հոն են, մեր աչքին առջեւ, մեր ճամբուն վրայ,
— ժամուն բակը :

Գերեզմաններն իրենց հանդստարան ընտրած, երեսնին
տապանաքարերուն տուած, կենդանիներէն յուսակտուր
իրենց ցաւը մեռելներուն ըսելու ձեւով մը, պառկեր կը
մրափեն ոմանք, ծառերուն զով շուքին մէջ, մինչ
ուրիշներ՝ Ս. Ստեփաննոսի դուրսի կամարներուն տակ,
կունակին պատերուն, քով քովի կժկտած՝ իրենց տեսք
կ'որոճան . . .

Անդին, անկիւն մը, ներս քաշուած մէկ քանի
սենեակներու մէջ, որոնց Արհեստանոց անունը կուտան
եղեր, իրենց ողորմելի փոթիներուն տեսքը, մանաւանդ
իրենց տաժանքի ընկերուհիներուն ու իրենց ճիծ ու
պիծերուն խլրառու մն ու անսական նիստուկացը մնայուն
տեղաւորումի մը տպաւորութիւնը կը թողուն, և կ'ամ-
բողջացնեն խեղճութեան այս սրաաշարժ տեսարանը :

Օրական մէկ երկու հեղ իրենց քովէն, իրենց մէջէն
կ'անցնիմ, և առանց մտիկ ընելու իրենց ձայներուն,
առանց քայլ մը յամենազու իրենց շուքը, կը լսեմ ի-
րենց թախծազին պատմութիւնը, որ ա՛լ ոչինչ ունի նոր,
կամ գաղտնի մնացած, ինծի համար :

Կը ճանչնամ զիրենք, ու զիտե՛մ իրենց վիճակին ամբողջ տխրութիւնը՝ դեռ հազիւ երկու ամիս առաջ իրենց պարագային մէջ գանուող հարիւրաւորներ տեսած ըլլալուս՝ ուրի՛շ ժամու մը բակը...

Եգիպտոս, Աղեքսանդրիոյ Հայոց ժամուն ըսկն էր տա, ուր իրարու ետեւէ եկող, ինկող գաղթականներուն թիւը 500ի կը հասնէր, ամենքն ալ Կիլիկեան Արճաւիրքէն փախտականներ: Տեղական կառավարութենէն հայթայթուած վրաններու տակ եզկելիօրէն պատսպարուած, եկեղեցիին գրեթէ ամբողջ շրջափակը բռներ էին: Հոն գտնէ Բզմիրի ժամուն բակին հովանուածուերն ու պաղպաջուն գամբանաքարերը չիկային: Տեղ տեղ, մէկ քանի լերկ ու վտիտ արմաւենիներ անստուեր կը զցուէին արեւուն մէջ, որուն կիզիչ ճառագայթներուն տակ, կրակէ հոլին վրայ, գաղթականները կը խաշուէին, կը խորովուէին օրն ի բուն:

Անոնց ապրուստին հոգը ամբողջապէս կ'իյնար տեղւոյն Ազգային Հոգարարծութեան վրայ, զի Գահիրէի Բարեգործականը չէր ուզեր — և իրաւա՛մբ — խորել Կիլիկիոյ համար հանգստակած իր կարեւոր գումարները, անոնցմէ բաժին հանելով գաղթականներուն ալ:

Ու բնականաբար դժգոհութիւններ ծայր տուին երկու կողմէն, արամադրութիւնները խտացան փոխադարձօրար, զգացումները իրարու դէմ լարուեցան, զայրացան, ու տեղի տուին ցաւալի միջադէպերու, որոնց մէջ դժուար պիտի ըլլար, անշուշտ, մէկ կողմին իրաւունք տալ և միւսը մեղադրել:

Հոգարարծութիւնը չէր կրնար հասնիլ գաղթականներու բոլոր կենսական պէտքերուն, Բայց զրկանքն ու թշուառութիւնն ալ համբերութեան չափ մը ունին: Ու բառ մը աւելի, բառ մը պակաս, անա՛ փոթորիկ

մըն է կը պայթէր ժամուն բակը... Մինչև իսկ անհրա-
ժեշտ կարծուեցաւ բօլիս բերել նստեցնել հան, աւելի
դաժան անպատահութիւններու առաջքն առնելու հա-
մար... Եւ մեկնեցայ դացի, ու չեմ գիտեր ինչպէս
վերջացաւ Աղեքսանդրիոյ ժամուն բակին պատմութիւնը,
կամ ինչպէս շարունակուեցաւ, զի չեմ կարծեր թէ վեր-
ջացած կրնայ ըլլալ ան... Ո՞ւր պիտի քշէին այդքան
հարիւրաւոր գաղթականներ, ինչպէս պիտի կրնային ա-
զատիլ կամ թեթեւնալ անոնց անխուսափելի բեռէն...
Անցեալները մեր թերթերուն մէջ յայտարարութիւն մը
կարգացի Եգիպտահայոց Առաջնորդին կողմէն ստորա-
գրուած, որով նորագոյն գաղթականներու կ'ազդարար-
ուէր ո՛չ մէկ ակնկալութիւն չի դնել Եգիպտոսի ազ-
գային հաստատութեանց վրայ...

Հիմա, գրեթէ միեւնոյն բանն է որ կը պատահի
Իզմիրի մէջ, միտայն թէ նուազագոյն համեմատութիւն-
ներով: — Մեր ժամուն բակն ալ, ինչպէս կը լսեմ,
անցածները, գիշեր մը, թատրն է եղեր ազմկայօյզ
խուսովութիւններու, ժամկոչ ազրարներուն ու գաղ-
թականներուն միջեւ կատաղի կռիւներ մղուեր են, ու
մազ մնացեր է որ գործը բօլիսին հասնի... Ուրիշ ան-
գամ մըն ալ դոց դռներ խորտակուեր են գաղթական-
ներուն կողմէ... Եւ ա՜հ, վերջապէս, Աղքատայինամը,
ճարահատ, արմատական դարձանի մը գիմել կ'որոշէ,
և գաղթականները իրենց երկիրը զրկելու համար հան-
գանակութեան կը ձեռնակէ Իզմիրի Հայ հասարակու-
թեան ուղղուած յայտարարութեամբ մը, որ հրատա-
րակուեցաւ Իզմիրի Իւաճիկի օրաթերթին մէջ:

Պիտի փափաքէի որ այս բոլորը եղբայրական լայն
ողուով մը կատարուէր լմնաբ, և ա՛յ պատճառ չի սոր-
ուէր նորանոր գայժակդական ու ցաւաւիթ երեւոյթներու:

Գաղթականները մեր ազգային դժբաղդութեան չրջուն պատկերներն են որոնց ի տես աւելի ճշգրիտ ու գիտակից լմբռնումը կ'ունենանք մեզ հետուէն կամ մօտէն չրժապատող իրականութեան և մեր ցեղային ճակատագրին: Պէտք է ներողամիտ ու անյիշաչար ըլլանք անոնց հանդէպ, նոյն իսկ աչք դոցենք յաճախ անոնց արասներուն ու մոլորանքներուն, դիանալով որ թշուառութեան խարաններ և սայթաքումներ են ասանք:

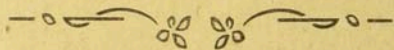
Անոնց մէջ կրնան ընկերային փտութեան տարրեր գտնուիլ, մարդիկ՝ որոնց համար ազգին նիհար ու սպառած կ'ունակին վրայ բուծանելու պատեհութիւն մը եղած ըլլան ներկայ դժբաղդ պարագաները: Մինչեւ իսկ ըսող եղաւ ինձի, թէ այնքան անբարոյացած է ցեղը, որ մօտակայ հանքերու մէջ աշխատող Հայ բանւորներ՝ գաղթականներու նպաստ տրուիլը լսելով՝ ուզած են ձգել իրենց դործը, իրենց քրտինքին արդար ու մաքուր վատտակը, երթալ իրենց բաժինը յափշտակելու համար բաշխուող մատաղէն... Եւ երկար ու թախսանձտ յորդորներ պէտք եղեր են՝ այս թշուառները ետ կեցընելու համար իրենց անարդ մտադրութենէն:

Այս բոլորը կրնայ տխուր իրականութիւնն ըլլալ: Բայց՝ ատով հանդերձ՝ ես չիտակ չեմ գտներ ամէն գաղթականի մէջ անպայման խաչադող մը կամ մակարոյժ մը տեսնելու կամ կասկածելու հակումը, և՛ ամէն պարագայի տակ՝ չիմա ատենը չէ՛ այդ մտահոգութեամբ զտումներու և զանազանութիւններու հետամուտ ըլլալու:

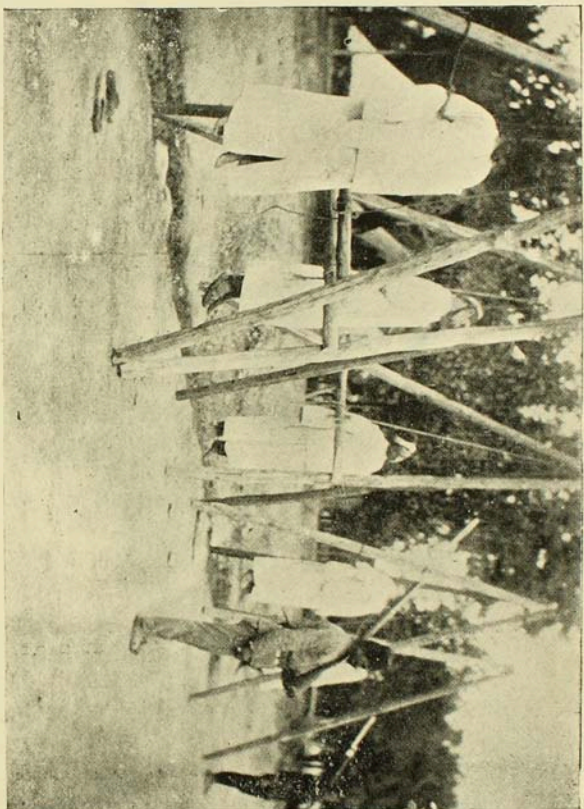
Գաղթային այս շարիքն անոնցմէ է զորս եթէ շատ խտունես մէջէն ազէա կրնայ ծնիլ: Լաւագոյն կերպը անոր անխախր ու ամբողջական վտարումն է ամէն զոհուցումներէ:

Իզմիրի Ազքատախնամը այս արթուն զիտակցութենէն առաջնորդուած կ'երևի, իր վերջին ձեռնարկին մէջ, զոր գլուխ հանելու համար կը յուսամ հասարակութեան սիրայօժար աջակցութիւնը իրեն հետ պիտի ունենայ :

Միայն թէ ամէն խնամք ու միջոց ձեռք առնելու է ապահովուելու համար գաղթականներու դէպի իրենց ծննդավայրերը վերադարձին նկատմամբ, որպէսզի անոնք՝ մեր ժամուն բակէն հեռանալով՝ չերթան, չուխտաւորուին, չի սախտապարին ուրիշ հայ գաղութի մը ժամուն բակը . . . :

Առաջին անգամ կախուցած վեց շախերը

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЦЕНТР
ИСТОРИКО-ПАМЯТНИКОВ
И.И. ГАГАРИНА

ԱՆԴԱՐՄԱՆԵԼԻՆ

Երիտասարդ-Թուրքերը թո՛ղ հպարտ զգան ինք-
զինքնին, զի վերջապէ՛ս յաջողեցան: — Ի՛նչ տխուր յաղ-
թանակ — մեզ բռնադատել խոստովանելու սա զմնդակ
մտածու՞մը՝ թէ մեր վրձագիրք աւելի յուսահայտական է
այսօր Թուրքիոյ մէջ՝ որքան չէր նշյամ Համրահան
բռնակալութեան ամենէն չարաչուք յիշանին լակ:

Ի զո՛ւր պիտի ջանայինք ծածկել այս գերագոյն
յուսահատութիւնը, ինչպէ՛ս կը թուին քնել մայրաքա-
ղաքին թերթերէն ոմանք, խօսքի լաւատեսութեան ծա-
մածուս, բռնապաշտիկ ու պատիպատ ճիգերով: Այդ
յուսահատութիւնը մեր ամենուս սրտին վրայ չօքած է,
անիկա մթազնած է մեր ազգային ներքին կեանքին
հորիզոնը, և ցաւագին կեղծիք մը պիտի ըլլար մեր
կողմէն զայն ուրանալ փորձելը, կամ սղորմելի ինք-
նախարկութիւն մը՝ անոր անտարբեր ու անկէ զերծ
ձեանալը:

Արդէն, եթէ մենք լուենք ալ, արտասահմանեան
մեր մամուլը չի լուեր, չի ծածկեր այդ յուսահատութիւնը,
ընդհակառակն, անոր զօղանջը կը հնչեցնէ հետզհետէ ա-
ւելցող յամառութեամբ մը: Հեռուէն ու մօտէն մեզի հաս-
նող ձայները ուրիշ բան չեն բեր մեզի: Վրդովուած, փո-
թորկած խղճմտանքի խելայեղ աղաղակը, զորո՞՞նաքլեան կը
բարձրացնէր Գաեիմէի սիւնակներուն մէջ՝ ամենէն աղե-

չարժ արտայայտութիւնն էր ներկայ վայրկեանին յուսահատ գիտակցութեան :

Եւ այդ յուսահատութիւնը խօսքով չէ միայն որ երեւան կուգայ մեր իրականութեան մէջ, անիկա մեր ազգային կեանքին երկու ամենէն տխրօրէն յատկանշական երեւոյթները կը ստեղծէ այս պահուստ, — արտագաղթի յարաճուն հոսանքը, և դաւանափոխութեան ջգածգական շարժում մը : — Յուսահատներ կը գալիսն, կ'երթան հայրենի նրկրէն, անվերջ ու խուճապական կարաւաններով : Յուսահատներ Փեթրսպուրկ կը դիմեն հեռագրական ազերսանքով, ուստագաւանութեան մէջ ապաւէն մը փնտռելու...

Կիլիկեան շարագմեակայ խնդրին տրուած վերջին կերպարանքը՝ հոգերանական ուրիշ վիճակի մը չէր կրնար հասցնել մեզի : — Ահաւոր Զուլումէն փերջ՝ Արգարութեան անագորոյն այդ զլացումը մեզի՝ մերկապարանոց ի յայտ բերու նոր բէթիմին կամ երիտասարդ-թըրքութեան մեր նկատմամբ տածած գաժան, կասկածոտ ու թշնամական արամաղբութիւնները :

Ինչէն է մեզի դէմ սնուցուած անկրայրական այս զլացումը, այս անվերածելի, անտեղիտայի անվաստութիւնը, ինչո՞ւ ա՛յնքան տխրալիօրէն կատարուած գիրկընդխառնումներէն ետքը՝ ա՛յսքան շուտով ուժացանք իրարմէ, ա՛յսքան անգլթօրէն, ա՛յսքան կայէնարար անիրաւուած, խոշտանգուած, զրկուած ու լքուած գասնք մենք զմեզ անոնցմէ, որոնց հետ դեռ երէկ յաւիտենական եզրայրութեան համըցոյրներ փոխանակեցինք, մեր նահատակներուն գերեզմաններուն վրայ մ'ըստին ծունգի եկած...

Ահ, թոյլ տուէ՛ք ինձի, երիտասարդ-թուրքե՛ր, որ բամ ձեզի մէկ քանի ճշմարտութիւններ, որոնք

անհրաժեշտ է որ միանգամ ընդ մըշտ լուսաշունուին, հասկցուին, վճարորդուին մեր ու ձեր միջև:

Որի ու ասելու թեան ունայն ու վիրաւորիչ խօսքեր են որ պիտի նեւեմ ձեր երեսին: Ինչ օգուտ վրիժաւու փռագնիքէն, երբ տասնեակ հազարաւոր դիակներու, անասնման աւելներու և անոնց չուրջ, անոնց վրայ քաշկռտուող մարդկային խեղճներու, ամեն օր մեռնող անձամար վերապրածներու առջև կեցած ենք: Մահասարսուտ այս իրախանութեան ի տես ինչ կ'արժէ բաւերու ամենի կատարութիւնը: Ես նորէն պիտի խօսիմ ձեզի եղբայրական հոգիով մը, որուն մէջ բոլոր այդ անաւոր իրախանութիւնէն կը մնայ միայն կոյր, անողոքիլի, անմաքաւիլի ճակատագրականութեան մը անդձը:

Ինչ որ, երիտասարդ-թուրքի՛ր, ուզեցիք Հայուն մէջ ֆիջել ապագայ վտանդ մը, որ դոյութիւն չունէր, չէր կրնար ունենալ երբէք, այս երկրին համար:

Անո՛ր լսու՛ն ճշմարտութիւնը, որուն մէջ կը կայտնայ ձեր սխալին անօգնութիւնը, և մեր գոթազրուութեան անձու՛նութիւնը:

Իսկ կարծեցիք թէ պէտք չէր թոյլ արուէր Հայուն՝ ստճամանագրական բէժիմին հովանոյն ու պաշտպանութեան տակ տարազայմանօրէն (?) կազմուելի, իր վերքերը դարմանել, ուժամնայ, դարգանայ և օր մը... ի վրձակի ըլլալ ձեզի դէմ ծառանալու: Պէտք էր աւոր անտեսական ու վրդիքական յառաջդիմութեան բնականն ընթացքը տասնեակ տարիներով եւ ձգել, դայն շարունակ իր սպէսները ամոքելու հարկին մէջ դաճել, չունչ առնել չի տալ անոր, որպէս զի չըլլա՛յ որ ան գլուխը վեր առնէր, աչքերը հեռուն սեւեռէր ու յանդուգն ու «դաւածան» երագներու փորձութենէն տարուէր... Ըսէ՛ք, այս չեղա՛ւ ձեր ներքին մտածումը Հայերուն նկատմամբ:

Ձեր ներսղութիւնը կը խնդրե՛մ խօսքերուս ան-
վերապահ անկեղծութեանը համար: Բայց դուք, է-
Ֆէնտինե՛ր, հակառակ ձեր բովանդակ խուրհագութեան
ու մերինէն այլապէս սուր ձեր քաղաքական հոտա-
ռութեանը, չի ճանչցաք, չի հասկցաք այն պօշպօղազ ու
եղիկիլի ցեղը, որ Հայն է, և որ՝ ուրիշին համար ամէն
սիրազործութեան բնագունակ՝ իր պահպանութեանն ու
բարձրացումին համար գերազրական ապիկարութեամբ
մը մըայն օժտուած է:

Գուք ոչի՛նչ, բացարձակապէս ոչինչ ունէիք վախ-
նայիք անկէ, և ամէն ատաւելութիւն ունէիք զայն
սիրաչառնելուն, անոր հետ եզրայրայր և վեհանձնօրէն
վարուելուն մէջ:

Գո՛ւք, երիտասարդ-թուրքեր, չրմբունեցիք Հայուն
հոգեբանութիւնը, այդ որը, բուխսիրտ, ոգորմուկ ալու-
խանդազաանցնող, լացնող հոգեբանութիւնը, չի գիտ-
ցաք, կամ չուզեցիք զիտնալ թէ անուշ խօսք մը,
ազնիւ ժէսթ մը, գորովագութ նայուածք մը պիտի
բաւէր յախտեան, որ Հայը իր հոգին զուրպան բերէր
ձեզի համար...

Յիշեցէ՛ք, երիտասարդ-թուրքեր, չիշեցէ՛ք Սան-
մանալբութեան հռչակումին՝ օսմանեան բոլոր ցեղերուն
մէջէն Հայերուն ցոյց առած պաշտելի անյիշաչարու-
թիւնը, ամենէն աւելի անիրաւուածը, ամենէն աւելի
այդ րասան ու հոգեւին խանդավառութիւնը կը զգալ
ու կ'արտայայտէր ձեզի հետ ու ձեզի հանդէպ, իր
հարիւր հազարաւոր մեռելիները մտնալով, անանդ
արիւնը հեղալ բնելով ձեզի:

Ա՛հ, դուք կրնայիք Հայուն այդ գերմարդկային
անյիշաչարութիւնը անգամ մըն ալ չահիլ, երիտա-
սարդ-թուրքեր, եթէ սրայն յանձն առնէիք անոր 20,000
կիլիկեան գեռ չի պաղած զոհերուն փոխարէն՝ վիթխարի
Եղեանը սաղբող 5-6 գլխաւոր սճրազործները զոհել...

Քայց ասիկա չրրի՛ք, չուղեցի՛ք ընել... Ու Արդարութեան անունով անյղանալի քաջութիւնն ալ ունեցաք դեռ Հայեր կա՛սալան հանելու Կիլիկիեան դիակնակոյտին վրայ, ողորմելի ու անպատասխանատու իսլամ մարդասպաններու հետ...

Ի՞նչպէս չի յուսահատինք այս բոլորէն ետքը, երբ կը տեսնենք կոր ամէն օր երիտասարդ-թուրք ազգայնամուլ ու այլամերժ քաղաքականութեան հետամտած ճայաջինջ վախճանները:

Զէյթունի խնդիր մը կայ մէջտեղը՝ որ ատենէ մը ի վեր մտքերը կը դրաղեցնէ ու կը չարչարէ:

Կիլիկիեան Քանդուսին կարծես տրամաբանական ու անհրաժեշտ պսակումն է որուն կը հետապնդուի կոր հոն, այդ սեպ ու խրոխտ բարձունքն ի վեր:

Մէջքը կտորեցին, կողերը պատուեցին, ու հիմա անվթար մնացած դազաթին է որ կ'ուզեն իջեցնել վճռական հարուածը, coup de grâce:

Կը թուի թէ այսպէս է անկողի կամքը Օսմանցի-ութեան սամանադրապանն ու ազատաշունչ սահա-նորդներուն:

Ո՞վ կրնայ ասոր դէմ կենալ և այդ վճիռին դժնէ ու նանիր չարութիւնը ողորբել՝ չի լսուիլ, չի հասկցուիլ դատապարտուած ճշմարտութիւններու թախանձոտ յեզ-յեզումներովը:

Քայց թո՛ղ ներուի ինձի այս մասին ալ քանի մը բառ զրուցել օրուան մեր տէրերուն, մեր հակատա-զրին վեհապետօրէն իշխողներուն:

Ի՞նչ կը տեսնէք հոս, ո՞վ երիտասարդ-թուրքեր, ի՞նչ կը կարծէք տեսնել Զէյթունի այդ ցից ապառաժ-ներուն վրայ. — Հայ անկախութեան ձգտումներուն մարմնացում մը, Հայ ազգային անջատական դիտումնե-

բուն կռուան մը, այնպէս չէ՞ . . . Մըքան միտանա է ձեր այդ կարծիքը, կա՞նք մըքան նենգամբա . . . : Հայութեան, Հայ ազգասիրութեան տիրացուները միայն պիտի դուրս չզգային, թէ ի՞նչ ամպածրար սուտի մը վրայ հիմնուած է Զէյթունի այդ աղէտաւոր առասպելը, զոր Համբու- կան բանակադուժիւնը ատեն մը շահագործեց, և զոր ձերբններն ալ կը շահագործեն կոր այսօր կիլիկիոյ մէկ ծայրէն միւսը՝ վերադրող Հայութիւնը ճգմելու և անոր գլխուն նորանոր փորձանքներ պատրաստելու համար:

Բայց ատեն է որ այդ աւանդալէզը քանդուի, և ես համազումիս ամբողջ կորովովը ահա՛ կը կանգնիմ ձեզի դէմ, ո՞վ երիտասարդ-թուրքեր, յայտարարելու համար ուրի՛շ ճշմարտութիւն մը, զոր պէտք էր գիտցած ըլլայիք արդէն, և որուն պէտք է ուղղաճօրէն ու վերջնապէս հաւանիք, եթէ չէք ուզեր ձրի զրոյար- սութեամբ մըն ալ նախախտելը մեզ նորէն անիրաւի:

Այդ բացարձակ ճշմարտութիւնը սա՛ է թէ Զէյ- թունը երբէք եղած չէ՛ և այսօր ալ չէ՛ բնաւ ձեր երեւակայած ժողովնացումը Հայ անկախութեան դոյութիւն չունեցող խեղալի մը: Ի՞նչ կ'ըսե՞մ, Զէյթունը ազգասեր իսկ չէ՛: Անիկա ինքիբէ՛ և իր սեփական խաղաղու- թիւնէն զատ ուրիշ բան սիրած չէ երբէք: Այդ ափ մը ժողովուրդը, որուն կարիճութիւնը ձեր աչքին փուշ է եղեր — այնքան յանդգնօրէն աններդաշնակ երեւալով հայկական բնդհանուր ստրկութեան վերել, — այդ ափ մը ժողովուրդը ՄԻԱՅՆ ու ՄԻՄԻԱՅՆ ԻՆՔՉԻՆՔԸ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ համար է որ դէնքի գիմած է, ամէն անգամ որ իրեն պատահած է դէնքի գիմել: Զէյթունի «ազատաճրութիւն» ըսուածները՝ Զէյթունի «ինքնապաշտպանութիւն»ներն եղած են լսի, ուրիշ ոչի՛նչ: 95-96ին Համբուի սարքած հայկական բնդհանուր ջար-

զերուէն զո՛ն երթալու վախն էր որ Զէյթունը մշկեց իր քարերու ու սարերուն հախն սպասնէչուելու : Եւ վերջին 14 տարուան բնթացքին՝ Զէյթուն այն միակ վայրն եղաւ, — իմացէ՛ք, ս՛վ երիտասարդ-թուրքեր, — այն միակ վայրը, ուր Հայ յեղափոխականները չի կրցին սոք կոխել, զի Զէյթունցին սպասնաց անոնց սպաննել կամ Համբալը կանաւարութեան յանձնել զիրենք... Ահա՛ ձեզի՛ իր իսկական գոյնին ու նկարագրին մէջ՝ ձեր կողմէն Հայ Անկախութեան Ռաճփրայ երեւակայուած Զէյթունցին, որ սլջմտութեան ու քաղաքական իմաստութեան դաս կրնար տալ զարերով դաշտաբնակ ու քաղքենի իր արենակիցներուն, եթէ ասոնք սէտք ունենային այդ տեսակ դասի :

Եւ այս ափ մը անփնաս ու ազգային զգացումէ զուրկ բլլալու աստիճան ինքնասէր ու «խոճեմ» ժողովուրդին չէ՛ք կրնար կոր ներել Ջարդուիլ չուզելու և ի՞նչ ժայռերուն ազահովութեանը մէջ խաղաղօրէն ապրելու իր... այլանդակ յուսակնութիւնը... :

Երիտասարդ-թուրքե՛ր, դուք փոխանակ կատկածով ու խեթիւ նայելու քաջ Զէյթունին՝ հպարտ զգալու էիք անով, ճոն տեսնելու էիք օսմանեան հայրենիքին հաւատարիմ ու սնոր սպաիւ բերող քահրամաններ, և ձեր ազնուագոյն փառասիրութիւններէն մէկն բլլալու էր անոնցմէ կազմուած գումարտակ մը ունենալ օսմանեան բանակին մէջ, իրենց բնորոշ տարազով, և ինչդէս Անգլիացին կը սպարձնալ իր սկովտիական Հայլէնտերներովը, դուք ալ սպարձանք զգանլու էիք՝ «Անր Զէյթունցի գինուորները» բսելով... Ահ, ս՛րքան հեռու ենք Օսմանցիութեան այս զգլխիչ ու պանծալի իրականացումներէն, ու ս՛րքան մխրճուած ենք, աւսիլ, ցաւին, արիւնին, տիզմին ու յուսահատութեան մէջ... :

Դիակները կը թաղուին, վերքերը կը գոցուին, ար-
ցունքները կը ցամքին, արիւնները կը սրբուին, աւեր-
ները կը վերականգնին, Աղէտքը կը դարմանուի, բա՛յց,
բա՛յց, մեր հոգիներուն մէջ կոտրած, խորտակուած, բան
մը կայ, հաւատքի աւեր մը, յուսահատութեան ցաւ մը
որ կը մնայ անդարմանելին...

ԿԸ ԽԱԲՈՒԻՒՔ ԿՈՐ, ԹՈՒՐՔԵՐ...

Տասնընչինգ տարիէ ի վեր փեղեկերական խղճատանքը ձեզի դէմ իր զայրոյթն ու անէծքը կը պոսթկար, «քաղաքակիրթ» մամուլին ամենէն նշանաւոր օրկաններուն մէջէն, ձեր երէկուան բէժիմուն տակ խոշտանգուող քրիստոնեայ ժողովուրդներուն տառապանքն ու արիւնը ձեր վզին բեռցնելով շարունակ:

Ձեր անկեալ վեհապետը, Համրտ, մէկէ աւելի անգամներ փորձեց գնել ճշմարտութեան ձայնը, և յաջողեցաւ ալ, երբեմն, կաշառքի ուժով, «լուսթեան դաւաղբութիւնը» սարքել եւրոպական լրագրութեան մէկ մասին մէջ, կամ աւելի անարգ գործի մը, ստութեան, կեղծիքի ու խեղաթիւրումը գործին յանձնառու ընել կարգ մը օխրահոչակօրէն խանութպան թերթեր:

Բայց ձեր ու մեր արուն-արցունքէն քամուած Համրտեան ոսկիները չի կրցան մինչև վերջը բունակալ արիւնազանգ բէժիմին սպահովել ծախուած, պոռնկացած մամուլին մեղսակցութիւնը: Մէկ Տեպաի մը, Ֆիկաուօի մը կամ պահ մը նոյն իսկ Թանի մը փոխարէն՝ գանուեցան տասնեակ ուրիշ մաքուր ու անխարդախ լրագիրներ, որոնք Միւնիք փաշայի, Երլարզի այլ հաւատարի՛՛՛՛՛՛՛ ձեռնասունին, չիլ գործակատարները ճամբեցին իրենց դռներէն, գանուեցան Քլէմանսօի, Կօիէի, Բօշֆօրի, Ֆրանսիս ար Բրէսանսէի պէս հզօր ու արդա-

բակորով հրատարակագիրներ, որոնք կաշառուած մա-
մուլը մերկացուցին ու խարանեցին, աթօթայի խող-
քութեան մը մասնելով զայն և Համիաի ու իրեններուն
զիւայլն ու բախտութիւնը փորերնուն մէջ թողուցին :
Այնուհետև ճշմարտութեան առջև տակաւ տեղի տայ ,
զայն ընդունիլ ու խոտտովանիլ սախաւեցան այն թեր-
թերն իսկ որոնք Համիական սճիրներուն պաշտպանու-
թեանը համար վարձուեր , «խոչոր գումարը» շօշափեր ,
զանձեր , մարտեր էին :

Հիմա գերերը փոխուած են :

Կաշառքը ձեր կողմէն չէ՛ որ կը արուելի կըր Եւրո-
պացիներուն , այլ անոնց կողմէն՝ ձեզի , — կաշա՛ռքը ,
որ այս անգամ բարոյական հանգա՛նանք մը ունենալուն
համար նուազ ազատա , նուազ անարգ ու նուազ սլք-
զայի չէ՛ քան Համիտին արխնտա ոսկիներով կատար-
ուած Եւրոպական խղճի սակարկութիւններն ու զը-
նումները . . .

Ահ , մեզի համար , — հաւատացէ՛ք , ս՛վ թուր-
քեր , — արգահատանքի անսահման խռովք մըն է զիտել
ձեր սա տարա գայման խանդավառութիւնը , սա խելա-
յեղ յազթանակումն ու հրճումնքը՝ անցեալ շարթուան
Թաւնի մէկ խմբագրականին առթիւ , որ ձեր «գործին
կուզայ» , ձեր սխալ ընթացքը կ'արդարացնէ , և զոր
զբօշի մը պէս վեր բռնելով մեր աչքը խօթել կը
չտասպէք . . .

Գուք կ'անխիղ զրամ»ի տեղ աուեր էք այդ խօս-
քերը , անսոց անկեղծութեանը հաւատալ ուզեր էք ,
ու կ'աճասպարէք մեզի այ անսոցմով համոզել՝ վաղ
անցնելու Արդարութեան մեր տարրական պահանջներէն
և մեր հրաժարեալ Պատրիարքին բողոքներն ու խրնդ-
բանքները չեղեալ նկատելու . . .

Իրա՛ւ որ կը մեղքնանք ձեզի, ս՛վ անգլխակից թուրք եզրայրներ, ձեռ այդ թիամբա յափշտակութեանը համար՝ եւրոպական մաճուլին ձեզի նպատատւոր, ձեր բեզլին ձեռնտու կարծուած հրաւարակութեանց առջեւ :

Կը մեղքնանք ձեզի, կ'արգտնատի'նք ձեր վրայ, այս՛, սրովնեան տաննընդ տարիէ ի վեր մեր ակնբով վազցուած արիւնին վրայ այդ թերթերը հեղեղներով մեղան վազցուցին, բայց մենք անոնց ներկայացուցած քաղաքակիրթ կեզծիքէն մընչեւ մեր կոկորզը զգուանքով լեցուած՝ կոնակնիս դարձուցինք իրենց և եկանք ձեր մօտ, ձեր զրկին մէջ փնտուկ մեր մարդկային իրաւունքներուն եզրայրական ճանաչումը, երբ Սահմանադրութեան առաջին աւետարար արձագանգները լսեցինք՝ տարադրութեան նեւտար ճամբաներուն վրայ...

Հիմա դո՛ւք էք, որ կ'ազախնիք անոնց, դո՛ւք էք, որ կը կառչիք անոնց ազազրուած քուրջերուն, դո՛ւք էք, որ մեզի դէմ՝ ձեր փաստեչր փոխ առնել կ'եղնէք անանցմէ, երէկուան, առջի օրուան ձեր այդ աճե՛ի, ու նո՛յնքան կեզծաւոր, աճրատանիչներէն, այդ օտարներէն...

Ձեր գործը մեզի՛ նեա է, ս՛վ թուրքեր, ու մենք ենք նորէն, որ՝ ձենէ զրկուած, անիրաւուած մեր այս վիճակին մէջ խոկ, ձեր աչուրները պիտի բանանք այն ծուղակին դէմ, զոր անոնք լարելու վրայ են ձեզի համար... Չգեղէ՛ք այդ օտարները, սրանք երբէք ձեր ու մեր ազուոր աչքերուն համար մեր հասարակայ հայրենիքին բարօրութեան ոգն բրած չունին, ձգեցէ՛ք այդ օտարները, և մենք մեզի համկնանք, մենք մեզի խորհնք մեր ներկայ կացութեան ու մեր փոխադարձ զիրքերուն ու յարաբերութիւններուն վրայ :

Ա՞յնքան շփացած, ա՞յնքան կուրացած էք, որ չի կրնայիք հասկնալ, կուտնիլ ձեր նկատմամբ անոնց հետեւած քաղաքականութեան ամբողջ ժպտուն ու սոկեղո՞ծ նենգութիւնը:

Ի՞նչ է վերջապէս եղածը, որուն համար այնքան իրար անցեր էք. — Թայլոզէն վերջ՝ Թանն ալ կուղայ ահա իր քիչ մը ուշ մնացած դարպասն ընել ձեզի, ինքզինքն հերքելու, դեռ քանի մը ամիս առաջ՝ Ատանայի ազէտքին նուիրուած իր մէկ լուսաւոր տեսութեան հակասելու, Ատանայի մէջ Րէժիի պաշտօնեայ որ և է հայաստեաց Սիրիլիի մը շնական սուտերուն ու զրպարտութիւններուն վարկ տալու շարի ինքզինքն ստորնացնելու գնով... Եւ դուք կը խնձղաք, կը բերկրիք, կը հպարտանաք կոր ստոր համար, ս'վ մտացկոտ թուրքեր... Ա՛հ, Լ՛րբ պիտի բուժուիք որք օրին ապրելու և ազազան չի կանխատեսելու ձեր այս շինաւուրց շիւանդութենէն... Ե՛րբ պիտի սորվիք, թէ Եւրոպական Դիւանագիտութեան այդ քամէլէօն-օրկանները եթէ մեզի կամ ձեզի նպատատա՞ր ալ, աննպա՛ստ ալ գրելու ըլլան՝ անպատճա՞ռ քաղաքական շահի մը, մասնաւոր ու շահանդէրի նպատակի մը համար է որ կը գրեն:

Այսօր ձեզի կը փայրիայեն, ձեր անարդար դատը պաշտպանել կը ձեւանան՝ վաղը ձեզի ա՛լ աւելի դիւրաւ խուզելու, ձեր գլխուն ա՛լ աւելի մեծ մորձանք մը բերելու համար:

Չէ՞ք զգար կոր տակաւին որ այդ օտարներուն շահը, զկանաքարչ ու գերակշիռ շահը, կը պանանջէ այս երկիրը խառնակութեան, զժգոհութիւններու և եղբայրասպան սգորումներու թատր մը տեսնել շարունակ: Անոնք կը քաջալերեն այսօր ձեր ազգայնամիտ այլամերժ ու դաժան ձգտումները՝ անոնց հետեւանք-

ներուն բարոյական ու նիւթական հասոյթը գանձելու համար վաղը :

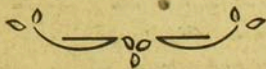
Մեր ցեղային նախնազորքուած իրաւունքներուն վրայ ձեր յախուռն արշաւանքին մէջ խրախուսուած մի՛ զգաք ինքզինքնիդ օտարներու այդ շահադէտ թելադրանքներէն :

Օր պիտի գայ, որ անոնք մեր պէտքը զգալի պիտի ընեն ձեզի : Օր պիտի գայ, որ մեր բարոյական աջակցութիւնը պիտի փնտռէք անոնց սոսնձգութիւններուն դէմ պատնէշուելու համար, փոյթ չէ՛ թէ հիմա մեզ թրքացնելու ձեռնարկած ըլլա՛ք...

Այնքան սպասով կը դաւանիք ինքզինքնիդ ներքին ու դուռ խղամական վտանգներու դէմ. Սահմանադրութիւնը այս երկրին առէն կողմը իրազործեցիք, ձեր «սիրտը տարրին» ուզն ու ծուծը թափանցել տուիք առ՛ հիմա ա՛յլ ուրիշ բան չէ՞ մնացեր ձեզի ընկիւք, եթէ ոչ Հայ ժողովուրդին ցեղային ինքնուրոյնութեան դարաւոր իրաւունքները բռնաբարել...

Օտարներէն մի՛ սպասէք ձեր ներքին քաշաքաշակա նութեան ուղեգիծը, մի՛ մոռնաք որ մեր ու ձեր տեւական ու անքակտելի համերաշխութիւնն է որ այս երկրին ճակատագիրը պիտի երաշխաւորէ ներքին ու արտաքին պատահականութիւններու դէմ... Մնացածը՝ խարէութիւնն է ու ինքնախարէութիւնն :

Աչքերնիդ չո՛րս բացէք, զի արդէն կը խարուիք կոր, թուրքի՛ր... :

ՍԱ ԲԱՐԻ ՕՏԱՐՆԵՐԸ...

«La Revue»ի 1909 Նոյեմբ. 15-ի թիւին մէջ՝ «Les Vèpres Ciliciennes» խորագրին տակ՝ մը սին Georges Vayssié, անկողմնակալութեան ու սօփիւմաւերասիօսի ուշացած ցուցադրում մը կ'ընէ՝ Կիլիկեան Ազգաքին շուրջը:

Ֆինօի հանդէսը, ուր անմտանալին Տիգրան Երկաթ այնքան հոյակապ էջեր նուիրեց թուրքիոյ ճակատագրին ու Հայկական Գոտին, վաճառելի խղճմասնաքի մը կատկածը ներշնչած չէ մեզի: Եւ Կիլիկեան Արշաւիրքին այս ուսումնասիրութիւնն ալ իր հեղինակին նկատմամբ այդպիսի կատկած մը մեր մէջ յարուցանելու բնույթը չունի:

Եւ այդ կարգալէ վերջ այդ յօդուածը՝ մարդ ընկճուած կը զգայ սա ցաւագին, սա ջլատիչ մտածութիւն՝ թէ Կիլիկեան Ազգաքին պէս ահաւոր ու անարդարանալի իրողութեան մը հանդէպ՝ տակաւին կրնան կար գտնուիլ օտարներ, որ անկողմնակալութեան ու փաստելու մանրագնին վերլուծման խղճահար — օ՛հ, սրչափ — մտահոգութիւններով, քրտաճան ինտալքը կ'ունենան զէպքերը բացառելու, անոնց մեղմացուցիչ պարագաներ փնտռելու, անոնցմէ պատասխանատուութեան բաժիններ հանելու զանճաներուն ալ, զոճերուն ալ հաւատարապէս... Եւ այս բոլորը՝ նրմուելով, մէկ կը լմէն, այն շահախնդիր, նենգ ու սասցօզ հաւատումներուն

վրայ որոնք ջարդողներուն փաստարաններէն կը յեղյեղուին ջարդի վաղորդայնէն ի վեր, և որոնք Ատանա հաստատուած մէկ քանի չիլ ու հայաստաց Եւրոպացիներէ — Սիրիլիի անարգ տեսակէն — հաճոյակատարօրէն կը վաւերացուին, և մուս կողմէն՝ վերապրող հայերէն սմանց տեղեկատուութիւններուն վրայ որոնց անկեղծութիւնը շատ յօժարութեամբ կատկածի դնելու արամաղբութիւնն էր կը մասնուի օտար ուսումնասիրողին տողերուն մէջէն:

Թեզերու և փաստակութիւններու այս խաշաձեւութիւնն ու բնդ հարումբն մէջ, անդին, կը մտադուի Կիլիկիան Աւերա՛յոյսը, որ Տիակ ա՛նուիլի, անքօղալիկիլի, անվիճելի ճշմարտութիւնը կ'ազաղակէ, սակայն. «Հոս Իսլամները Հայերուն վրայ ինկան, անոնց տունը քանդեցին, մուխը մարեցին, անոնցմէ տանեակ հազարաւորներ կոտորեցին, անոնց կիներն ու աղջիկները բռնաաղծեցին, անոնց ունեցածն ու շունեցածը աւերաւարի տուին... Նայեցէ՛ք այս փրատակներուն, նայեցէ՛ք այս կործանուած տաճարներուն, այս նրկիզուած հաստատութիւններուն, այս մոխրացած, դեանի շուտար դարձած բնակութիւններուն... Նայեցէ՛ք աւերակներուն վրայ քաշկուտուսլ սովալլուկ ու անպատուար թշուառներուն, սրբերուն, սրբեւայրիներուն... Նայեցէ՛ք և բսէ՛ք, թէ այս բոլորը վիճարանութիւն կը վերցրնէ՞...»:

Պ. Ժօրթ Վայսիէ զո՛նքն ալ մտիկ բրեր է, դանիճնե՛րն ալ: — Առաջիններուն պատմութիւնը մեզի համար նորութիւն չունի, բայց երկրորդներունն ալ կրկնութիւնն է պարզապէս այն զազլը զբարատութիւններուն ու քաշքշուք բարութանքներուն, որոնք կոտորածներու յաջորդ օրերն իսկ Figaroին ու Journalին մէջ հրամ-

ցուեցան Ասանայի հայասեաց օտարներուն կողմէ՛ սպայ-թղթակիցներու խողովակովը :

Հայերը Կիլիկեան թագաւորութիւն մը հաստատելու ձեռնարկեր են եղեր... Գաղանի ընկերութիւններ կազմեր են եղեր այս նպատակով... «Ակիտացիան» մինչեւ դպրոցներն ու եկեղեցիները մուտ գտեր է եղեր... Թատերական ներկայացումներ տուեր են եղեր ուր Տիգրան թագաւորը կուգայ եղեր թուրքերը անիծել և քարոզել ամէն Հայու պարտականութիւնը աշխատելու ազգային անկախութեան համար... Ասանայի Առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը—խնձ, վայրագօրէն զրպարտուած Արքազանս— եկեղեցիին բեմէն՝ իր սքեմին տակէն՝ երկու հաս ըէզօզվէր հաներ է եղեր օր մը, և զանոնք ժողովուրդին երկարելով ցոռացեր է եղեր. «Ահաւասիկ, ս'վ Հայեր, այն աշօթքները, որոնց պէտք ունինք հիմա՛: Մտխեցէք մինչեւ ձեր շտպիկը, և զէնքեր զնեցէք անիծեալ թուրքէն ինքզինքնիդ աղատելու համար»... :

Պէտք կա՞յ այլ ևս հերքելու այս շնական սուտերը, որոնք Ոճիրէն վերջը հնարուեցան, Ոճիրը արդարացնելու դժուարային դիտումներով :

Պ. Վալսիէի յօդուածին մէջ հայերուն գէմ բերուած ամբաստանութիւններէն հաս մը միայն իբրև նորութիւն մեր ուշադրութիւնը կը գրուէ, և այդ մէկ հատին ալ բացարձակապէս անհիմն հանգամանքը կուգայ աւելորդ անգամ մըն ալ սպացուցանել թրքական ամբաստանութեանց ամբողջ յօրինուածքին կեղծիքն ու ստութիւնը :

«Արասասհման հրատարակուող Հայ մամուլը, մասնաւորապէս Պոսթոն (Ամերիկա) հրատարակուող Ազգը և Հայրենիք յօդուածներ կը հրատարակէին, զորս կարգալ ուզողին տրամադրութեան տակ կը դնենք, և ու

րոնց մէջ ապստամբութեան ամենէն բացարձակ կոչը կ'ըլլար»... .

Այս այնքան այլանդակ որքան վճռական հաւատուածը Թուրքերէն լսեր է Պ. Վայսիէ որ զայն խնամքով կը յիշատակէ իր յօդուածին մէջ : — Ինքնին նշանակութիւն պիտի չունենար աշխարհիս միւս կիսագունդին մէկ հեռաւոր կէտին վրայ հրատարակուող երկու հայ շարաթաթերթերու խօսքը՝ այսպիսի ծանրակշիռ խնդրի մը մէջ՝ երբ հայ մամուլին հետապնդած քաղաքականութիւնը պէտք էր դատել իր Թուրքիոյ մէջ ունեցած օրկաններէն, առանց մինչեւ Սմերթիկա երթալ փաստ փնտռել փորձուելու : Բայց մենք ասանկ հոգեբանական նրբութիւններու վրայ չենք ուզեր յամենալ ռոս, և ճակատը կը չափենք այն տաճիկին, այն հայուն, այն մարդկային էակին, որ Ատանայի կոտորածէն առաջ և Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Ազգի, Հայրենիքի կամ արտասահմանեան ո՛ր է հայ թերթի մէկ թիւը կարող ըլլայ բերել՝ ուր Թուրքիոյ դէմ «ապստամբութեան» ո՛ր է «կոչ» ուղղուած ըլլայ Հայերուն... Այսպիսի բան մը չի՛ կայ, չէ՛ եղած, չի՛ կրնար ըլլալ... Եւ այս վիթխարի սուտերը կը դարձնեն օտար մամուլին մէջ պարզապէս հանրային կարծիքը Հայերուն դէմ նախապաշարելու համար :

Բայց մենք, զո՛հերս, ա՛լ կ'արհամարհենք այդ «հանրային կարծիքը», ինչպէս շատոնց արհամարհել սկսած ենք պաշտօնական Եւրոպան ու իր պոռնկացած դիւանագիտութիւնը :

Մենք կ'ատենք ու կ'արհամարհենք հանրային կարծիքը այն օտարներուն, որոնք — Պ. Վայսիէի բառերովն իսկ — մեր աղէտներուն հանդէպ կրցան ու կրնան միայն մէկ երկու սուտ ինքնիրենց վճարել «արհա-

«իրքի պղտիկ սարսուռը, գարնանային առտուան մը հանգիստին անձնատուր, մէկ ձեռքերնին խորոված հացաչերտ մը և միւսին մէջ լրագիր մը»:

Միտի բանը զոր պիտի կրնային ընել մեզի համար, և որուն շնորհը պիտի խնդրէինք թախանձաշին Դրենցմէ, ատիկայ ալ սա՛ էր որ չգրադէին մեզմով ու մեզ հանդարտ ձգէին մեր ցաւին հետ:

Ու միտքս կուգայ նորէն Լեւոն Մկրտիչեան բարեկամիս մէկ սքանչելի խօսքը այդ օտարներուն երեսին նետուած Ազեքսանդրիոյ «La Réforme» թերթին իր յօդուածներէն մէկուն մէջ. «Դուք մեզ վտարեցիք մարդկային ընկերութենէն, մենք մարդեր չենք այլևս մենք պարզապէս Հայեր ենք...»:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հայկական տաղնապր կը շարունակուի, հետզհետէ աւելի սուր ու աւելի շփոթ հանգամանք մը առնելով միանգամայն:

Կիլիկեան Աւերակոյտին վրայ Արդարութեան աւրեւածագը ողջունելու իր յամառ ու ցաւազին սպասումին մէջ՝ Հայութիւնը յուսախարութեան զառնաթոյն բաժակներ կը պարսպէ իրարու ետեւէ:

Ազգ. մեր նախորդ Վարչութիւնը իր բովանդակ արդարախնդիր կորովն ու կամաւորութիւնը սպառեր էր՝ Օսմանեան կառավարութեան մօտ ապարդիւն դիմումներու մէջ: Նորրոտիք Վարչութիւնը՝ իր առաջին քայլին՝ կը բաղխի կառավարական չկամութեան ապահւածին, ու ձեռնուռնայն կ'ընկրկի, զինաթափ ըլլալու յուսահատական արամադրութեան մը մատնուած:

Գուրեան Սրբազան իր հրաժարեալի կեցուածքին մէջ կ'արձանանայ՝ մեր ազգային ցաւին ու բողոքին իբրեւ խորհրդակիր մարմնացում:

Խնդիրը Օսմանեան Խորհրդարանի Հայ անդամներուն, մեր մեպուս ազրարիկներուն է մնացեր՝ վերջնական լուծումի մը յանգեցնել... Ասոնք — Հալաճեան, Արմէն Կարօ և Վարդգէս էֆէնտիներու բացառութեամբ — անցեալ ուրբաթ օր խորհրդակցութիւն մըն են ունեցեր Ազգ. Վարչութեան հետ, որուն ատենապետը, Ազարեան է-

Ֆէնտի, հաւաններ է ետ առնել իր հրաժարականը : Դեռ չենք գիտեր թէ ի՞նչ դուրս պիտի գայ այդ խորհրդակցութենէն, կամ ի՞նչ որոշուած է անով : Բայց արուած այս պարագաներուն մէջ՝ մարդկօրէն ուրիշ բան չենք կրնար երեւակայել որ առաջադրուած ըլլայ հոտ, եթէ ոչ վերջին ժէսթի մը պատրաստութիւնը : Մեր մեպուսներէն ամենէն պերճախօսին, Զօհրապ է-Ֆէնտիին պարտադրուած ըլլայ թերեւս Կիլիկեան Գատր Օսմանեան Խորհրդարանին առջեւ հանելու դերագոյն փորձ մը : Ասիկա խզճի պարտք մըն է արդէն ազգին համար, որ չի կրնար համակերպիլ արդարութեան իրեն եղած անագորոյն զլացումին՝ առանց անգամ մը իր ներկայացուցիչներուն միջոցաւ բողոքի հզօր աղաղակ մը հնչեցնելու օսմանեան բարձրագոյն ատեանին առջեւ :

Անդին, Արդարութեան անպատկառ պոռնկացումը կը շարունակուի՝ բոլոր դռներուն ետին և բոլոր ճամբաներուն մէջ... Ահ, գոնէ քիչ մը ամօթխածութիւն, քիչ մը խորհրդապահութիւն զնէին այդ հրէշաւոր պրոլիթեան ցուցադրումներուն մէջ : Բայց չէ՛, մեր աչքին առջեւ, մեր քթին տակ, հանդիպած անկողինի կամ նստարանին վրայ մեզի կը պարզեն Արդարութեան լպիրշ շնացումը, կարծես մեր սուգը նախատելու, մեր կսկիծը ծաղրելու, մեր վիրաւոր արժանապատուութիւնը անարգելու գիւային վայրագութեամբ մը :

Մէյ մը սա Սթամպուլի կոյուղիները նայեցէ՛ք... Պասպ-Ալիի պողոտային վրայ կը հանդիպէք Իսան Ֆիքրիին, որ օրօրալէն-չորրօրալէն կ'երթայ, գրավաճառներու ցուցափեղկերուն առջեւ կանգ կ'առնէ, ծանօթներու և բարեկամներու բարեկները կ'ընդունի ու կը փոխանակէ, սրճարանները կը բազմի, սուրճ մը, նարկիլի մը, և

աճա՛ նախարարական դռներէ կը մտնէ կ'ելլէ, Բերա կանցնի, Օթէլ Բուսետալը կը հանգստանայ, Թօքաթլը-եանին կը ճաշէ, ու չեմ գիտեր որ կողմնակի փողոցները կը յօսնանայ...

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, գազա՛ն, որ հազարաւոր անմեղներու արիւնը մտնելէ կը դառնաս...

Երեսդ կը նայի, արհամարհոտ, ու խորխտաբար կը պատասխանէ.

— Այո՛, կը հասկնամ, աքսորեալ կը կարծէիք զիս, բայց աքսորավայրս չի սիրեցի, Եգիպտոս գացի գործերս կարգադրելու, հոս եկայ Հիլմի փաշային հետ տեսակցելու, ժօտերս իր բարձր հաւանութեամբը Իզմիր պիտի հաստատուիմ... աքսորուիմ...

Ու կը ժպտի, սինիք ժպիտովը սճրագործներու, որոնք իրենց «գործը գիտեն», որոնք իրենք զիրենք ապահոված են արդարութեան պատահապին դէմ, ու լեզու կը հանեն անոր...

Բայց ասդին դարձի՛ր, ու տե՛ս սա ձորձերու մէջ քաշկուտուող մարդը, որ Բերայի շիտակ ճամբուն վրայ մուրացկանի մը սղբալի երեւոյթը կը պտտցունէ:— Չե՛ս ճանչնար զինքը: Սիտի զինւորական հրամանատար Մէհմէտ էֆէնտին է, զոր Հայերը պաշտպանած, պահպանած ըլլալուն համար պաշտօնանկ ըրեր և իր օլուխ-չօնուխով անօթի ու թշուառ ձգեր են...

— Բարե՛ւ, ազնի՛ւ, պատուական մարդ, աս ի՛նչ վիճակ է քու վիճակդ, ի՞նչ եղաւ քեզի...

— Ի՞նչ ընեմ, բարեկա՛մ, ասիկա իմ վարձատրութիւնս է... Չիս պաշտօնանկ ըրին Հայերը փրկած ըլլալուս համար, և ես այսօր թշուառութեան մէջ եմ...

Ու այս դժնդակ, այս աճուելի, այս սիրտ բղքտող

ու հաւատք սղաննող իրականութեան վկայ ըլլալ, վերջը, դեռ պիտի յուսանք, դեռ պիտի սպասենք արգարութեան, դեռ պիտի ապրինք այս երկրին մէջ, դեռ անուշ բարեկամներ պիտի ուզեն որ խօսինք, գրենք, գործենք ապագայի լաւագոյն կարելիութիւններու վստահութեամբը... Ով ինքնախար խեղճութիւն... :

Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ւ Ց Ա Ն Կ Ը

ԶԱՐԲԵՐԻՆ ԼԱՆԳԿՊ

Ա.

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐԶԱԻՐՔԸ

Գլխի կիլիկիա	45
ԲՅՑ ԵՒ ԱՀԱԶԱՆԳ	30
ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ	42
ՏՈՒՐ, ՏՈՒՐ	54
ԳԱՀԻՃՆԵՐՆ ՈՒ ԶՈՀԵՐԸ	58
ՎԱՂՈՐԳՈՅՆԸ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ	69
«ՄԵՆՔ ՄԵՋԻ»	83
ԱՅԼԱՍԵՐՈՒՄ	91
ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՈՐԲԵՐԸ	95
ԱՆԻՐԱՒՈՒԱԾ ՄԸ	101
ՀԱՅ ՄԸ — ՄԱՐԳ ՄԸ	105
ԳԼԽԻ ԱՐԳԱՐՈՒԹՅՆ	111

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ

ԱՂԷՏՔԻ ՍԵՄԻՆ ՎՐԱՅ	121
ՍՈՎԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ՏՈՂԱՆՅԸ	125
ԳՈՒՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՐԱՄԱԿԸ	134
ՆՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅԷՆ	139
ԳԼԽԻ ԱՏԱՆԱ	150
ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ	154

42.

I
6470

ԱՒԵՐՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ

ԿԻԼԿԵԱՆ ՄՂԶԱԻԱՆՁԸ

ԻՐ ԿՆՈՋ ՈՒ ՔՈՅՐԵՐՈՒՆ Ի ԽՆԳԻՐ
ԳԵՐՄԱՆ ... ՀԱՅԱՍՏՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՄԸ ԶԵՏԵՂՈՒՄԸ
ԱՆԳԱՐՄԱՆԵԼԻՆ
ԿԸ ԽԱՐՈՒԻՔ ԿՈՐ, ԹՈՒՐՔԵՐ ...
ՍԱ ԲԱՐԻ ՕՏԱՐՆԵՐԸ
ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱՐԳԱՐՈՒԹԻՒՆ

158
ՇՅՈՒՆ
ՄԱՐՏ
Մ. Բ. Կ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ՊՐԻՆՏԵՐ

